Павла Дорж, Цеднә Светлана

ТОДО БИЧИГ

ӘРӘСӘН ФЕДЕРАЦИН СУРҺУЛИН МИНИСТЕРСТВ
ХАЛЬМГИН ИК СУРҺУЛЬ

Павла Дорж, Цеднэ Светлана

ТОДО БИЧИГ

(Хальмг хуучн бичмр келн)

Немртә һурвдгч һарц

Элст – 2010

ББК Ш 164.3-ОЯ7
УДК 811.512.37(075)
П 121

Павлов Д.А., Цеденова С.Н.

П 121 **Тодо бичиг.** Учебное пособие. [Текст]/Павлов Д.А., Цеденова С.Н. – 3-е изд., перераб. и доп. – Элиста: ЗАОр «НПП «Джангар», 2010. – 288 с.

Рекомендовано научно-методическим советом по филологии учебно-методического объед. /университетов Российской Федерации в качестве учебного пособия, 2000 г.

Тексты на тодо бичиг выполнила Кегельтиева В.Л.

ISBN 978-5-94587-423-7

Проф. П. Дорҗ тодо бичгин кичәлд

Предисловие к третьему изданию

В связи с тем, что тираж второго издания полностью реализован, а спрос на данное учебное пособие по-прежнему сохраняется, возникла необходимость в его повторном издании. Оно осуществлено благодаря внукам Павлова Д.А. Антону, Тимуру и Тенгису, взявшим на себя расходы по третьему изданию этой книги.

Цеденова С.Н., 2010 г.

Предисловие ко второму изданию

"Тодо бичиг" был издан проф. Павловым Д.А. в 1979г. тиражом 1000 экземпляров, который уже давно разошелся. Этим учебным пособием активно пользовались студенты факультета калмыцкой филологии и культуры Калмыцкого университета, учителя школ и все те, кого интсресовала старокалмыцкая письменность.

Незадолго до своей кончины в 1996 г. проф. Павлов Д.А. поручил мне произвести модернизацию его книги, дополнить ее и быть соавтором второго издания книги. Исполняя его волю, я надеюсь, что эта книга будет по-прежнему способствовать изучению и популяризации богатейшего письменного наследия калмыцкого народа.

Проф. Павловым Д.А. написаны работы "К истории создания "Тодо бичиг" (1962) и "Зая-Пандита - создатель старокалмыцкой письменности и калмыцкого литературного языка" (1970), которые могут служить логическим дополнением к данному учебному пособию. Эти работы были переизданы позже в сборнике научных статей Павлова Д.А. "Вопросы истории и строя калмыцкого литературного языка" Элиста,1993,2000 гг.

Цеденова С.Н., 2002 г.

НҮР ҮГ

Хальмгуд өөрд угта улс болна. Ик хуучна цагт өөрд улс цуг монһлын “Худма бичг” олзлдг бәәж.1648-гч җилд өөрд-хальмгин номт Зая-Пандита (1599-1662) ”Тодо үзүг” гидг шин бичлт болн утх зокъялын кел тогтасн болдг. Тодо үзгин ”Цаһан толһа” (Цаһа:н толоһой) гисн алфавит утхта үг. Хальмг хуучн бичмр келиг ”Тодо бичг” гиж нерәднә. ”Тодо бичг” хальмг улсин алдр зөөр мөн.

Мана орн-нутгт төрскнә тууҗд ик кэргтә цуг келн-әмтнә тууҗин, утх-зокъялын дурсхлмуд шинҗлһнд ик оньг өггдҗәнә.

“Тодо бичгәр” бичгдсн һар болн бар тууж-утх зокъялын дурсхлмуд зөвәр элвг. Эн дурсхлмудыг шинжлж медхд ”Тодо бичг” цань уга иқ чинртә. Өдгә цагт ”Тодо бичгиг” Бадмин Андрейин ”Практический самоучитель старокалмыцкой письменности” гидг дегтрәр дасцхана. Эн ик туста дегтр.

Хальмг Танһчд ик сурһуль секгдсн учрас ”Тодо бичгиг” дасхлһна чинрнь улм икәр өсв. Эн бичгиг дасххд шишлң учебник кергтә болв.

“Тодо бичг” дасхлһна эн учебник хойр әңгәс тогтв: түрүн әңгднь 35 кичәл (урок) өггдв, хойрдгч әңгднь умшлһна олн зүсн текстс өггдв.

Түрүн 15 кичәлин туршарт өгчәх олн зүсн холвата дамшлһ күцәлһн - ”Тодо бичгин” цуг үзгүдиг медж авч, чикәр бичлһнә болн умшлһнә дасмж авлһнур зөрүлгдв. Наадк 20 кичәлин туршарт хальмг бичмр келнә грамматик дасхгдхмн.

Үзгүд дасхлһна, умшлһна, бичлһнә дасмж авлһн, грамматикин һол зокалмуд медж авлһн хоорндан холватаһар өггдв. Тер учрас эн дегтр практическ чинртә болҗана.

“Тодо бичгт” хальмг келнә ә (фонема) болһн шишлң нежәһәд үзгүдәр темдглгднә. Энүг дасхд кецү биш. Зуг үзг болһн үгин эклцд, дунд болн эцүст тал-талдан янзта болдгинь экн дарунь тодлж авхд кецү болна. Үзгүд болн теднә әңгс дасхсн цагтан тедниг чикәр болн кееһәр бичлһнд оютнрин оньгинь икәр өгүлҗәхмн. Экнәс авн бичлһнә неквр күцәхлә, тегәд оч чикәр болн кееһәр бичлһ дасж чадхмн. Үзгүд чикәр болн кееһәр бичлһнә шишлң дамшлһн кичәл болһнд болн гертнь даалһвр өгч күцәлһҗәхмн.

Кичәл болһнд өгсн үгмүдин чинринь сәәнәр медүлж, үгин көдлмш тасрхан уга кежәхмн. Эн цагтан ”Тодо бичгәр” бичәтә ямаран нег үгиг өдгә әмд келнд яһж келгдлһнлэнь дүңцүлж ,йилһвринь болн учринь цәәлһж өгчәхмн.

Умшлһ дасхсн цагтан дифтонгта болн давхр эгшгтә үгмүд яһж келгддгинь зааж, амн үгәр шишлң дамшлһ келгүлҗәхмн.

Түрүнкәс наадк ниилврмүдт бәәх урднь тодрхаһар келгддг ахр эгшгүд өдгә хальмг келнд тодрха бишәр келгднә. Умшлһна дамшлһ кехләрн, ахр эгшгин эн онцсинь мартхмн биш, эс гиж умшҗах текстин чинр медгдл уга чигн бәәхмн.

Деер келгдсн 15 кичәлин туршарт оньган икәр өгхнь:

1. Үзгүд болн теднә әнгсиг дараһинь олж дасхх деерән, ямр өс тедн яһж темдглжәхинь медүллһн.

2. Чикәр умшлһна болн бичлһнә дамшлһиг тасрлт угаһар дасхлһн.

3. "Тодо бичгин" грамматикин һол зокалмудыг дараһинь олж, бичүлһнлә болн умшуллһнла залһж дасхлһн.

Цуг эн тоот дамшлһиг сәәнәр күцәхлә, түргәр бичдг болн умшдг дасхнь лавта. Цуг наадк кичәлмүдт (16-35) холвата текстәс кергтә материал гертнь даалһвр өгч умшулхмн. Кичәл болһнд герин даалһврин күцәлһиг эрк биш шүүжәхмн. Тер текстс болһна дора ямр зүүл даалһвр көдлмш кехин тускар заавр өггдсн бәәнә. Багш кичәлин йовудас бәрмт кеж, тенд өггдсн даалһврмудас таллан чигн герин даалһврмуд өгч чадҗана.

"Тодо бичг" экләд сурхларн, негдгч кичәлин түрүн част Зая-Пандитын тускар ахрар келж өгхмн. Оютнрт "Тодо бичгин" чинрин тускар сәәнәр медүлх кергтә. Энүнә төлә эн дегтрин эцүст өггдсн литературла таньлдх кергтә. Энүнәс нань таллан чигн материалмуд олзлж болхмн.

Хальмгин хуучн олн зүсн үүдәврмүдәс А. Позднеев эврәнь " Хальмг- орс тольдан" үлгүрмүд авч. Тер үлгүрмүдәс зәрминь олзлхларн, ахрар А. Позднеевин толяс авсн зәңгс гиж бичүвидн.

Хальмгин хуучн бичмр келнә грамматикиг проф.А. Поповин "Хальмг келнә грамматик", проф.А.Бобровниковин "Моңһл-хальмг келнә грамматик" гидг дегтрмүдәр һардвр кеж бичүвидн.

А.Позднеевин толяс авсн үлгүрмүдиг, "Жаңһрас" болн таллан дегтрмүдәс авсн текстсиг урднь бичәтәһәр ямаран чигн хүврлт угаһар өгүвидн. Им йовдл мана төрскн келнд кезә, ямаран хүврлт һарсиг шинжлхд ик чинртә болх гиж сангдна.

Эн дегтрин түрүн 12 кичәлиг проф. Бадмин Б. редакцлла, наадк кичәлмүдиг болн цуг дахуль текстсиг Бадмин А. редакцлв. Терүнәс нань Бадмин А., Калян С. эн дегтр бичхд сүв-селвгән өглә. Эднд болн Кегелтин В. әрүн седкләсн ханлтан күргәжәнәв.

"Тодо бичгәр" соньмсжах әмтн эн учебникәр һардвр кеж, терүг дасч чадҗана. Эн учебникәр "Тодо бичгиг" факультативн кевәр хальмг багшин дунд сурһульд болн дунд сурһулин ах әңгд дасхж болхмн.

Үзгү-дин даран	Үзгүдин дүрсн				Транс-крипц
	Үгмүдәс салу	Үгмүдин			
		эклцд	дунд	эцүст	
1	ᠠ	ᠠ	ᠠ	ᠠ	а
2	ᡄ	ᡄ	ᡄ	ᡄ	э
3	ᡅ	ᡅ	ᡅ	ᡅ	и
4	ᡆ	ᡆ	ᡆ	ᡆ	о
5	ᡈ	ᡈ	ᡈ	ᡈ	ө
6	ᡇ	ᡇ	ᡇ	ᡇ	у
7	ᡉ	ᡉ	ᡉ	ᡉ	ү
8	ᠨ	ᠨ	ᠨ	ᠨ	н
9	ᡍ	ᡍ	ᡍ	-	х
10	ᡎ	ᡎ	ᡎ	-	ђ
11	ᡋ	ᡋ	ᡋ	ᡋ	б
12	ᠰ	ᠰ	ᠰ	ᠰ	с
13	ᠱ	ᠱ	ᠱ	ᠱ	ш
14	ᡐ	ᡐ	ᡐ	-	т

Үзгү-дин даран	Үзгүдин дүрсн				Транс-крипц
	Үгмүдəс салу	Үгмүдин			
		эклцд	дунд	эцүст	
15					д
16					л
17					м
18				-	ц, ч
19				-	з, ж
20				-	й
21				-	қ
22				-	к
23					г
24					р
25		-			ң

Галигуд:

ж	ч	в	п, ф	х

Тодо үзгүдин нерд

Тодо үзгүд эврә темдг нертә. Эн бичлт ниилврәр сүүрлсн зокалта.

хойр арата

нег арата, дегә сүүлтә

нег арата, киисвр сүүлтә

нег арата, дөрвлҗн гестә

нег арата, дөрвлҗн гестә, ардан өргстә

нег арата, бүтү гестә, унҗу өргстә

нег арата, бүтү гестә

нег арата, өмнән цегтә

хойр арата, өмнән хойр цегтә

хойр арата, өмнән төгрг цегтә

бүтү толhата

сарвhр толhата, нег арата

сарвhр толhата, ардан хойр цегтә

шанh толhата, нег арата

хавтха толhата

өөдән өвртә, нег арата

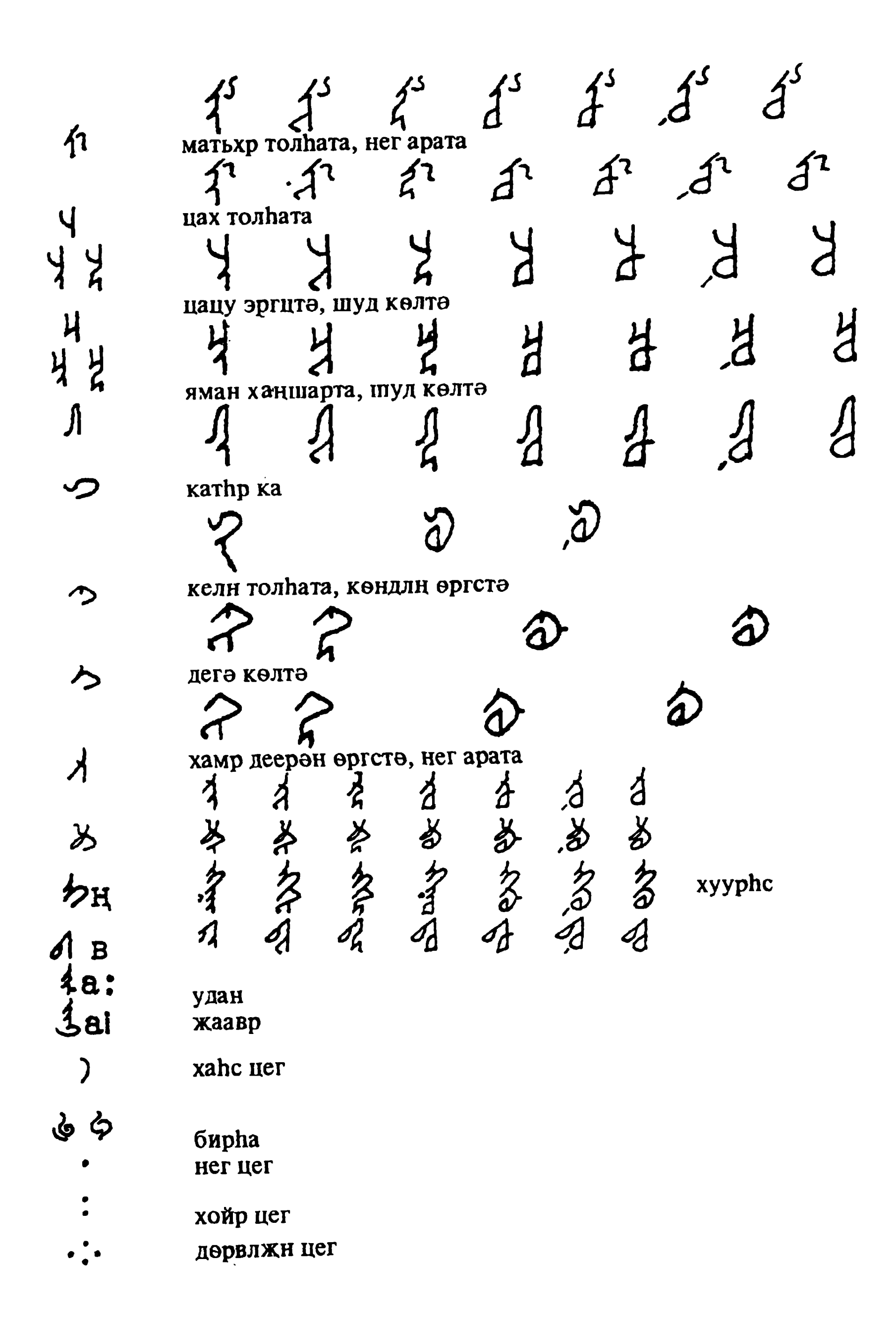
матьхр толhата, нег арата
цах толhата
цацу эргцтә, шуд көлтә
яман хаңшарта, шуд көлтә
катhр ка
келн толhата, көндлң өргстә
дегә көлтә
хамр деерән өргстә, нег арата
ң
хуурhс
в
a:
ai
удан
жаавр
хаhс цег
бирhа
нег цег
хойр цег
дөрвлжн цег

1-гч КИЧӘЛ

Эгшг а,и, хадвр н,х,һ

					эклцд
					дунд
		-	-		эцүст
а	н	х	һ	и	

1-гч дамшлһн. Үзгүдин әңгс шинҗлтн. Салу үзгүд бичтн.

2-гч дамшлһн. Ниилврмүд тогтаж бичтн, теднән умштн.

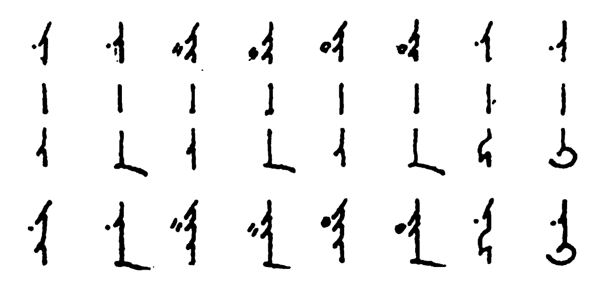

3-гч дамшлһн. Ниилврмүдәс үгмүд тогтатн, теднән умштн.

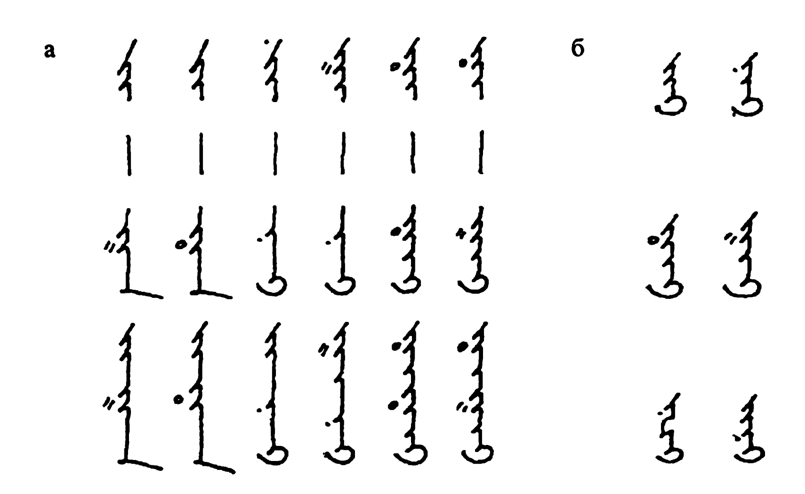

4-гч дамшлһн. Тодо узгүдәр деер бичәтә үгмүдиг өдгә хальмг узгүдәр бичтн.

Бичлһнә зокал

1.Тодо бичгин үзгүд деерәс дорагшан бичгднә.Үгмүд зүн талас барун талагшан, эндән келхд, зөв эргж бичгднә.

2. Тодо бичгин эгшг түрүн үзг йирин нег араһар эклнә. Тер үзгин арана деер зала ардагшан әрүго келтс болна.

3.Эн үзгүд шинжләд, товчлхнь:

а) эклц а хойр арата, н хадвр үзг болн дундын а эгшг нежәһәд арата, болв н хадвр а эгшгәс өмнән бөәх цегәрн йилһрнә;

б) хадврин өмн н цег угаһар бичгднә. Үгәс салу а унжу сүүлтәһәр бичгднә.

в) эгшг а болн хадвр н үгин эцүст әдләр бичгднә. Болв хадвр үзгин хөөн а үзг болдг, эгшгин хөөн н үзг болна.

г) хадвр х болн һ хошаһад әдл арата болна. Эдниг йилһүлжәхинь: хадвр х үзг өмнән хойр ахр көндлң татаста, һ болхла - өмнән бичкн төгргтә.

д) хадвр б, к, ķ, п, г-ин хөөн и эгшг унжу сүүлтәһәр бичгднә.

е) эгшг а үгин эцүст б, п, в, ķ хөөн тусхларн, унжу сүүлтәһәр бичгднә.

ж) эгшг и үгин дунд хадврмудын болн эгшгүдин хөөн хойр янзар бичгднә (таблиц хәләтн).

1."Тодо бичгт" хальмг келнә ә болһн (фонема) тус-тустан шишлң үзгүдәр темдглгднә.
2. Бичкн келәр (увула) дамжж келдг һ хадвриг номин транскрипцд талдан үзгәр темдглнә. Энүг "Тодо бичгин" цаһан толһан 10-гч тойгт темдглүвидн.
3. Үгин эцүст бәәх и эгшг өмнән бәәх ямр чигн эгшглә ниицж,нег давхр ә тогтана.Энүг амрарнь дифтонг гиж нерәднә. Эн и эгшгиг і үзг уга учрас й үзгәр ут турштнь темдглүвидн. Дифтонгс үгин эцүст харһна.
4. Хальмг келнд урднь бәәсн ай дифтонг удан ә: эгшгт өргжж: -най-> нәә->нә,-һай->һәә->һә.

Үгин эцүст н хадврин хөөн бәәсн и эгшг өмнк н хадвран жөөлрүлнә, бийнь тодрха биш эгшгт тохрж: хани -> хан'ъ[1] (ода бичлһнь-хань).

Тодо бичгт	Өдгә келнд
хай	хә
най	нә
һай	һә
ани	ан'ъ *)
хани	хан'ъ

Герин даалһвр. 3-гч дамшлһнд өгсн үгмүдиг буулһж,деврәр бичтн.

2-гч КИЧӘЛ

Хадвр м, л, эгшг о, у

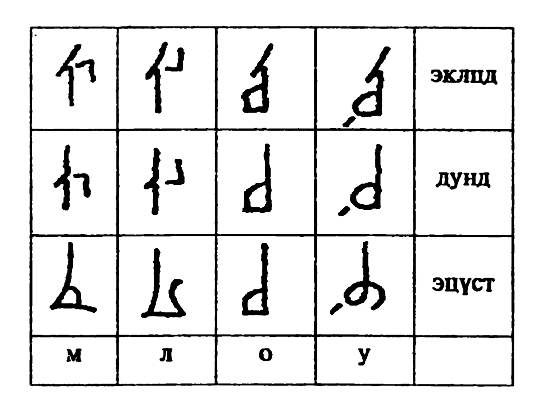

*) ъ - тодрха биш эгшг темдглжәнә.

5-гч дамшлһн. Үзгүдин әңгс бичлһиг шинҗлтн, үзгүд бичтн.

а

б

в

г

д

6-гч дамшлһн. Ниилврмүд тогтаҗ бичтн, теднән умштн.

7-гч дамшлһн. Салу үгмүд умштн.

а

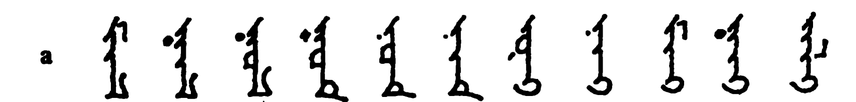

б

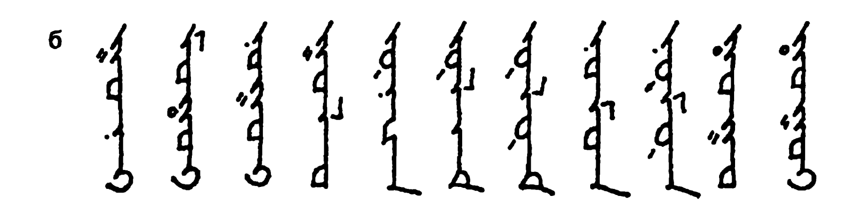

8-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн.

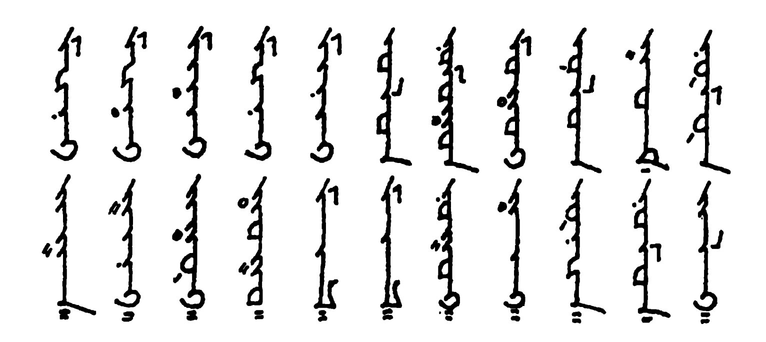

Бичлһнә зокал

1.Хадвр л, м үзгүд үгин эклц д болн дунд нежәһәд аратаһар бичгднә. Хадвр л арананнь ардан деегшән хөләсн татаста, хадвр м арананнь ар - дан дорагшан хөләсн татаста.
2.Хадвр л,м эгшг үгин эцүст онданар бичгднә. Энүг шинжләд, оньглж автн.
3.Эклц о деер бийдән нег арата, дор бийдән дөрвлжн гестә үзг болна. Үгин дунд болн эцүст әдләр аран угаһар бичгднә.
4.Эгшг у нег арата, дора өмн бийдән төгрглгдсн гестә.Энүнә өмн унжу шуд татасн төвгднә. Кемрҗән үгин эклцд, дунд болн эцүст хойр у давхрлж ирхлә, түрүн у эгшгин өмн унжу татасн төвгднә.

9-гч дамшлһн. Дора өгсн үгмуд цеврәр буулһж бичтн. Үзгүдин онцсинь шинжлж автн. Ямаран үзгүд яһж бичдгинь цәәлһтн.

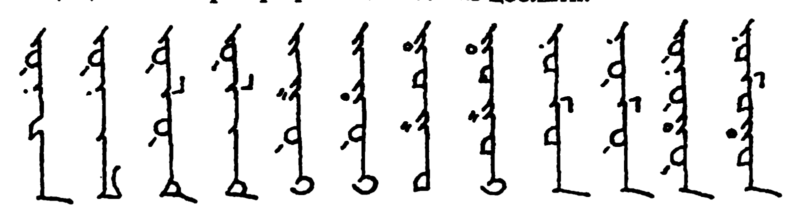

Герин даалһвр. 1. Эн кичәлд өгсн үгмуд давтж умштн. 2.Дифтонгста үгмүд ода яһж келгддгинь шинжлтн. 8-гч дамшлтын ахр зәңгс буулһж бичтн.

3-гч КИЧӘЛ

<u>Эгшг ү, хадвр с, ш</u>

			эклцд
			дунд
			эцүст
ү	с	ш	

10-гч дамшлһн. Үзгүдин әңгс бичтн.

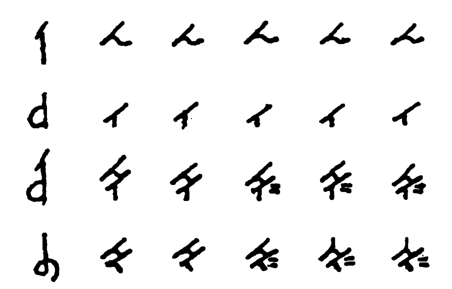

11-гч дамшлһн. Ниилврмүд тогтаж бичтн, теднән умштн.

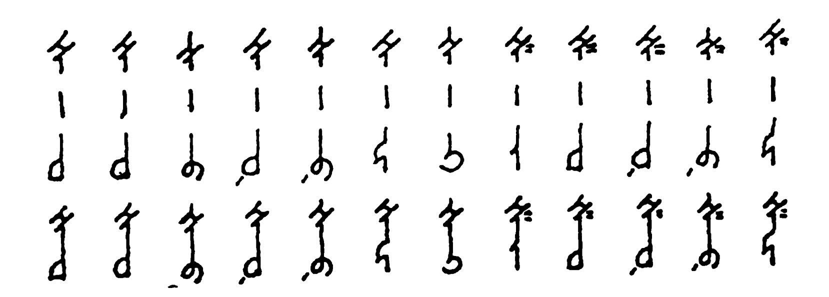

12 -гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Шин дассн үзгүд яһж бичдгинь шинжлтн

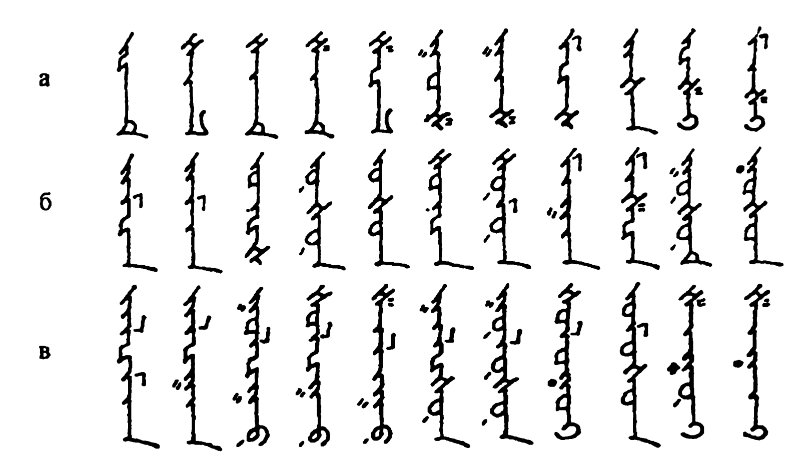

13-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн. Эн зәңгст орсн үгмүдин шин үзгүд яһж бичгдсинь шинжлтн.

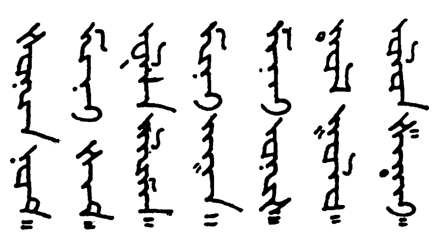

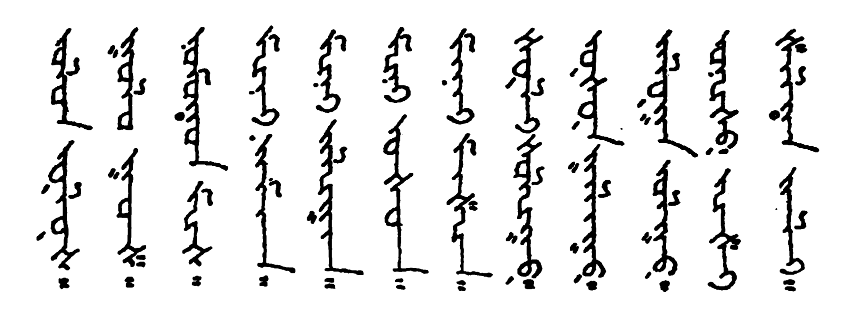

14-гч дамшлһн. Тодо үзгүдәр иим үгмүд бичтн: ула, улам, улум, хусум, солоһой, амахай, шаһай.

Герин даалһвр. Деер өгсн ахр зәңгс умштн, тедниг буулһж, бичтн.

4-гч КИЧӘЛ

<u>Хадвр д, т, эгшг э</u>

			эклцд
			дунд
	–		эцүст
д	т	э	

15-гч дамшлһн. Үзгүдин әңгс шинҗлтн, салу үзгүд бичтн.

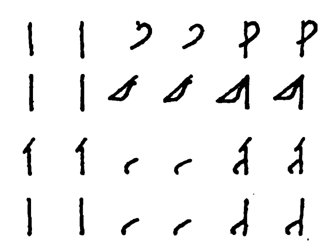

16-гч дамшлһн. Ниилврмүд тогтаж бичтн, тендән умштн.

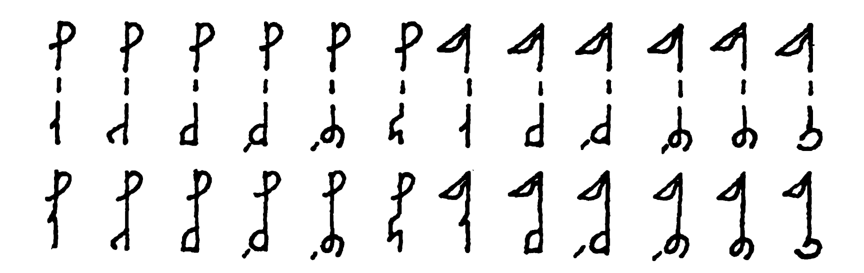

17-гч дамшлһн. Үгмүд умштн, бичлһинь шинжлтн.

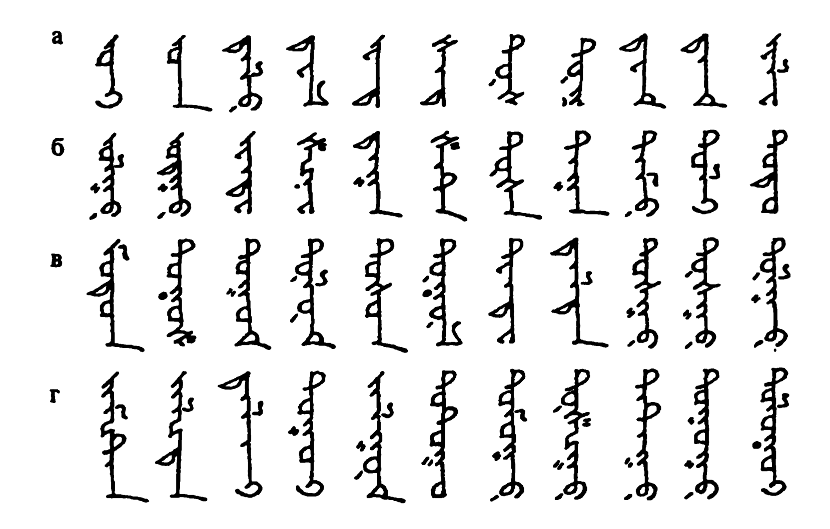

18-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн.

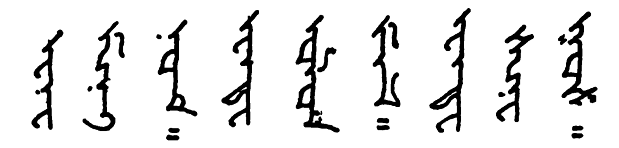

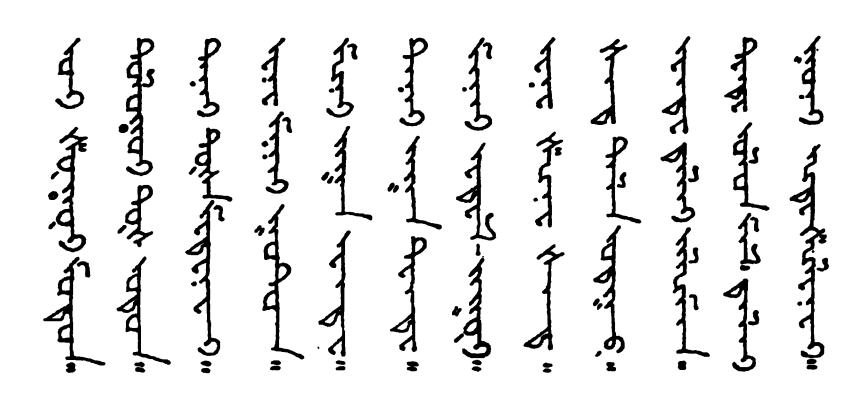

Грамматик

Тодо бичгт	Өдгә бичгт
-най	-на, нә
-нэй	-нә

Хальмг келнд урднь - най ~ нэй аффиксәр дамжж,үүлдәгчин өдгә цаг медүлдг билә. Өдгә цагин хальмг келнд тер аффиксмүд -на,-нә гиж бичгднә.

19-гч дамшлһн. Дора бичәтә үгмүд умштн, эдниг тогтацарнь йилһж цәәлһтн.

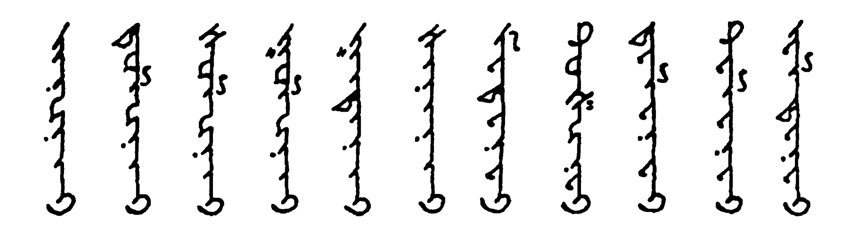

20-гч дамшлһн. Дора бичәтә үгмүд умштн. Эдниг тогтацарнь йилһтн, цагин аффиксмүд олтн.

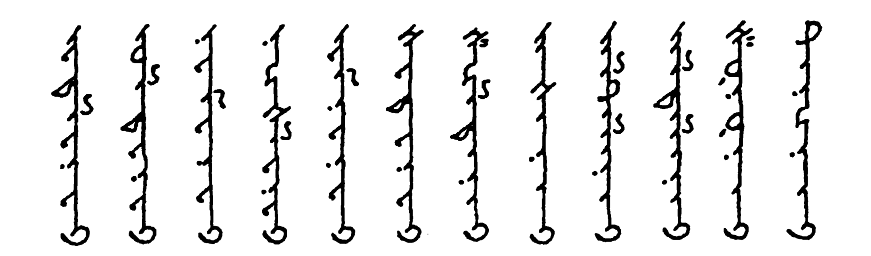

Герин даалһвр. Деер өгсн ахр зәңгс умштн, тедниг цеврәр буулһж бичтн. Тодо үзгүдәр тосонай, дусунай, татанай, мэдэнэй, сунунай, идэнэй гисн үгмүд бичтн.

5-гч КИЧӘЛ

Хадвр й, р, эгшг ө

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	эклцд
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	дунд
–		[illegible]		[illegible]	эцүст
й		р		ө	

21-гч дамшлһн. Үзгүдин өңгс шинжлтн, салу үзгүд бичтн.

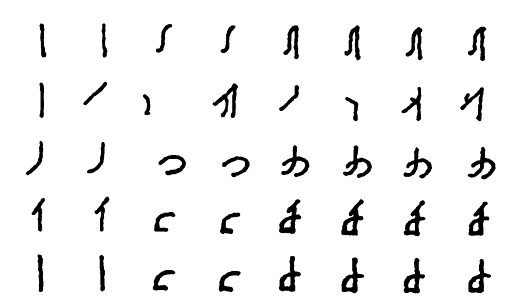

22-гч дамшлһн. Ниилврмүд тогтаж бичтн, теднөн умштн.

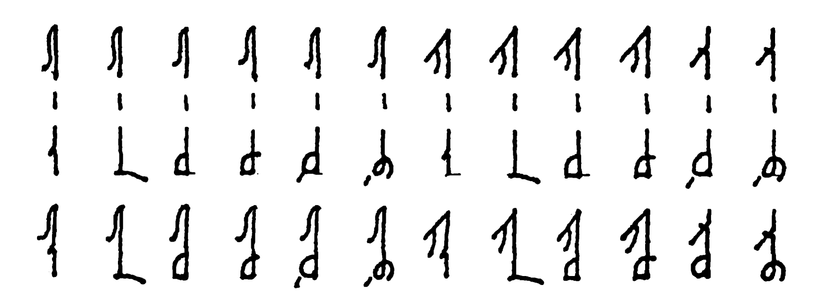

23-гч дамшлһн. Үгмүд умштн, үзгүдин бичлһ шинжлтн.

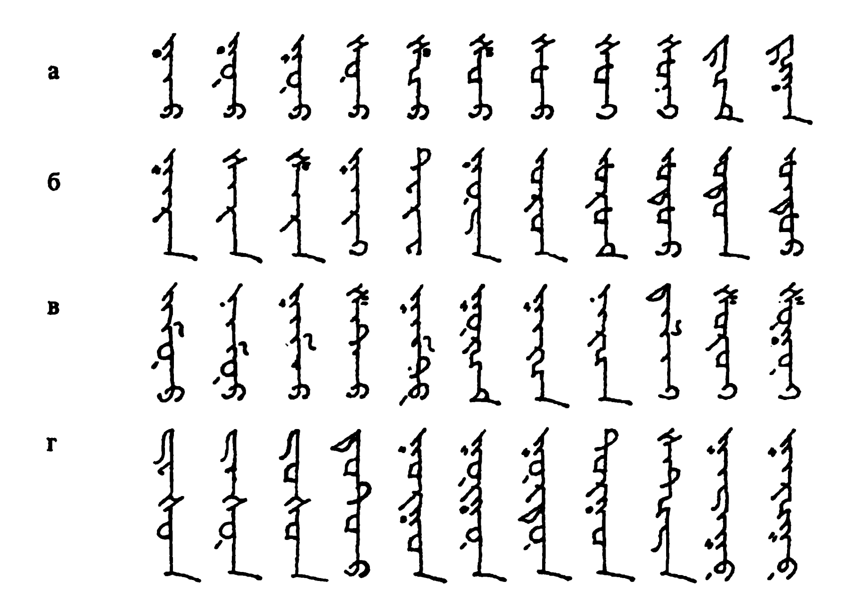

24-гч дамшлhн. Ахр зәңгс умштн.

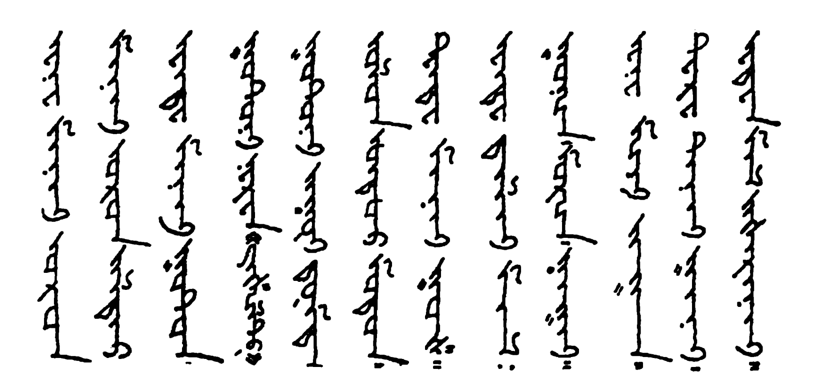

Бичлhнә зокал

Үгин уңгин түрүн ниилврт о болн ө эгшгүд бәәхлә, тер сүүрин наадк ниилврмүдт бас тиим эгшгүд бичгднә. Эн зокал урллт (огубление) гиҗ нерәдгднә.

25-гч дамшлhн. Дора өгсн үгмүд умштн. Бичлhнә зокал шинҗлтн. Эднән цәәлhҗ өгтн.

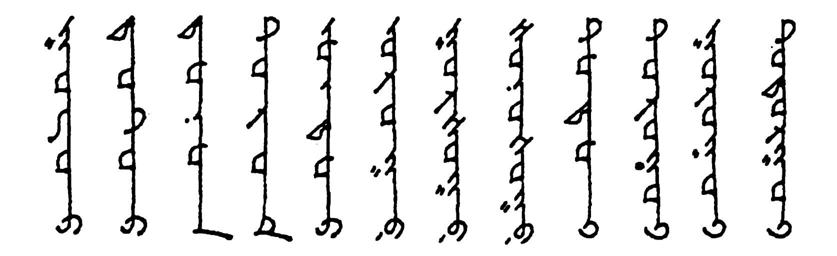

Грамматик.

Эцүстән н хадврта үгмүд олн тоод эн хадвран гееж, олң тооһин -д суффикс авна.

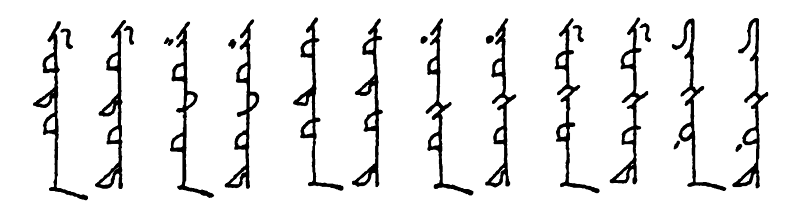

Герин даалһвр. 24-гч дамшлһ умштн, буулһҗ бичтн. Тодо үзгәр бичтн: одон, өдөн, олон, өндөр, соносонай, морин, морид,одод.

6-гч КИЧӘЛ

<u>Хадвр г, к, қ</u>

			эклцд
			дунд
	-	-	эцүст
г	к	қ	

26-гч дамшлһн. Үзгүдин өңгс шинҗлтн, үзгүд бичтн.

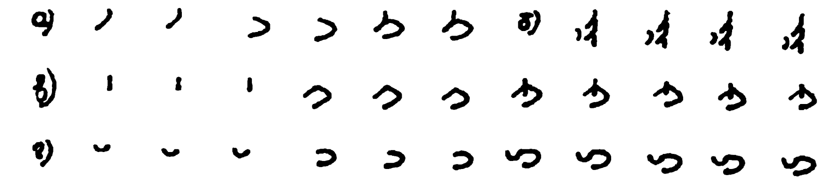

27-гч дамшлһн. Үзгүд ниилүлж үгмүд умштн, теднән бичтн.

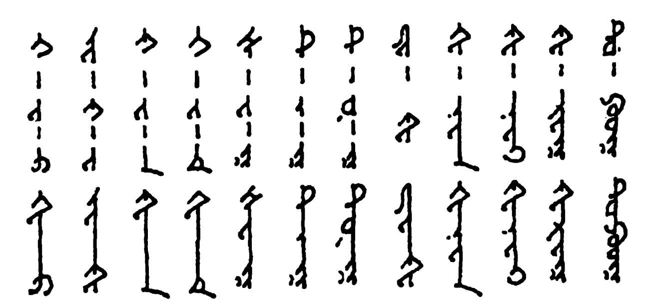

28-гч дамшлһн. Салу үгмүд умштн.

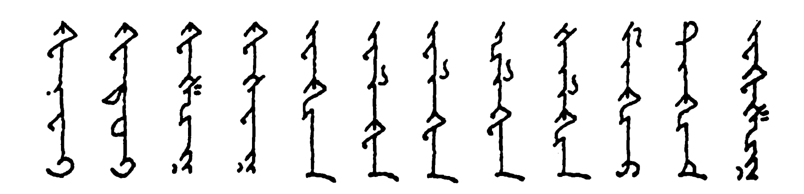

Бичлһнә зокал

1.Хадвр г үзг үгин эклцд, дунд, эцүст тал-талданар бичгднә. Эн үзг а үзгин янзта. Болв а үзгәс өмнән бөөх цеглгчәр йилһрнә. Эн үзгәр г хадвр үгин эцүст дүләрдгиг темдглнә.
2. Үгин дунд хадвр г эгшгин өмн тусхларн, үгин эклцд бичгддг дүрстә болна, хадврин өмн - хойр аратаһар, өмнән цеглгчтәһәр бичгднә.
3. Хату қ хадвр хату эгшгүдлә бичгднә. Транскрипцд яһж бичхинь "Тодо бичгин" цаһан толһан 21-гч тойгт темдглүвидн.
4. Үгин эцүст к, қ, г хадврмудын хөөн эгшг и бас өмнәгшән төгәлгдсн унжу сүүлтәһәр бичгднә:

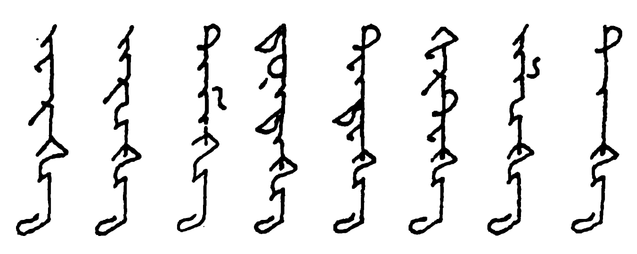

29-гч дамшлһн. Хадвр г болн к үгин хамань яһж бичәтәһинь шинжлтн.

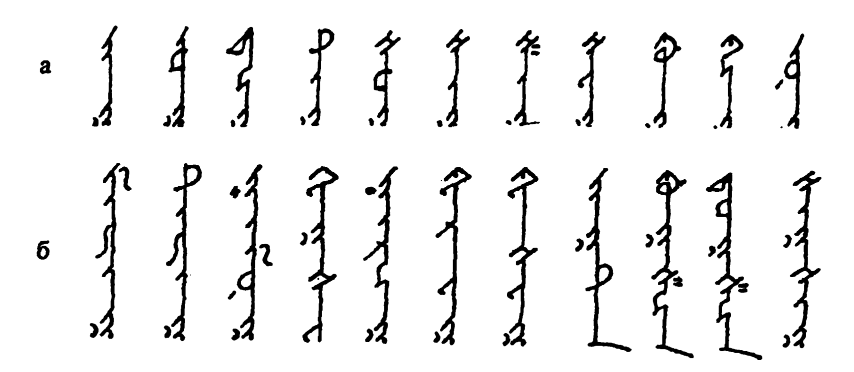

30-гч дамшлһн. Хату қ ямаран эгшгүдлә бичәтәһинь шинжлтн.

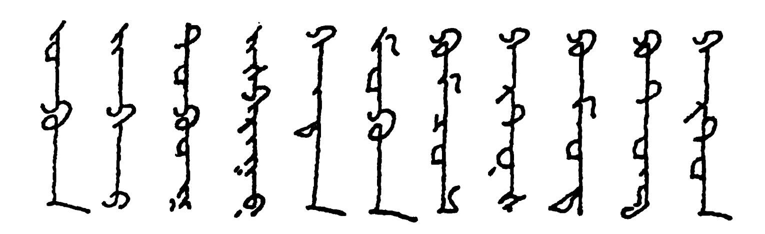

Грамматик

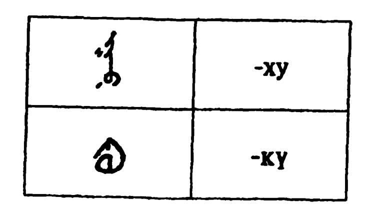

	-ху
	-кү

Энд үүлдәгчин ирх цагин -ху, -кү аффиксмүд бичәтә. Эн аффиксмүдәр дамжулад ямр нег ирх цаг медүлнә.

31-гч дамшлһн. Дора өгсн үгмүд умштн. Эн үгмүд ю медүлҗәнә?

32-гч дамшлһн. Дора өгсн үгмүдиг тогтацарнь йилһтн, аффиксмүд олтн.

33-гч дамшлһн. Ахр зәнгс умштн.

1

2

Герин даалһвр. 1. Деер өгсн ахр зөңгс буулһж бичтн. 2. Үгмүд бичтн: дундаки, ирэкү, асқараху, сэрэкү, кэкү, гэкү. 3. Ирх цагт -ху, -кү аффикс орулад, хошаһад үг бичтн.

7-ГЧ КИЧӘЛ

Хадвр б болн п

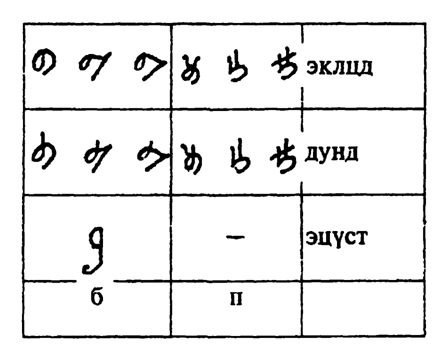

34-гч дамшлһн. Үзгүдин әңгс шинҗлтн, салу үзгүд бичтн.

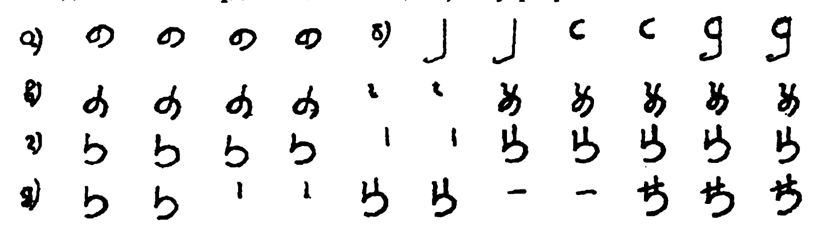

35-гч дамшлһн. Үзгүд ниилүлж, ниилвр болн үгмүд тогтатн, теднән умштн.

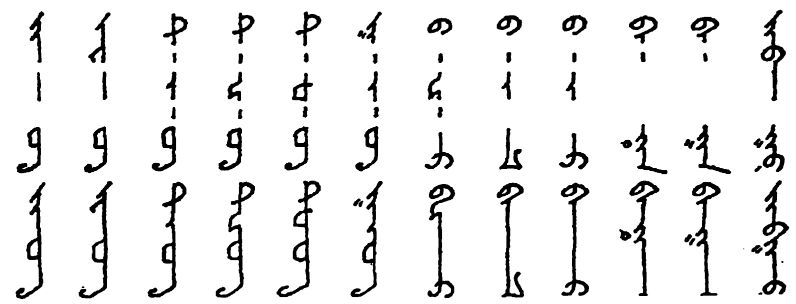

36-гч дамшлһн. Салу үгмүд умштн.

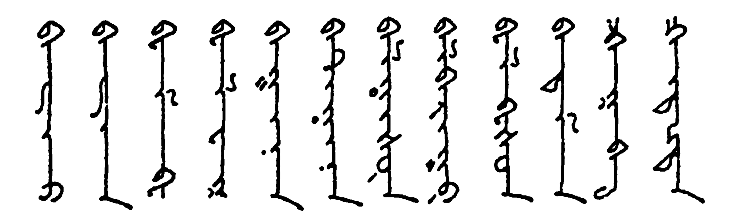

Бичлһнә зокал.

1. Үгин эцүст б болн хату қ хадврмудын хөөн эгшг а өмнәгшән төгрглгдсн ут сүүлтәһәр бичгднә, б-ин хөөн и бас тедү мет бичгднә гиж темдглләвидн.

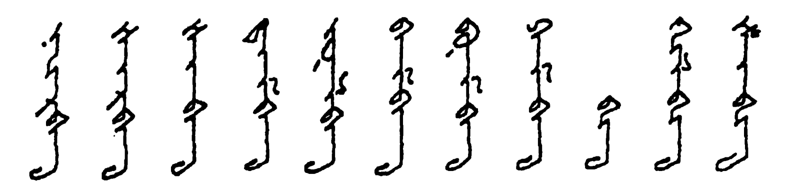

2. Эгшг о, ө, у, ү үзгүд б, к, қ, г хадврмудла нег һазр, теднлә дотрагшан залһлдж бичгднә:

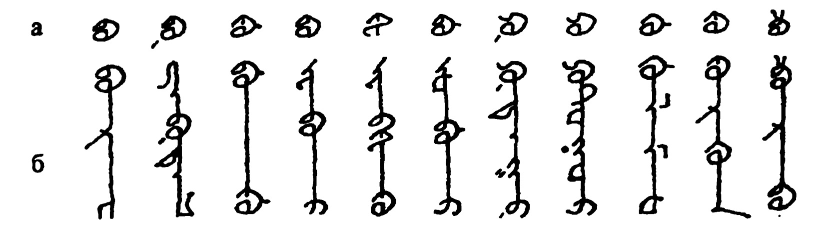

Грамматик

Тодо бичгт	Өдгә бичгт
-ба, -бай	-в
-бэ, -бэй	-в

Хальмг келнд өңгрсн цаг бәәнә. Ямр нег йовдл өңгрәд удан болад уга цагиг деер заасн суффиксәр бичнә. Өдгә цагт тер суффиксмүдин б хадврнь в хадврт тохрж, эгшгүднь тодрха биш эгшгт тохрж. Ода деерән хальмг бичлтд тодрха биш эгшгүдиг темдглхш. Болв умшхларн, тедниг келҗәх кергтә.

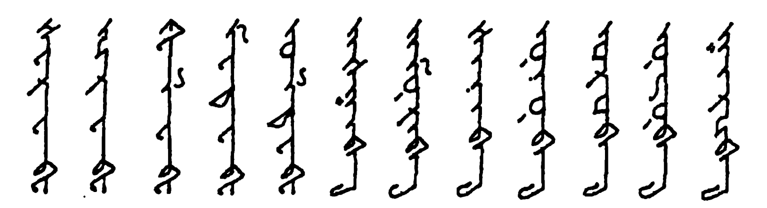

37-гч дамшлһн. Дора өгсн үгмүдин түрүн өрәлинь ирх цагт, наадк өрәлинь өдгә цагт бичтн.

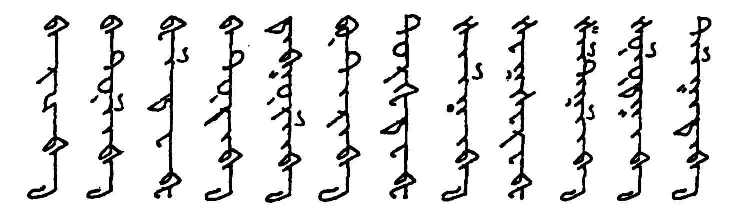

38-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн. Энд дассн шин үзгүд олтн, эднә бичлһинь шинҗлтн.

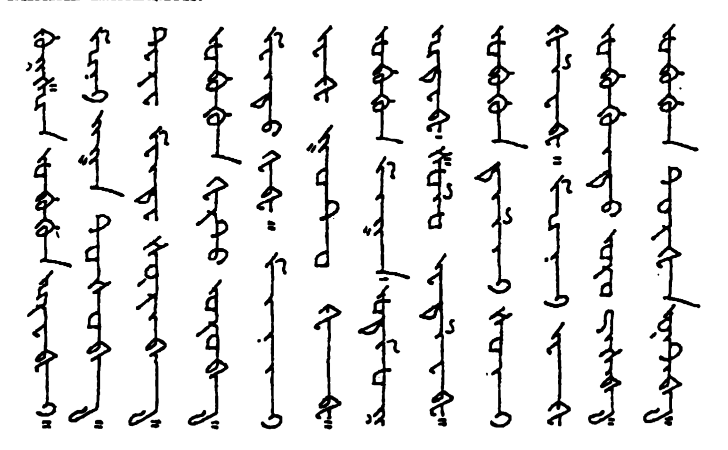

39-гч дамшлһн. Дора өгсн үгмүдиг өдгә хальмг үзгүдәр бичтн.

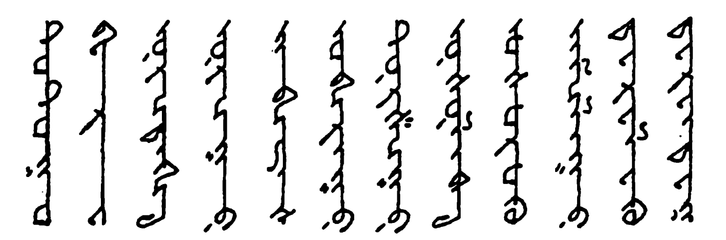

Герин даалһвр. 38-гч дамшлһнд өгсн ахр зәнгс умштн, буулһж бичтн. Тодо бичгин зокалар өңгрсн, өдгә цагт серх, өгх, одх, тосх үгмүдиг бичтн.

8-гч КИЧӘЛ

<u>Хадвр ц болн з</u>

ᡔ	ᡜ	эклцд
ᡔ	ᡜ	дунд
-	-	эцүст
ц	з	

40-гч дамшлһн. Үзгүдин өңгс шинжлтн, салу үзгүд ниилүләд умштн.

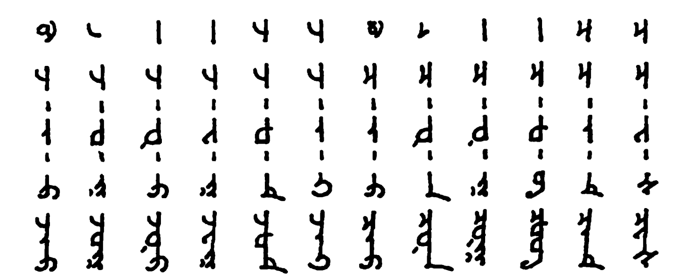

41-гч дамшлһн. Салу үгмүд умштн.

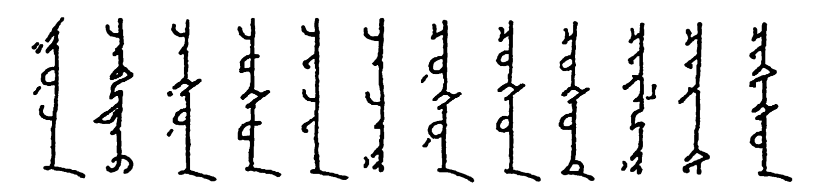

Умшлһна зокал

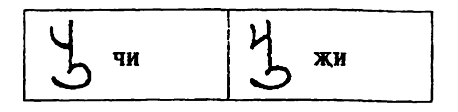

Хадвр ч болн җ

1. Тодо бичгин ц хадврин хөөн и эгшг бичхлә, тер ц хадвр ч гиж умшгдна.
2. Тодо бичгин з хадврин хөөн и эгшг бичхлә, тер з хадвр җ гиҗ умшгдна.

42-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Шин үзгүд яһҗ бичгдсинь шинҗлтн.

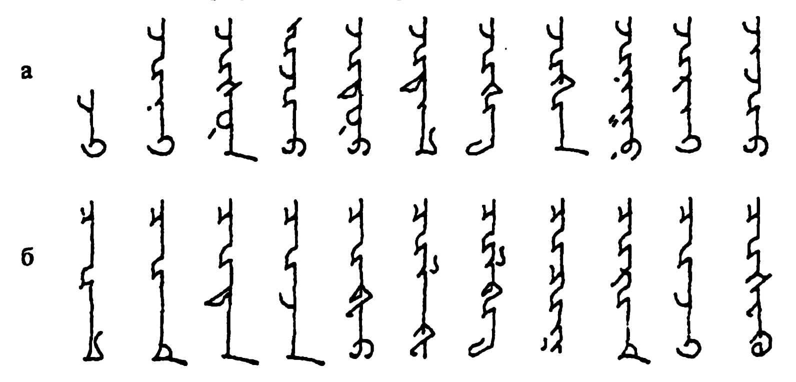

43-гч дамшлһн. Ахр зөңгс умштн.

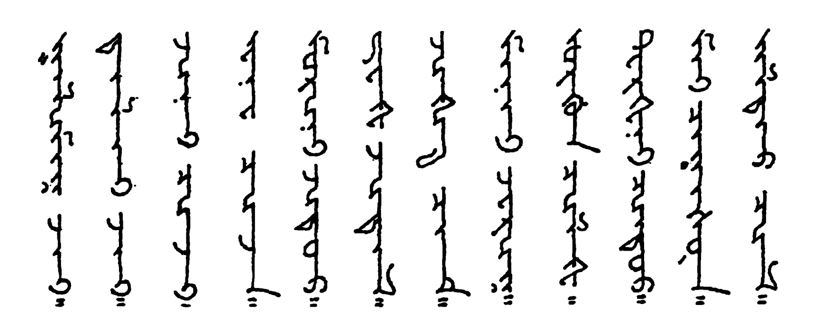

Грамматик

Эгшгин таарлт

ᠠ	ᡆ	ᡇ	хату эгшгүд
ᡄ	ᡉ	ᡈ	җөөлн эгшгүд
	ᡅ		саармг эгшг

1. Тодо бичгин зокалар нег үгд хату, эс гиж җөөлн эгшгүд ирлцнә. Энүг эгшгин таарлт гинә. Эн зокалар үгин сүүрд хату болн җөөлн эгшгүд ирлцх зөв уга.
2. Эгшг и хату болн җөөлн эгшгтә үгмүдлә чигн таарч ирлцнә.
3. Эгшг и нег үгд хоорндан бас таарна. Хату эгшгтә үгмүд хүврхлә, эс гиж теднәс шин үгмүд тогтхла, эгшг и бас ирлцнә.

а) Хату эгшгтә үгмүд

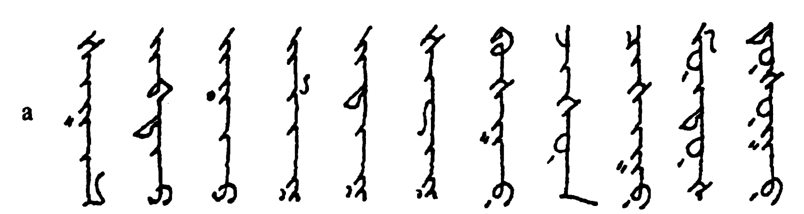

б) Жөөлн эгшгтә үгмүд:

в) Эгшг и хоорндан болн жөөлн эгшгтә үгмүдт:

г) Хату эгшгүд болн эгшг и ирлцжәх үгмүд:

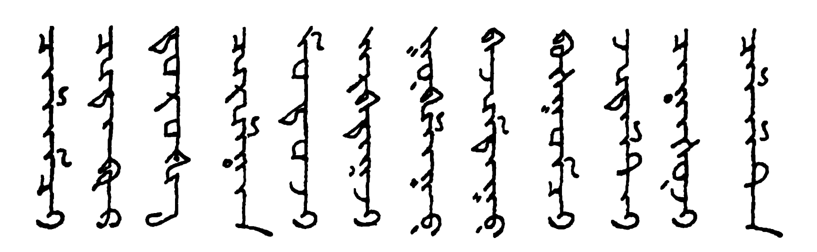

44-гч дамшлһн. Ямаран үгмүдт болн кезә эгшг и хату эгшгүдлә таарч ирҗәхинь шинҗлсәрн келҗ өгтн.

45-гч дамшлһн. Ахр текст умштн.

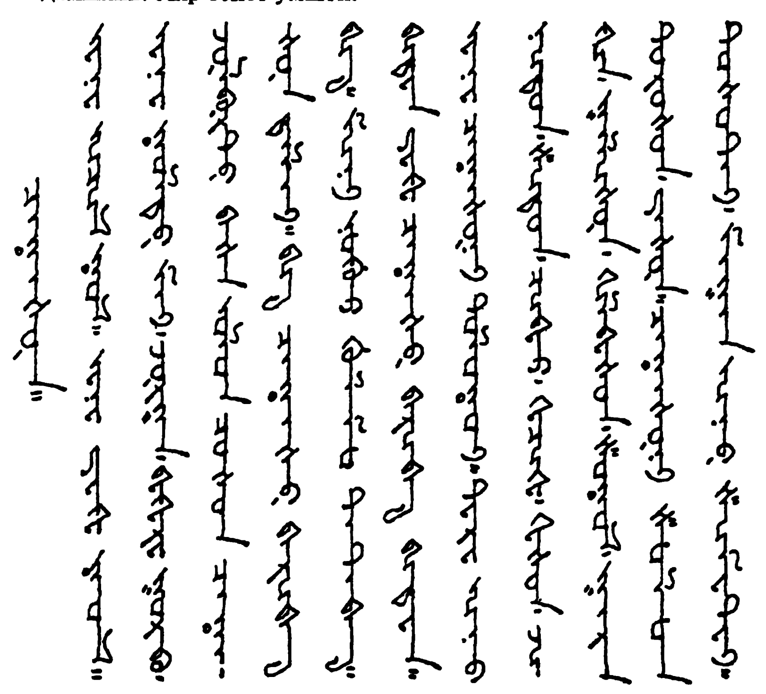

Геерин даалһвр. Деер өгсн ахр зәнгс умштн, тедниг цеврәр буулһҗ бичтн. Хату болн җөөлн эгштә һурваһад үг бичтн.

9-гч КИЧӘЛ

Хадвр ч болн ж

		эклцд
		дунд
-	-	эцүст
ч	ж	

46-гч дамшлһн. Узгүдин әңгс шинҗлтн, теднән негдүлҗ,үзгүд, ниилврмүд болн үгмүд тогтаж бичтн.

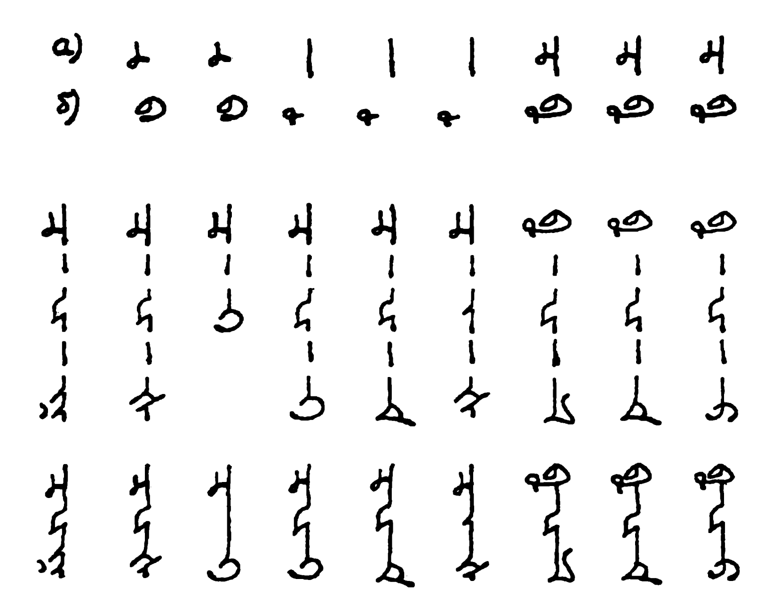

47-гч дамшлһн. Үгмүд дуңцүлж умштн, йилһвринь шинҗлтн.

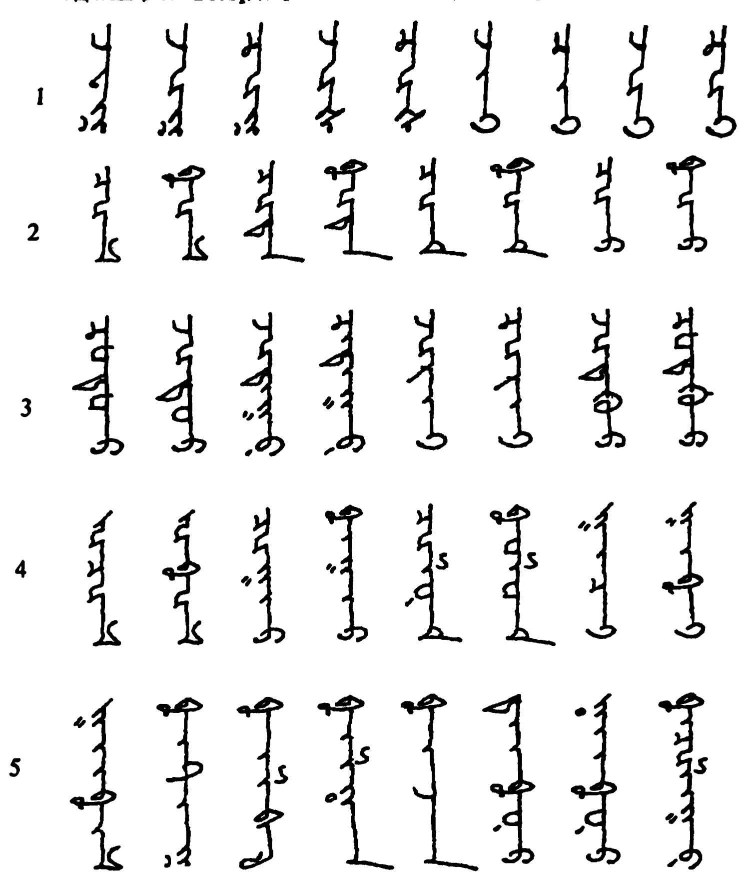

Бичлһнә зокал

Деер өгсн ч болн җ үзгүдиг галиг гиҗ нерлнә. Эн үзгүдәр талын келнәс орсн үгмүд бичдг бәәсмн . Цааранднь төрскн келнә үгмүд чигн эн үзгүдәр бичдг болв, эс гиҗ үгин чинр сольгдад чигн бәәхмн, үлгүрлхд: чидаху болн цадаху. Кемрҗән ч хадврин хөөн а бичхлә, цадаху гиҗ умшгдхмн.

Грамматик

[illegible]	-жи
[illegible]	-чи

Тодо бичгт үүлдәгчин өңгрсн цаг медүлгч -жи, -чи аффиксмүд бас бәәнә. Ямр нег үүлдвр күцәгдәд, удан болад угаг эн аффиксмүдәр медүлнә. Эцүстән р, с, г, б, ш хадврта үүлдвр үгмүдт -чи бичгднә, цуг наадк хадврмудын болн эгшгүдин хөөн -жи бичгднә.

48-гч дамшлһн. Ахр текст умштн. Үүлдәгчсиг тогтацарнь йилһтн.

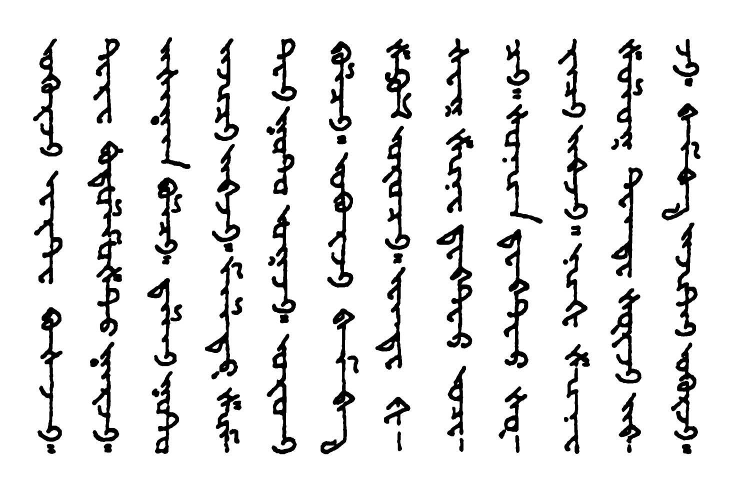

Герин даалһвр. Деерк текст умшад, буулһж бичтн. Кезә -чи, -жи бичгднә? Эн хойр аффикс орулад, хошаһад зәңгс бичтн.

10-гч КИЧӘЛ

Хадвр в болн н

	-	эклцд
		дунд
-		эцүст
в	н	

49-гч дамшлһн. Үзгүдин өңгс бичлһиг шинҗлтн, үзгүд бичтн, ниилвр тогтатн, теднән умштн.

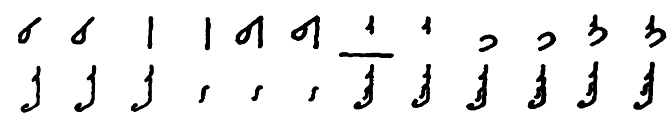

50-гч дамшлһн. Салу үгмүд умштн. Хадвр н үгин дунд болн эцүст яһҗ бичгддгинь тодлҗ автн. Хадвр н болн в яһҗ келгдҗәхинь шинҗлтн.

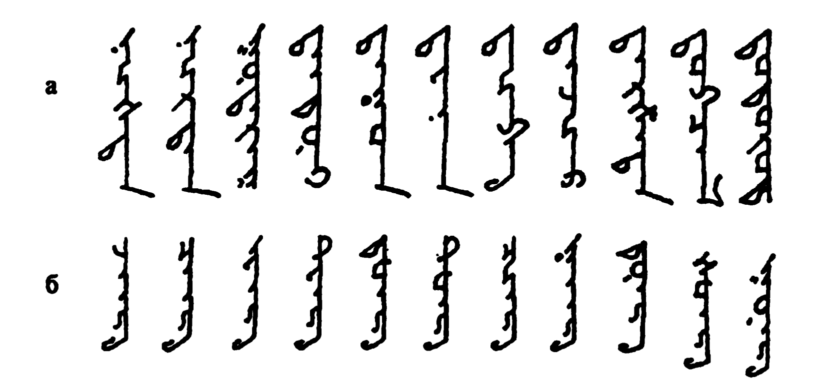

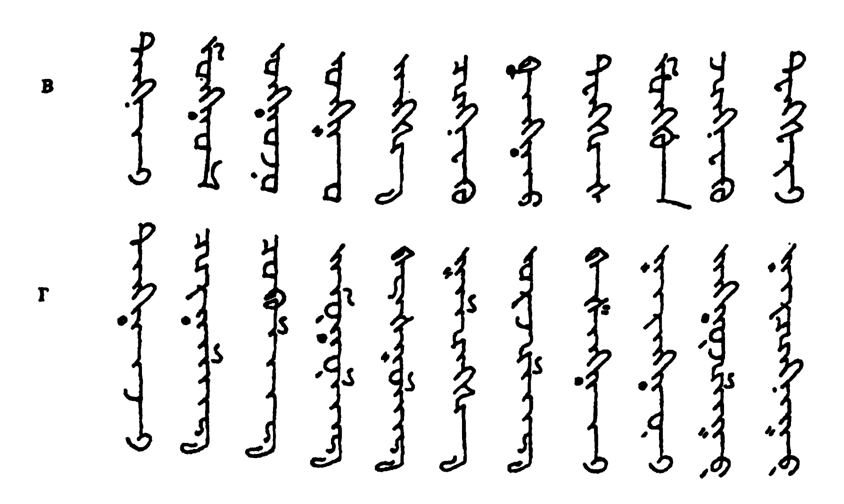

Бичлһнә зокал

1.Деер өгсн в үзгиг галиг гинә. Эн үзгәр талын келнәс орсн үгмүд бичдг бәәсмн.

2. Хадвр ң үгин дунд болн эцүст бичгднә. Эн хадвриг хамрин хадвр гиҗ нерәднә . Энүг чикәр бичлһнд болн келлһнд оньган өгх кергтә.

3. ”Тодо бичгт” бәәнә гисн үгиг ахрар буй гиҗ бас бичнә.

51-гч дасхлһн. Салу үгмүд умштн. Эдниг тогтацарнь йилһтн. Уңг үгмүдинь буулһҗ,салу бичтн.

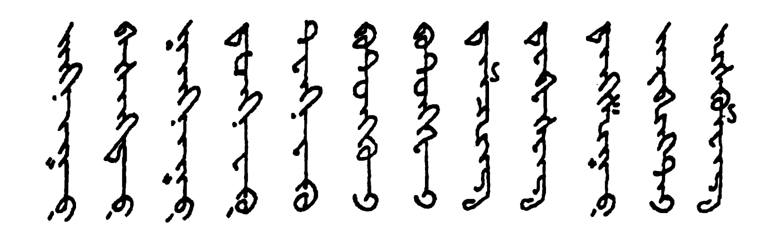

52-гч дамшлһн. Ахр тест умштн. Дассан давттн.

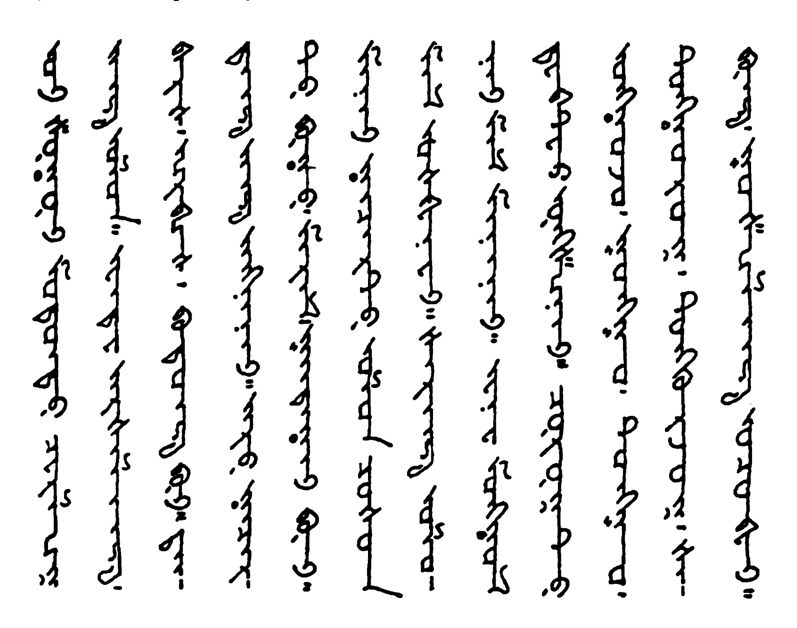

53-гч дамшлһн.Деерк текстəс хадвр в болн ң үзгүдтə үгмүд цеврəр буулһж бичтн.

54-гч дамшлһн.Тодо үзгəр иим үгмүд бичтн: мөңгөн, һаңнаху, һаңниху, һанхалцаху, халабаң, суңһуг, суңһуху, тенцэкү, көбөң.

Герин даалһвр. 1. Деер өгсн ахр текст умштн, теднəн буулһж бичтн. 2. "Тодо бичгин" толяс ң хадврта һурвад үгмүд хөөж автн. Теднəн тодо болн өдгə цагин үзгүдəр бичж автн. 3. Хадвр в, ң орулад, хошаһад зəнг бичтн.

11-гч КИЧӘЛ

Удан эгшгүд

ᠠ	ᠠᡃ	ᡄ	ᡄᡃ	ᡆ	ᡆᡃ	ᡈ	ᡈᡃ	эклцд
ᠠ	ᠠᡃ	ᡄ	ᡄᡃ	ᡆ	ᡆᡃ	ᡈ	ᡈᡃ	дунд
ᠠ	ᠠᡃ	ᡄ	ᡄᡃ	ᡆ	ᡆᡃ	ᡈ	ᡈᡃ	эцүст
а	а:	э	э:	о	о:	ө	ө:[1]	

55-гч дамшлһн. Зергү үгмүд умштн. Эднән дүнцүлж шинжлтн.

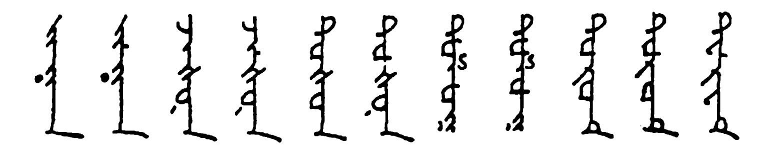

56-гч дамшлһн. Удан эгшгтә үгмүд умштн.

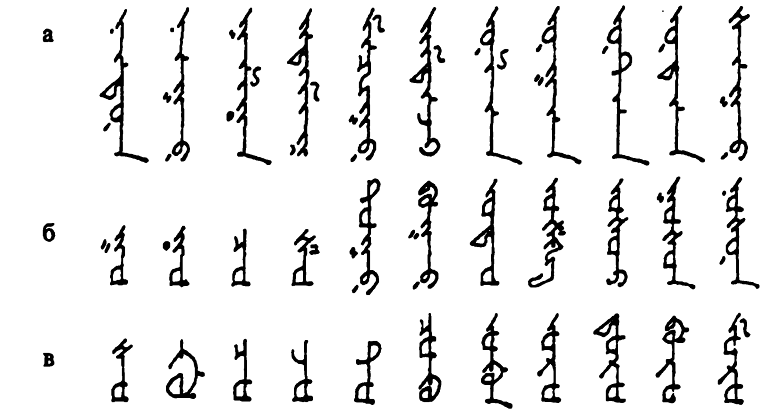

1. Давхр цегәр удан эгшг темдглətә.

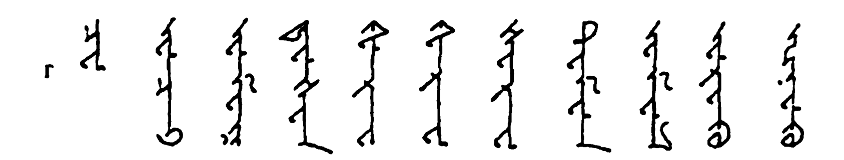

Бичлһнә зокал

Тодо бичгт удан а:, э:, о:, ө: эгшгүд бәәнә. Эгшгин уданинь ар лор бийднь ахр шуд татас тәвж темдглнә.

Орулһш эгшгүд

Тодо бичгт орулһш о, у, ө, ү эгшгүд бәәнә. Эдниг бичлһнә зокал:
а) ямр нег үүлдәгчин сүүрин чилгчин хадврла әдл хадврар эклсн аффикс негдж ирхлә, теднә хоорнд орулһш эгшг бичгднә.

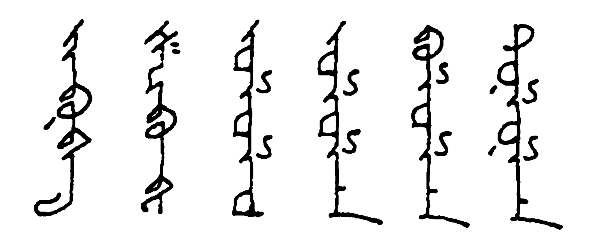

б) ямр нег үүлдәгчин сүүр эцүстән хадврта болхла, терүн деер н, м, г, й хадврмудар эклсн, эс гиж зерглдсн хадврта аффикс ирхлә, теднә хоорнд орулһш эгшг бичгднә:

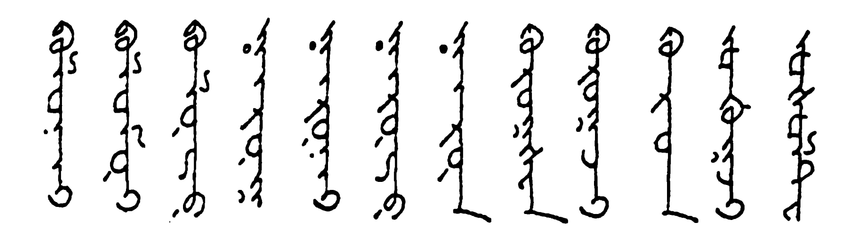

57-гч дамшлһн. Ахр тест умштн. Дассан давттн.

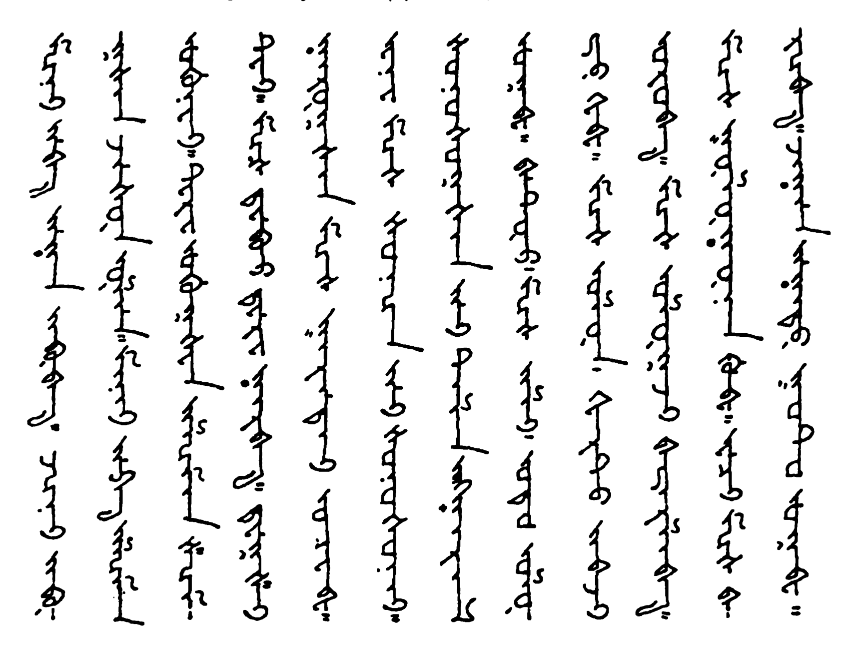

58-гч дамшлһн. Деер өгсн текстәс орулһш эгшгтәһәр бичсн үгмүд салһж бичтн. Терүнә хөөн тер үгмүдән ирх цагин янзар бичтн. Үлгүрлхд:

Герин даалһвр. 1. Деерк текст буулһж бичтн. 2. Ахр болн удан эгшгтә таваһад үгмүд зерглүлж бичж автн. 3. Иим үгмүд бичтн: ца:сун, то:ром, тө:лөг, тэ:рэм, һарла:.

12-гч КИЧӘЛ

Ниицңгү эгшгүд

у	оу	уу	ү	өү	үү

59-гч дамшлһн. Салу үгмүд умштн.

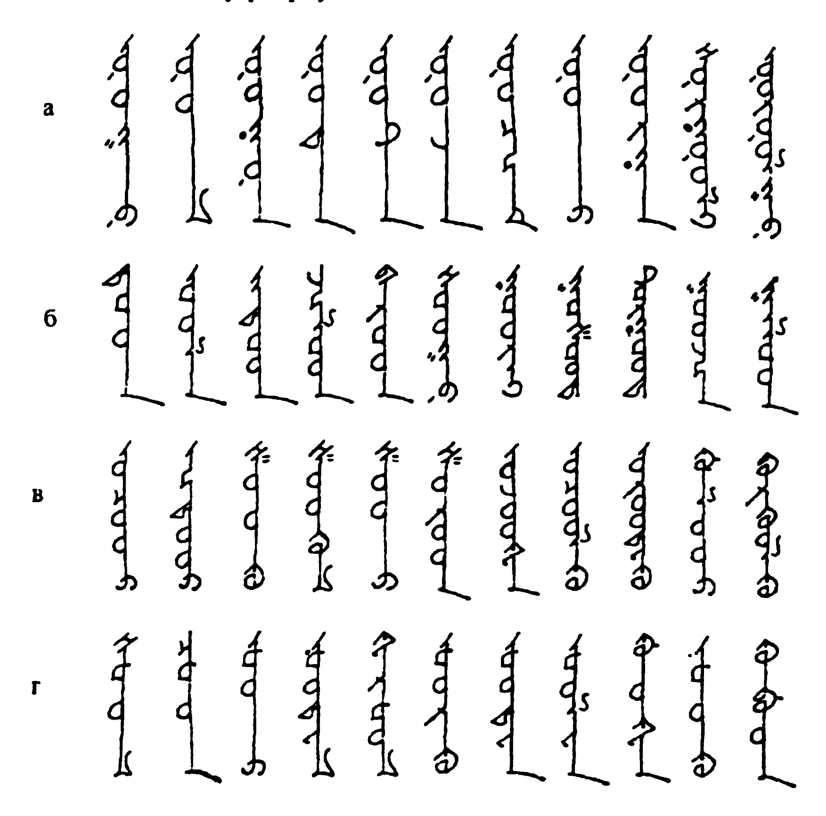

Бичлһнә зокал

1. "Тодо бичгт" ниицж ирсн давхр у болн давхр ү эгшгтә үгмүд харһна. Давхрлж ирсн хойр у эгшгин түрүн у-һин өмн дора бийднь унжу татас бичж, у-һинь медүлнә. Зая-Пандитин цагт ниицж ирсн эн эгшгүдиг яһж умшдг бәәсинь ода келхд кецү, зуг эдн хөөнь удан эгшгт өргжж.
2. Эднәс нань "Тодо бичгт" ниицж ирсн давхр оу, өү эгшгүд бәәнә. Зая-Пандитин цагт эдн нег удан эгшгт тохрад уга бәәж гиж сангдна.
3. Ниицж бичгдсн оу эгшгүдин өмн ямр чигн йилһгч татасн хамань чигн тәвгдхш. Эцүст бәәх у, эс гиж ү эгшгнь эгшгин таарлтар медгднә: у-һин деернь бәәх жөөлн ө-һәр, у-һин деернь бәәх хату о-һар йилһнә.
4. Нег ниилвртә, эс гиж кесг ниилвртә үгмүдин эцүст удан у болн ү эг-

шгүд, эс гиҗ оу, өу эгшгүд ирлцхлә, хамгин сүүлднь эцүсин у, эс гиҗ ү бичгднә. Дора өгсн үлгүрмүд энүг медүлжнә. Ниицҗ ирсн уу, оу, өү, үү яһҗ бичәтәһинь шинжлтн.

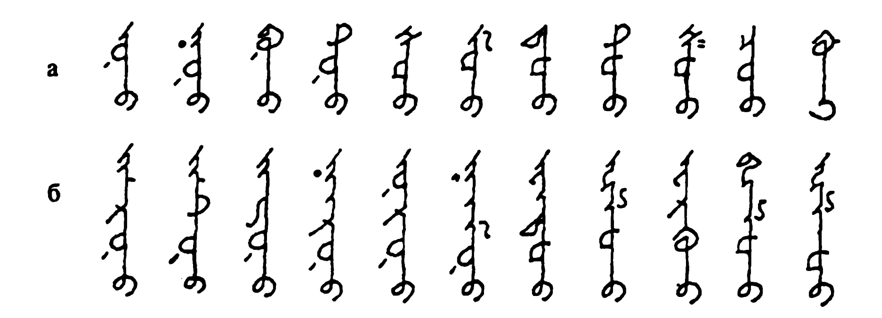

5. Нииццҗ ирсн давхр оу әмд келнд удан у: эгшгт өргжсиг проф.А.Бобровников медүлжәнә. Тер номт XIX зун җилин дундар иигж бичж: "Ода әмд келнд удан у сонсгдна, нииицнгү оу уга. Энүг бидн чигн ямр нег хальмг хуучн текстәс үзжәнәвидн. Энд нурһлж уу гиж бичәтә. Тер текстст өү гиж нииццнгүһәр бичәтә үгмүд бас харһна"[6,с.19]. Энүнәс иштәһәр шинжлхлә, нииицсн өү удан ү эгшгт зөвәр хөөннь өргжж гиж сангдна.

Деер келгдснәс иштәһәр текстсин икнкднь харһдгар удан у: эгшгиг уу үзгүдәр бичжәнәвидн.

60-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн. Нииццнгү уу болн үү, өү: эгшгтә үгмүд салһж бичтн.

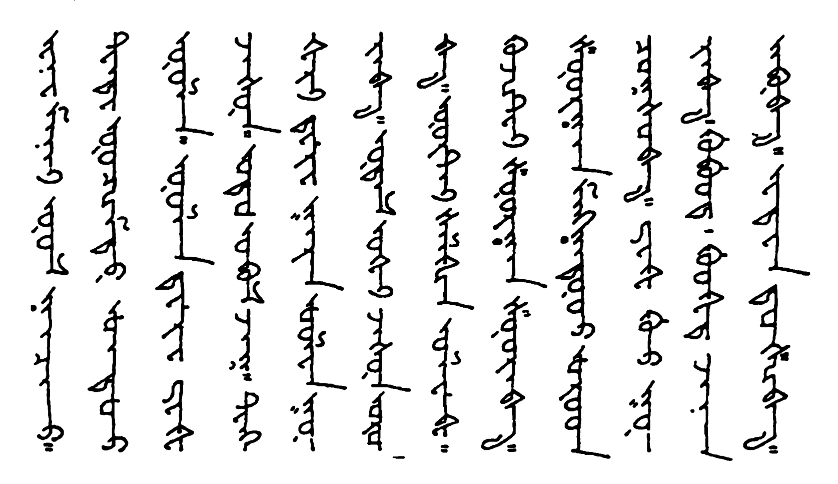

Умшлһна зокал

Өдгә хальмг келнә келлтин зокалар бәрмт кеж, умшҗах тоотын утхинь сәәнәр медхин төлә умшлһна иим зокалар һардвр кехмн:

1. Эгшг а, э, о, ө ар дор бийдән эдниг уданинь темдглгч шуд татасн бәәхлә,. тер эгшгүдиг уданар тач умшхмн.
2. Түрүн нүүрт бәәх ниицҗ ирсн эгшгүдиг тодрхаһар умшхмн.
3. Түрүнәс наадк ниилврмүдт бәәх ахр эгшгүдиг, кемрҗән теднә ар бийд удана темдг уга болхла, тодрха бишәр, нам келл уга гилтә, умшхмн.
4. Ницҗ ирсн хойр әдл уу, үү эгшгүдиг уданар тач умшхмн.
5. Ниицҗ ирсн оу, өү эгшгүдиг хойрдгч үзгүдәрнь уданар тач умшхмн (доун-»дуун, көбөүн-»көвүүн).

61-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн.

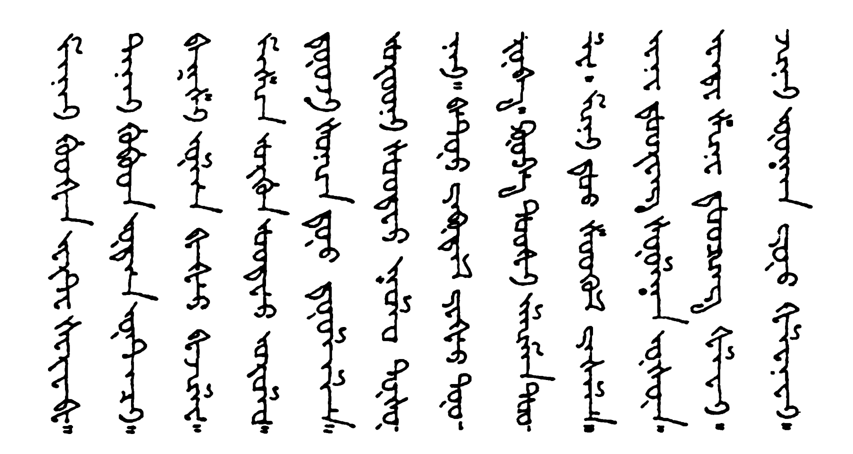

Грамматик

Тодо бичгт	Өдгә бичгт
[illegible]	-ла
[illegible]	-лә

Өңгрсн цаг медүлгч -ла:, -лэ: гидг аффикс бәәнә. Ямр нег үүлдвр лавта болчксиг эн аффиксмүд медүлнә. Хату эгшгтә үгмүдт -ла:, жөөлн эгшгтә үгмүдт -лэ: бичгднә. Урднь эн аффикс олн зүсәр яһж бичгддг бәәсинь деер таблицд өгүвидн.

Хальмг хуучн тѐкстд -ла:, лэ:, ло:,-лө: гиж бичгдсәр харһна. Зәрмдән улм хуучнаһар -луһа,-лүгэ гиж чигн харһна. Кемржән ямр нег үүлдәгчин сүүрнь о болн ө эгшгтә болхла, урлтын зокалар өңгрсн цагт -ло:, -лө: гиж бас бичнә. Эдү мет ода өңгрсн цагт үүлдәгчин суурнь о болн ө эгшгтә болхла -ба, -бай, -бэ, -бэй чилгчәс нань -бо:, -бө:, -бой, -бөй гиж чигн харһна.

62-гч дамшлһн. 61-гч дамшлһнд өгсн ахр зәңгс тогтацарнь йилһтн. Өңгрсн цагин аффиксмүд олтн. Эн угмудин цагинь шинжлтн.

Герин даалһвр. 1. Дсер өгсн текст умштн, терүгән буулһж бичтн. 2.Удан эгшгтә үүлдәгч орулад, ода, өңгрсн, ирх цагт һурваһад зәңгс тогтатн. 3.Дахуляс "Тавн тө сахлта нег тө өвгн" гидг тууль эклж умштн.

13-гч КИЧӘЛ

Ирлцңгү эгшгүд

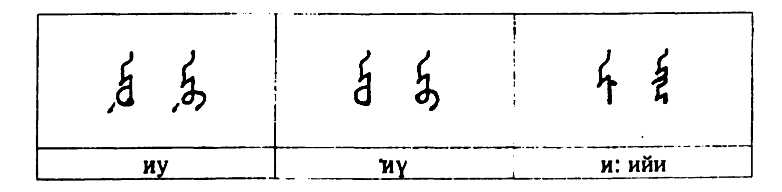

63-гч дамшлһн. Салу үгмүд умштн. Эднә бичлһ болн умшлһ шинжлтн. Ода эн үгмүд яһж келгднә?

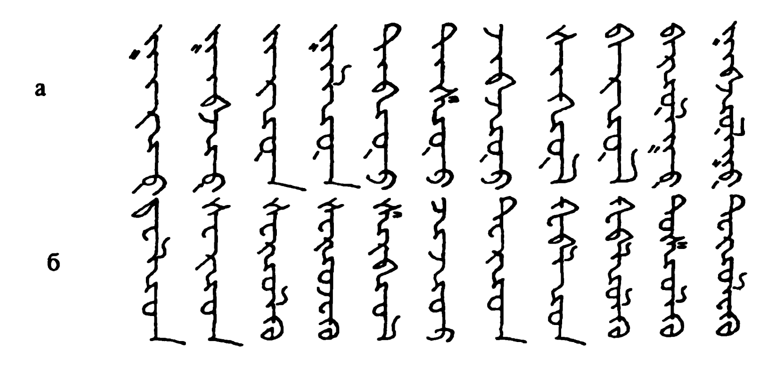

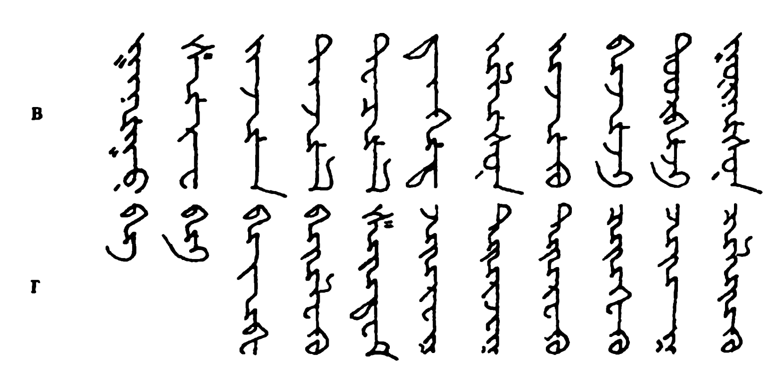

Грамматик

1. Үгд харһҗах хамцҗ ирсн иу, иү Зая-Пандитин цагт эдү метәр келгддг бәәҗ гиҗ сангдна. Эннь хальмг келнә фонетикин өргҗлтәс болн өдгә цага моңһл келнәс тодрха сәәнәр медгднә. Өдгә хальмг келнд иу удан у:, эс гиҗ удан ү: эгшгт өргҗҗ, хамцу иү удан ү: эгшгт өргҗҗ.

Ямаран нег үгд хамцу иу эгшгүд р, б хадврмудын хөөн бәәхлә, эднә өмнк ниилврт бәәх хату эгшгүд җөөлн эгшгүдт тохрх деерән, эдн бийснь удан ү: эгшгт өргҗәнә: хариу ->хәрү:, табиур->тәвү:р. Кемрҗән хамцу иу наадк хадврмудын өмн бәәхлә, нурһлҗ удан у: эгшгт өргҗнә: хабчиу-> хабчу:, ташиур->ташу: р, халиун->ха-л'у:н. Хадвр қ эднә өмн бәәхлә, торһуд келнд удан у: эгшгт, дөрвд келнд удан ү: эгшгт өргҗнә: сакиул ->са-ку:л (торһуд айлһу), сәкү:л (дөрвд айлһу).

Җөөлн эгшгүдтә үгмүдт бәәх хамцу иү өмнь ямаран чигн хадвр бәәв чигн удан ү: эгшгт өргҗҗ: сэриүн->сэрү:н, чичиүр-> чичү:р, дэлиун ->дэлү:н.

2. Деер 63 дамшлһна үлгүрмүдт иим үгмүд бәәнә: ши:рэ, чийирэг, шийидэм . Зая-Пандитин цагт чийирэг, шийидэм гиҗ бичгддг бәәҗ. Хөөнь әмд келнд чиирэг, шиидэм гиҗ өргҗҗ. Эн зерглҗ ирсн хойр и экн даруһан нег удан и: эгшгт тохрад уга бәәҗ. Энүнә хөөн эдн удан и: эгшгт тохрсн болдг.

Энүгинь и эгшгин арднь бәәсн татасн (-) медулҗәнә: ши:рэ <-шийирэ.Деер в, г пунктд бәәх ши:рэ болн шийидэм, чийирэг, чийиг гих мет үгмүдиг өдгә келлһнлә дунцүлхлә, йилһврнь медгдҗәнә.

3. Ардан татаста и эгшгәр һанцхн удан и: биш, хамцҗ ирсн иэ, иа эгшгүдиг бас темдглдг бөәҗ: тэҗи:л, бичи:чи, тачи:л, хурни:сун гиҗ бичәтә, болв тэҗиэл, бичиэчи, тачиал, хурниасун гих метәр келдг бәәҗ гиҗ сангдна. Тер цагт негдгчәс . наадк ниилврт бөөх эгшг и тодрха биш бо-

лад уга бәәж, эн и эгшг тодрхаhар келгдг бәәж. Деер келгдсн янзар бичлhн тер цагин бичлhнә зокалын нег авцнь гиж тоолгджана.

Умшлhна зокал

1. Үгиг ниилврәр умшхмн. Болв умшхларн, фонетическ сольлтар hардвр кехмн.
2. Зая-Пандитин цагт ямр нег үгд хамцж ирсн хойр эгшг салу- салудан келгдг бәәж гиж сангдна. Хөөнь цагин эргцәр салудан келгдг зерглж ирсн хамцу хойр эгшг нииләд нег удан эгшгт тохрж. Өдгә цагт иим хамцу эгшгүдиг бичәтә ксвәрнь негдүләд, йирин удан эгшг мет умшхмн.
3. Хамцж бичгдсн иу, иү эгшгүдиг хойрдгч эгшгәрнь бәрмт кеж удан у:, эс гиж удан ү: эгшг мет ушхмн: хабчиу, сэриун гисиг хабчуу, сэрүүн гиж.
4. Деер грамматикин хүвәврт келсн зокалар бәрмт кеж, кемржән хамцу иу эгшгүдин өмн б,р хадврмуд бәәхлә, цуг тер үгиг жөөлн эгшгтәhәр умшхмн: ариүн, табиүр, бариул гиж бичәтәг әрүүн, тәвүүр, бәрүүл гиж умшхмн. Наад биштнь удан у: мет умшхмн: хабчиур, ташиур гисиг хабчуур, ташуур гиж умшхмн.
5. Кемржән ирлцж ирсн хамцу иу эгшгүдин өмн хадвр л, н бәәхлә, тедн жөөләр келгднә: хал'уун<- халиун, сол'уу<-солиу.
6. Удан и: болн хамцу ийн эгшгәр бичсн үгмүдин и эгшгиг уданар тач, удан и: мет умшхмн, үлгүрлхд: шиирэ <-шийирэ, болв кемржән негдгчос наадк ниилврт бөөх удан и: эгшгтәhәр бичсн үгмүдиг, үгин сүүрд бәәх эгшгүдәр бәрмт кеж, тер и: эгшгиг удан а:, эс гиж удан ә: эгшгәр сольж умшхмн: ичи:кү->ичә:хү, тэжи:л ->тэжә:л, тачи:л->тача:л, ачи:н->аца:н. Кемржән удан и: эгшгин өмн н хадвр бәәхлә, эн хадвр жөөлрнә: хани:дун ->хан'а:дун, хурни:сун ->хурн'а:сун.

64-гч дамшлhн. Ахр зәнгс умштн. Хамцж ирсн хойр эгшгтә үгмүд өдгә хальмг келнд яhж келгджәхинь шинжлтн.

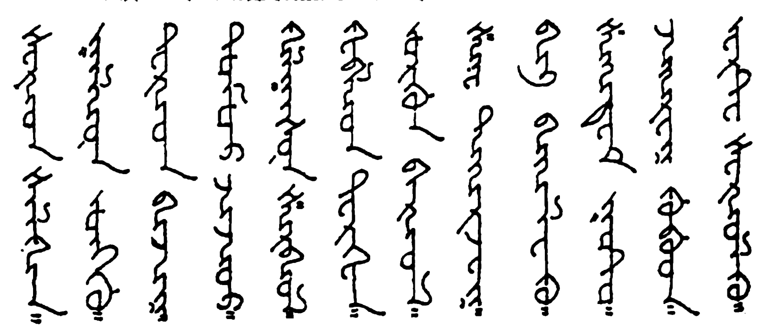

65-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Эднә чинринь йилһтн, бичлһинь шинжлтн. Бичлһнә онцсинь тодлж автн. Эн үгмүд ода яһж келгднә? Эн болн деерк дамшлһнд бәәх удан болн хамцж ирсн эгшгүдтә үгмүд буулһж бичтн.

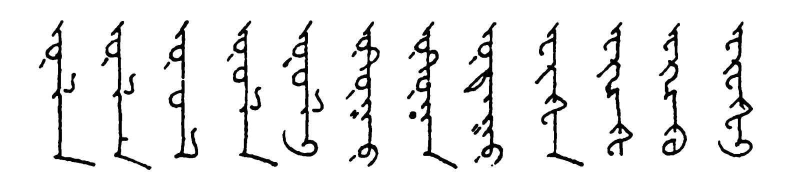

66-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Удан эгшгүд яһж темдглгднә? Ниицж ирсн давхр эгшгүд ямаран удан эгшгт хүврсинь цәәлһтн.

а) б)

в) г)

д) е)

ж) з)

67-гч дамшлһн. Тодо үзгүдәр иим үгмүд бичтн: бөрбө, бэки, аңги, бумба, оруу, салан, олоң, өбөгөн, һаза:ки, билеү, билеүдэкү, өүлэн, өүдэн, эриүл, эргиүл, хариуцаху, өңгө, онхо, ороңһо. Эн үгмүдин чинринь йилһтн, бичлһнә зокалынь цәәлһтн. Эдн ода яһж келгднә?

68-гч дамшлһн. Ахр текст умштн. Удан болн хамцж ирсн эгшгтә үгмүд олтн. Эдн ода яһж келгднә? Хамцж ирсн эгшгүд ямаран удан эгшгүдт өргжж?

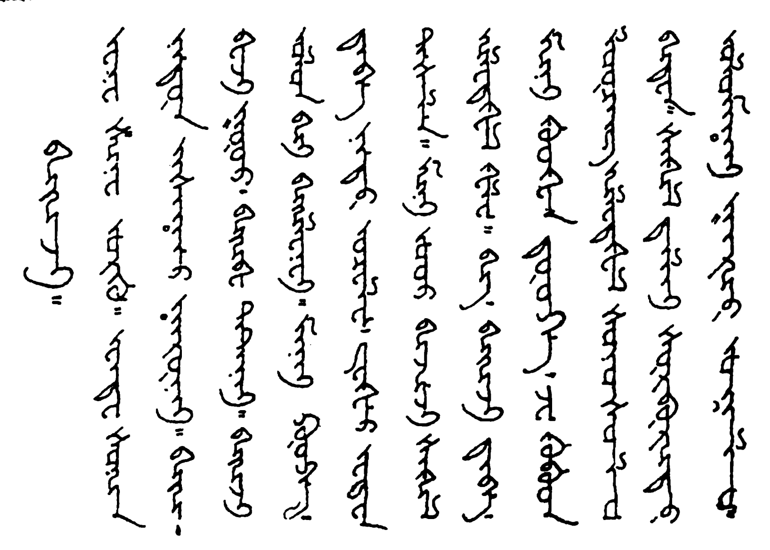

Герин даалһвр. 1.Тодо үзгүдәр иим үгмүд бичтн: бишкүүр, бэлкөүсэн, үзөүлкү, сөүлдэки, бахалуур, аһуй, шуһуй, аһуурсун, мө:рсөн.

2. Эн кичәлд өгсн үгмүдәс орулад, һурваһад амр зәңгс тогтатн.

3. Деер өгсн "Биич" - гисн ахр текст буулһж бичж автн.Тууль умштн.

14-гч КИЧӘЛ

Дифтонгс (жаавр)

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
ай	эй	ой	өй	уй	үй	ий

69-гч дамшлһн. Салу үгмүд умштн. Дифтонгс олтн. Эдн үгин хамань бәәнә ? Кезә, ямаран дифтонг бичәтәһинь шинжлтн.

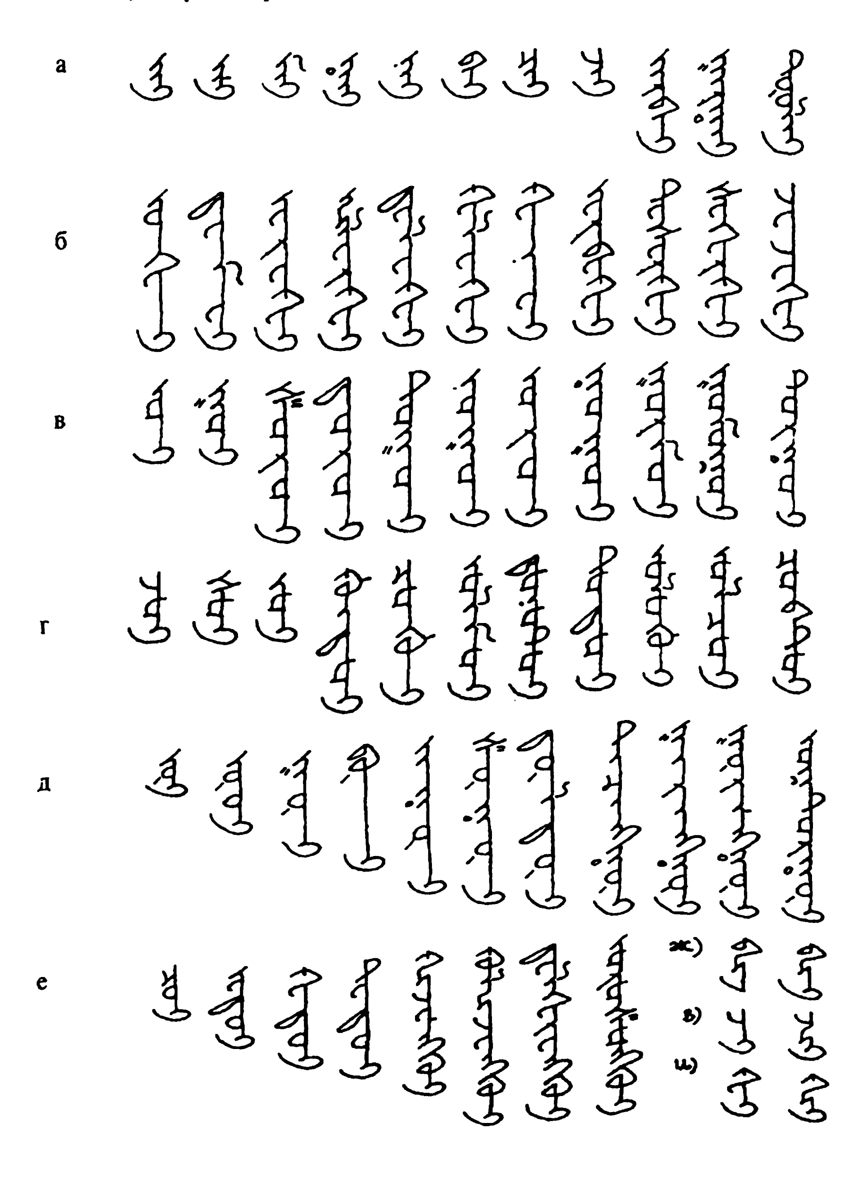

Грамматик

Хальмг келнд долан дифтонгс бәәсиг хуучн хальмг бичлт медүлжәнә. Дифтонгс үгин сүүлд харһна. Дифтонгсиг хойр үзгәр темдглнә гиж урд келгдлә. Дифтойнг хойр узгәр темдглгддг болв чигн салу,давхр нег ә медүлнә.

Урдк зәрм кичәл деер дифтонгсин хүврлтин тускар ахр медрл өгләвидн.

Хальмг келнә дифтонгс эврә нег цагт онц фонемс бәәж. Өдгә хальмг келнд дифтонгс уга: тедн удан эгшгт хүврж. Энүг дарук таблиц тодрха сәәнәр цәәлһжәнә. Дифтонгиг темдглжәх хойр үзгиг салу-салуднь таслж,онц өөст хуваж болшго.

Диф-тонгс	Ямаран удан эгшгт хүврж				
	нег ниил-вртә үгд	хойр, хой--рас үлү ниилвртә үгд	түн дотр		
			торһуд айлһуд	дөрвд айлһуд	литературн келнд
ай	ә:	а:,ә:	а:	ә:	а:
эй	и:	ә:	ә:	ә:	ә:
ой	ө:	а:,ә:	а:	ә:	а:
өй	ө:	ә:	ә:	ө:	ә:
уй	у:	у:	у:~ү:	у:	у:
үй	ү:	ү:	ү:	ү:	ү:
ий	и:	и:	и:	и:	и:

Энд иим комплекс бәәнә: аі, эі, оі, өі, уі, үі. Эгшг і элементин үлмәһәр цуг эн комплекс хүврсиг дарук үлгүрмүд медүлжәнә: һай->һә:, манай->мана:->манә:, кэй->ки:, кэлэкэй->кэлкә:, ой->ө:, нохой-> ноха: ~нохә:, цөй->цө:, кэрэй->кэрә:, һуй->һу:, шуһуй->шуһу:, гуй->гү:, кэдүй->кэдү:, бий->би:.

Умшлһна зокал

1.Ямр чигн дифтонгиг темдглсн үзгүдәрнь салһж,салу-салуднь умшж болшго.
2. Дифтонгинь медүлжәх хойр эгшг үзгин дарук и эгшгиг өмнк эгшгәснь салһл уга й айлтаһар умшхмн.
3.Деер келгдсн дифтонгс келлһәрн хату болн жөөлн гиж хувагдна. Хату дифтонгс хату эгшгтә үгмүдт хатуһар умшгдна, жөөлн дифтонгс жөөлн эгшгтә үгмүдт жөөлнәр умшгдна.

70-гч дамшлһн. Ахр текст умштн. Дифтонгста үгмүд олтн, өргжлтинь цәәлһтн.

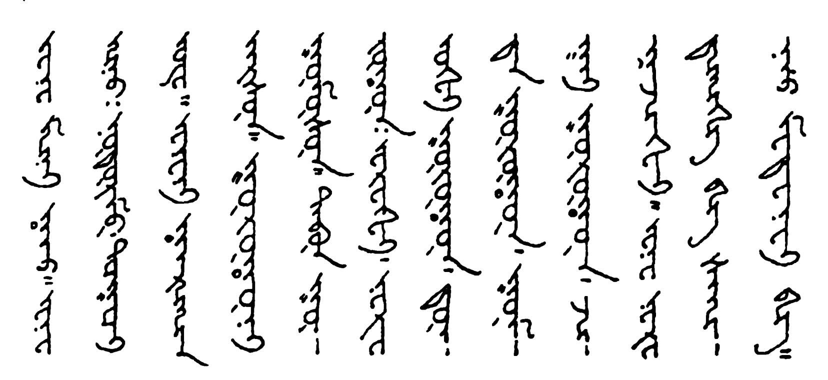

71-гч дамшлһн. Текст умштн. Дифтонгста үгмүд олтн. Эдн яһж келгднә?

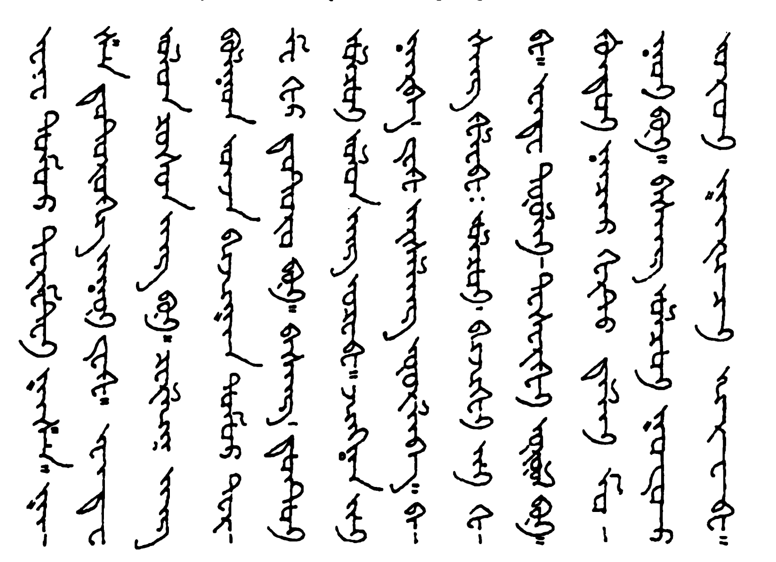

Герин даалһвр. 1. Деер барлата текст буулһж бичтн, дифтонгста үгмүдинь татасар темдглтн.

2. Хуучн хальмг келнд кедү, ямаран дифтонгс бәәж? Эдн яһж бичгднә?

3. Тодо үзгәр бичтн: цай, зай, арбай, үгэй, цөй, өлзөй, дэлэкэй, тохой, кэдүй, аһуй.

15-гч КИЧӘЛ

Дам ниилвр болн эгшг о, ү

айи	эйи	ойи	өйи	уйи	үйи

72-гч дамшлһн. Салу үгмүд умштн. Эднә бичлһ болн умшлһ шинҗлтн. Эн үгмүд ода яһҗ келгднә?

а

б

в

г

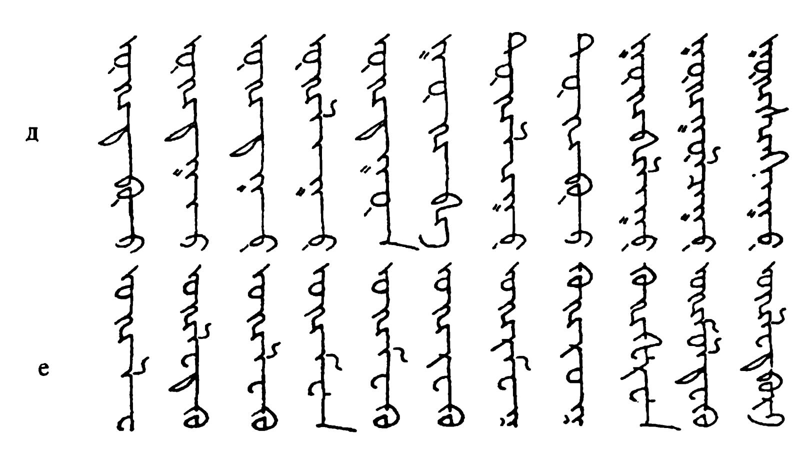

Грамматик

1. Хальмг келнә бичлтд дифтонгас нань иим комплекс харһна: айі, эйі, ойі, өйі, уйі, үйі, ийі. Эн комплексмүдиг дам ниилвр гиж нерәднә. Дам ниилвр гисн хойр ниилвр гисн үг. Үлгүрлхд: айи ->ә:, айимшиг -> ә:мшъг, сайин ->сә:н. Түрүн айи (бойся) гидг үг урднь хойр ниилврәс тогтсн бәәж: а-йи. Ода ә гиж келнәвидн. Сайин гисн үг цагин эргцәр өргжә йовж, хаалһата нег ниилвртә сән гисн үг болж һарч. Энд айи гидг дам ниилвр удан ә: эгшгт хүврж.

Ут турштан долан дам ниилвр бәәнә. Теднәс һурвнь хату. Дам ниилвр үгин түрүн ниилврт болн үгин дунд ниилврт һурвн үзгәр темдглглнә. Өдгә хальмг келнд дам ниилврмүд уга: тедн удан эгшгүдт өргжж.

Дора өгсн таблиц дам ниилврмүд ямаран удан эгшгүдт хүврсиг тодрха сәәнәр медүлжәнә.

Дам ниилвр	Ямаран удан эгшгт хүврж					
	түрүн ниилвр		дунд ниилвр		литературн келн	
	торһуд	дөрвд	торһуд	дөрвд	түрүн ниилвр	дунд ниилвр
айи	ә:	ә:	а:	ә:	ә:	а:
эйи	и:	и:	ә:	ә:	и:	ә:
ойи	ө:	ө:	а:	ә:	ө:	а:
өйи	ө:	ө:	ә:	ә:	ө:	ә:
уйи	у:~ү:	у:	у:	у:	у:	у:
үйи	ү:	ү:	ү:	ү:	ү:	ү:
ийи	и:	и:	и:	и:	и:	и:

Үлгүрмүд: майилаху->мәәлхү, арзайиху->арза:ху, кэйитэн->ки:тэн, дүлэйирэкү ->дүлә:рэкү, ойимосун->ө:мөсүн, хомхойираху-> хомха:рху, көйимөг ->кө:мөг, өкөйикү ->өкә:кү, уйидхун->у:т'хун, шуһуйин->шу-һу:н, күйилэкү->кү:лэкү, кэдүйиду->кэдү:дү, шийидэм->ши:дэм, һоб-чийиху->һовчи:ху.
2.Деер өгсн таблицәр бәрмт кеж үгмүдиг шинжлхлә, дам ниилврин хойрдгч ниилврин й хадвр эврә нег цагт геедрәд, и эгшгнь өмнән бәәсн түрүн ниилврин хату эгшгиг җөөлрүлҗ. Кемржән дам ниилврин өөр хадвр т, д, л, н бәәхлә, тер хадврмуд дөрвд айлһуд җөөлрж, өмннь бәәсн эгшг удан хату эгшгт хүврж: уйидбури->у:д'въ р, уйилаху->у:л'хъ. Дунд ниилврт бәәсн дам ниилвр нурһлҗ удан а:, эс гиҗ удан ә: эгшгүдт өргҗҗ.

Җөөлн дам ниилврмүд бас җөөлн удан эгшгүдт өргҗҗ. Түрүн ниилврт эйи гидг дам ниилвр удан и: эгшгт, үгин дунд - удан ә: эгшгт хүврж. Түрүн ниилврт өйи гидг дам ниилвр удан ө: эгшгт, дунд ниилврт удан ә: эгшгт хүврҗ. Ямаран чигн ниилврт ийи гидг ниилвр удан и: эгшгт өргҗҗ.

Умшлһна зокал

1. Ямаран чигн дам ниилвртә үгиг дегтринәр бичәтә кевәрнь умшҗ болхмн. Үлгүрлхд: кэйисүн. Иигҗ умшхла, эн үгин чинр медгдҗәхш. Тер учрас дам ниилврмүдин тускар деер келгдсн өргҗлтиг медх кергтә. Эн кэйисүн гисн үг өдгә келнд киисън гиҗ келгднә.
2. Ямаран нег талын келнд кесг үзгүдәр нег ә темдглдг йовдл харһна. Тедү мет дам ниилврт бәәх үзгүдиг нег әәһәр умшхла, үгин чинр сәә-нәр медгдхнь ил. Энүнә төлә деер өгсн таблицәр һардвр кеҗәхмн.
3. Негдгчәс наадк ниилврт бәәх ахр эгшгүдиг тер кевтнь умшҗ болхмн, зуг өдгә хальмг келнд тер эгшгүд тодрха бишәр келгднә. Эн зокалыг медҗ, энүгәр бәрмт кеж умшхла, үгин чинр тодрха сәәнәр медгднә, үл-гүрлхд: гэйичи->ги:чъ, уйилаху->у:льхъ, доройитуулху->дора:ту:лхъ.
4.Эгшгүдин хоорнд б хадвр в хадврт, ирх цагин үүлдәгчин -кү аффикс -хъ аффикст хүврсиг урднь заалавидн. Умшсн цагтан эн хүврлтәр һардвр кеҗәхмн - сарбайиху->сарва:хъ, өкөйикү->өкә:хъ.

73-гч дамшлһн. Ахр зәңгс болн текст умштн. Дифтонгста болн дам ниилвртә үгмүд олтн. Дифтонгс болн дам ниилвр яһж бичгднә?

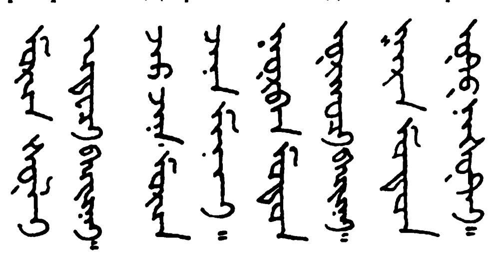

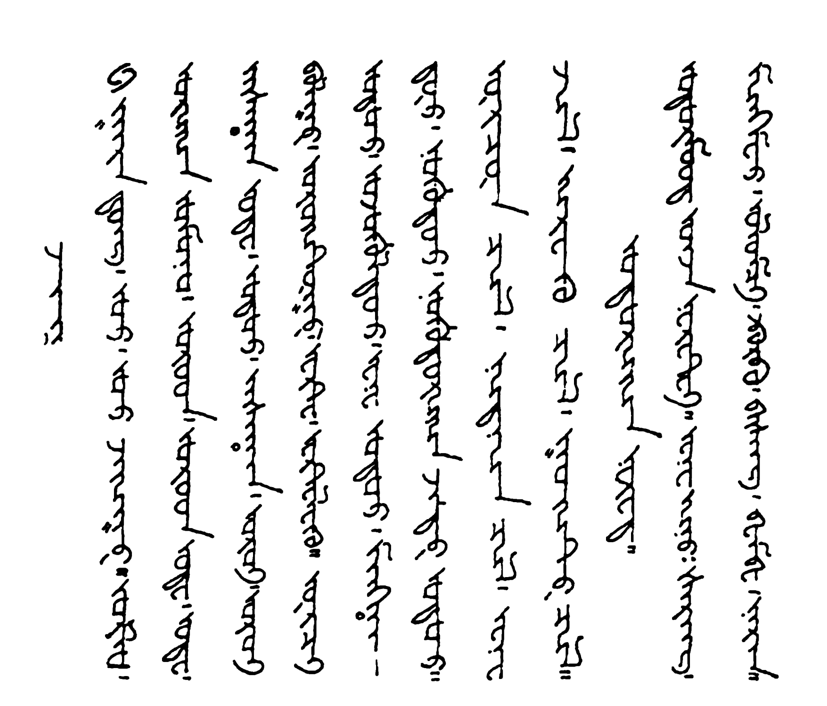

74-гч дамшлһн. 1. Текст буулһж бичтн, дифтонгста, дам ниилвртә үгмүдинь темдглтн, йилһвринь цәәлһтн. 2. Өдрин нерд бичтн, тедниг тодлж автн.3. Тодо узгүдәр бичтн: аңһайаг, аңһайиху, хайаху, сайин, толоһой, толоһойиду, чирай, чираийду, эднән дүңцүлж шинжлтн. 4.Үгмүд транслитерацлтн, ода эдн яһж бичгднә, келгднә.

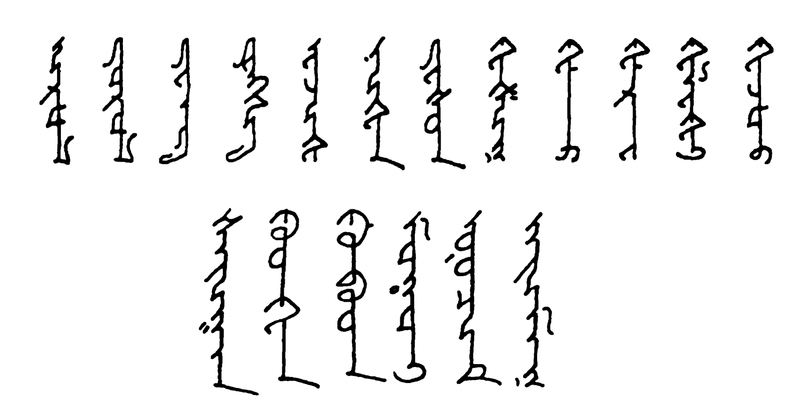

Эгшг о болн ү

бо,бү	бо	бө	бү	кө	кө	кү	гө	гө	гү

75-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Эднән дүңцүлж, ямаран эгшгүд бичәтәһинь шинжлтн.

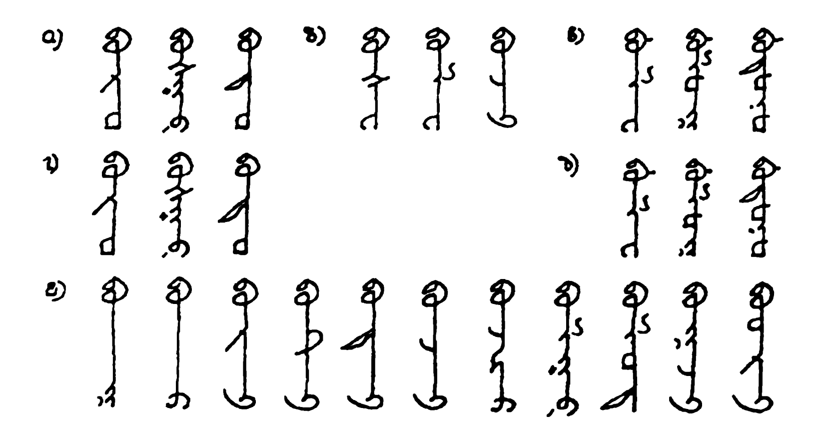

Бичлһнә зокал

1. Хадвр б-ин хөөн о болн ү эгшгүд нег әдл үзгүдәр бичгднә. Эднә бичлһн юуһарн чигн йилһрхш. Эннь а болн б пунктст өгсн үлгүрмүдиг дүңцүлхлә медгджәнә.
2.Хадвр б-ин хөөн ү болн ө эгшгүд бас нег әдл үзгүдәр темдглгднә, ө эгшгин ар бийднь татас тәвж, ү эгшгәс йилһнә. Эннь б болн в пунктст өгсн үлгүрмүдәс медгджәнә.
3. Зая-Пандитин цагт б хадврин хөөн о эгшг дөрвлжн янзтаһар бичгддг бәәж. Энүгинь а болн г пунктст өгсн үгмүд дүңцүлхлә медгднә. Тер цагт ө эгшг ардан татаста бас дөрвлжн янзтаһар бичгддг бәәж. Энүгинь в болн д пунктст өгсн үгмүд медүлжәнә.
4. Зая-Пандитин хөөт үйд б хадврин хөөн о, ү эгшгүдиг әдләр бичдг болж, энүнәс авн бо, бү ниилвртә үгмүд умшх деер алңтрлт һарна. Иим ниилвртә үгмүдин утхнь үгмүдин хоорндк холвгдлас, эс гиж үгд бөөх наадк эгшгүдәр дөң авч йилһж меднә.Эдү мет ниилвртә үгмүдиг нам зәрмдән чикәр умшхд болн утхинь дарунь медхд кецү чигн болна. Деер

е пунктд өгсн салу үгмүд б хадврин хөөн эгшг о, эс гиж ү бәәхинь дарунь медхд кецү. Энд бог, бүр, бүри, боти, боди, бүчи, бүчир, болху, болод, богчи, бүүри гисн үгмүд бичәтә.

5. Эгшг ө хадвр к болн г-ин хөөн йириндән ар бийдән татастаһар темдглгднә. Үзгин ар деер бийднь бәәх татасн ө эгшгин жөөлинь медүлҗәнә, ар дора бийднь бәәсн татасн тер эгшг уданинь медүлҗәнә. Энүгинь дора а болн б пунктд бәәх үлгүрмүд медүлҗәнә.

6. Зая-Пандитин үйд к болн г хадврмудын хөөн б хадврин хөөн мет дөрвлжлгдсн янзта ө бичгддг бәәж. Энүг дора в, г пунктст өгсн үлгүрмүд медүлҗәнә. Эн үзгүдлә хамцж ирсн ө эгшгин хөөн ар бийднь татас тәвл уга бичдг йовдл харһна. Эн хамцж ирсн о биш, жөөлн ө-һин өмннь бәәх к болн г хадврмуд медүлҗәнә. Эн хойр хадвр оньдиндән жөөлн эгшгүдлә таарна. Тер учрас татасн эс тәвгдсн бийднь деер келгдсн хадврмудын хөөн эндү угаһар ө гиж умшдг бәәсмн.

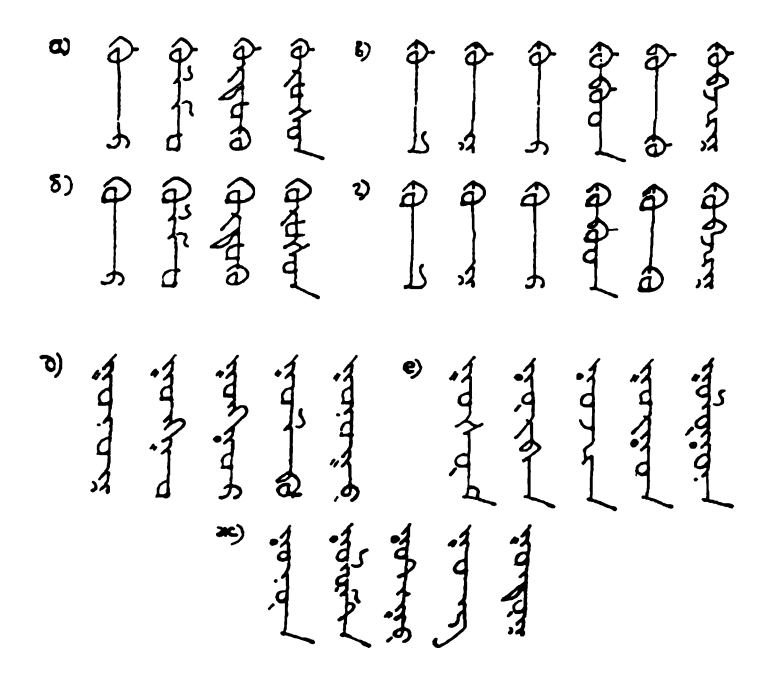

7. Зая-Пандитин бичлтд х болн һ хадврмудын хөөн у эгшгиг өмннь унжу татасн угаһар чигн бичдг бәәж. Эннь е пунктд бәәх үлгүрмүд медүл-

җәнә. Хадвр х болн һ әәсин хөөн хату о болн у эгшгүд бәәхиг д болн е пунктст бәәх үлгүрмүд медүлҗәнә.
Болв эн зокал меддго күн ж пунктд бәәх үлгүрмүдт хадвр х болн һ-ин хөөн бәәх у эгшгиг ү эгшг гиһәд умшад чигн бәәхмн.
Хадвр х болн һ хату хадврмуд мөн. Эдн хату эгшгүдлә таарч ирлцнә, җөөлн эгшгүдлә таарч ирлцхш. Тер учрас эднә хөөн бәәх эгшгүд җөөләр умшгдхш. Эднә хөөн у эгшг өмнән унжу татасн угаһар ү мет бичгдсн болв чигн у гиж умшгдхнь лавта.

Хадвр к, г-ин хөөн даң җөөлн эгшг ирлцнә, хадвр х, һ-ин хөөн даң хату эгшг ирлцнә.Эн зокалыг ниилврин таарлт гиж нерәднә.

Зая-Пандитин уйин бичлтин текст умшсн цагтан деер келгдсн бичлтин зокалар һардвр кеҗәх кергтә. Тер зокалар ямр чигн текстиг умшж, утхинь медхд амрхн болх.

76-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Ямаран эгшгүд х болн һ хадврмудла ирлцҗәхинь цәәлһтн.

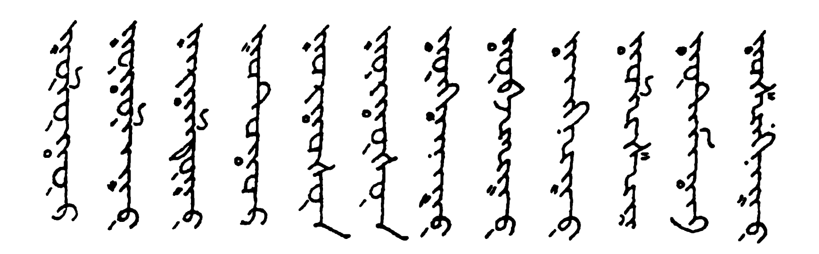

77-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Ямаран эгшгүд к болн г хадврмудла ирлцҗәхинь цәәлһтн. Ниилврин таарлт гидг зокалыг 76-77 дамшлтст өгсн үгмүдәр бәрмт кеж цәәлһтн.

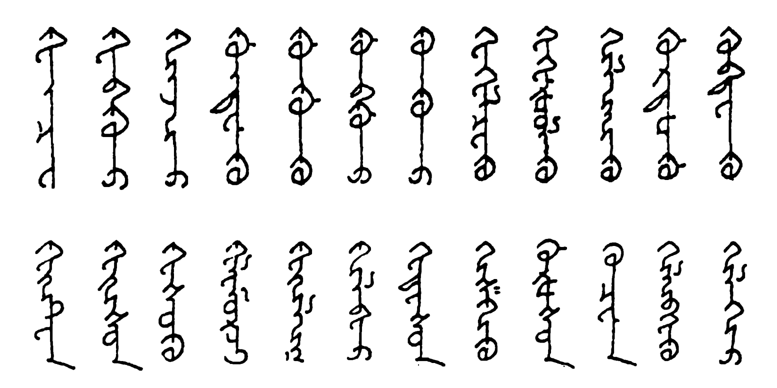

78-гч дамшлһн. Зая-Пандитин "Сарин гэрэл"гидг намтрас авсн текст умштн. Эн текстәс кергтә үгмүд олҗ б, к, г, х, һ хадврмудын хөөн эгшг ө, у, о ямаран янзтаһар бичгдсинь цәәлһтн.

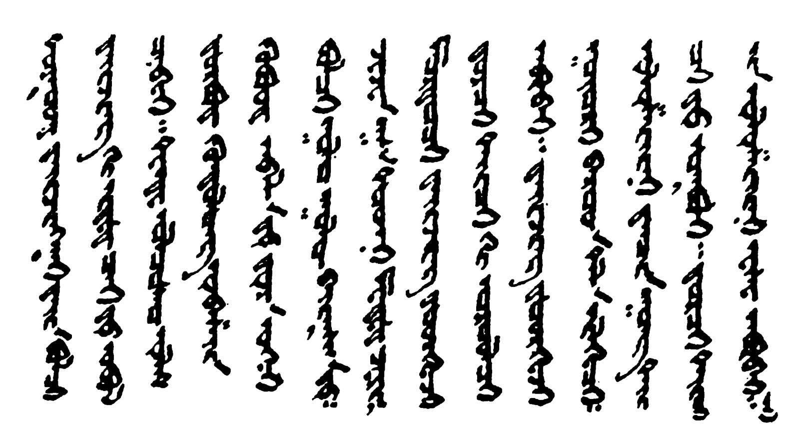

79-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Эгшгин таарлт, ниилврин таарлт гисн зокалын тускиг йилһҗ цәәлһтн. Нег үгд ямаран эгшгүд ирлцҗәхинь шинҗлтн. Ямр нег үгмүдт х, һ, к, г хадврмудла ямаран эгшгүд ниицҗ ирсинь цәәлһтн.

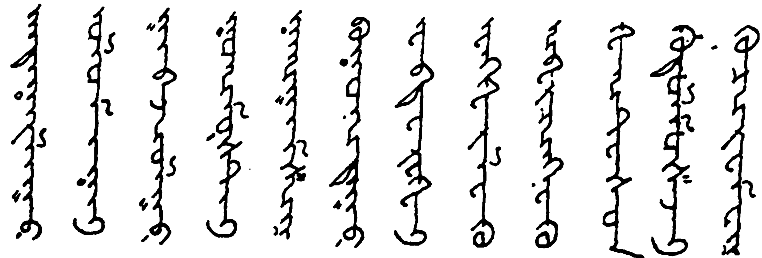

Герин даалһвр. 1. Деер өгсн зокалмудыг, дамшлһсиг давтад, йилһвринь цәәлһҗ автн. 2. " Тавн тө сахлта нег тө өвгн " гидг тууль умштн, дифтонгста болн дам ниилвртә үгмүд олтн.

---

1. Зая-Пандитин "Сарын гэрэл"гидг намтар.Улаанбаатар,1967, с.60.

Төргч киисквр

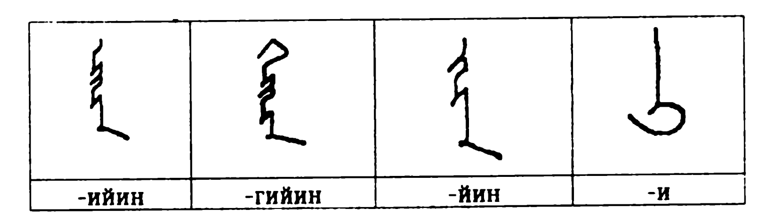

-ийин	-гийин	-йин	-и

80-гч дамшлһн. Салу үгмүд умштн. Төргч киисквртә үгмүдин аффикс-мүд олтн, бичлһнә зокалынь цәәлһтн.

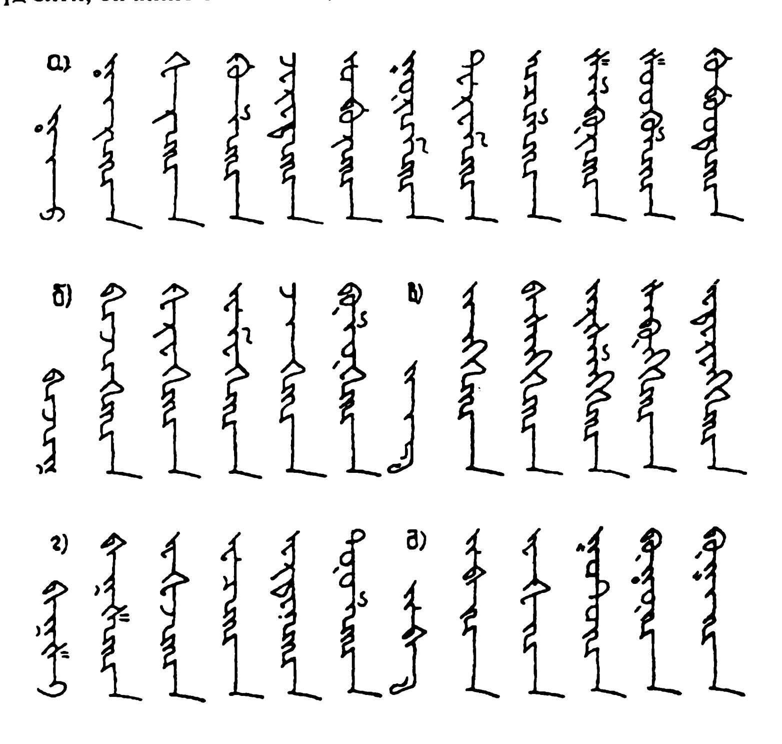

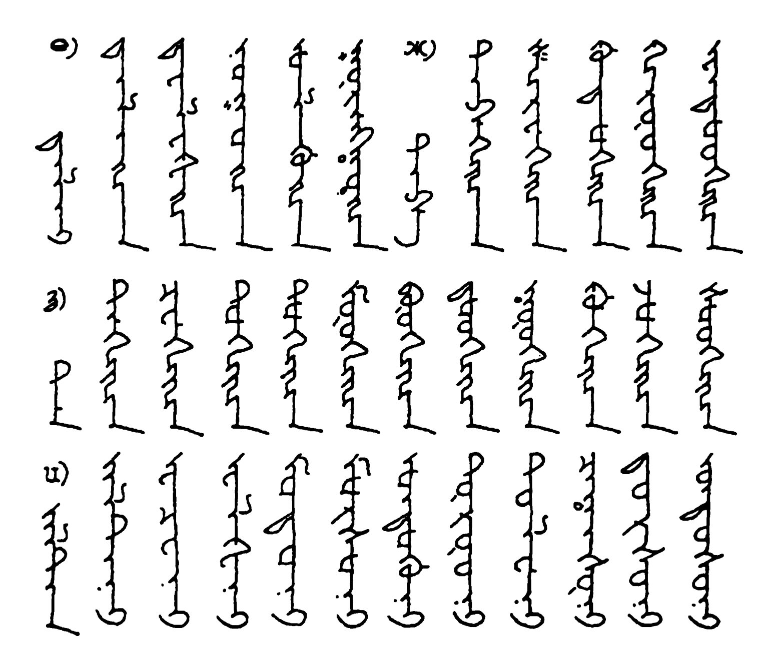

Грамматик

1. Зая-Пандитин цагт төргч киискврин -ин аффикс өмнән ниилүлгч и керглдг бәәж. Ямр нег үг эцүстән н хадврас талдан хадврта болхла, төргч киискврт -ийин аффикс авна. Эннь деер өгсн а болн б пунктст бәәх үлгүрмүдәс медгдҗәнә.

Үгин сүүлдк дүлә г хадвр төргч киискврин аффиксин өмн дуута г хадврар сольгдна. Эннь б пунктд бәәх үлгүрмүдәс медгдҗәнә.

Эцүстән ң хадврта үгмүд төргч киискврин аффиксин өмн немр г хадвр авна. Эннь в пунктд бәәх үлгүрмүдәр цәәлhгдв.

2. Эцүстән ахр эгшгтә үгмүд төргч киискврт -йин аффикс авна. Эннь г, д пунктст келгдв. Эцүстән дифтонгста үгмүд эгшгәр чилсн үгмүд мет киискгднә. Энүгинь е пунктд бәәх үлгүрмүд медүлҗәнә. Эцүстән удан эгшгтә секәтә нег болн кесг ниилвртә үгмүд төргч киискврт ниилүлгч г хадвр авна. Эннь ж,з пунктст келгдв.

3.Эцүстән н хадврта үгмүд төргч киискврт -и аффикс авна. Энүгинь и пунктд өгсн үлгүрмүд медүлҗәнә.

4.Төргч киискврт талдан чигн чилгчс бәәнә. Эцүстән эгшгтә үгмүдт -най (ной), эс гиж, -нэй(нөй),эцүстән хадврта үгмүд -ай/ой/, эс гиж -эй

(өй) аффиксмүд керглнә. Эдн нурһлж әмд келнд олзлгддг бәәж. Үлгүрлхд:

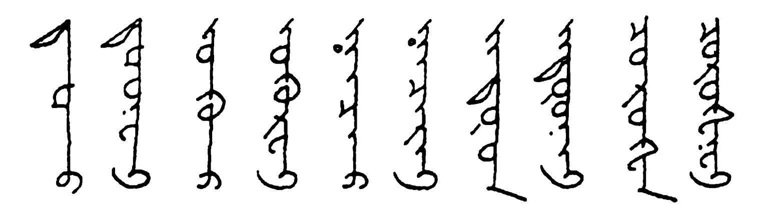

Өдгә келнд -ай(ой) гисн аффикс -а гиж, -эй(өй) гисн аффикс -ә гиж өргжж: һазра, үкрә, хотна, зүркнә.

Умшлһна зокал

Зая-Пандитин цагт ямаран нег киискврт бәәсн үгмүд яһж келгддг бәәсинь ода бодж келхд кецү. Болв иим зокалар бәрмт кехмн.

1.Умшлһна сүүрд ниилврәр умшлһна принцип авхмн. Фонетикин халхар һарсн хүврлтсәр һардвр кехмн.

2. Төргчдән -ийин аффикстә үгиг ода -иин гиж умшна гилтә: һариин, көлиин, шүүгүлиин, бичигиин, булугиин, аңгиин, багшиин.

3. Төргч киискврт бәәх -йин аффикстә үгмүдиг(д пунктд) -иин гиж умшж болхмн. Эн -йин аффиксин өмн ямаран нег үгин эцүст бәәх ямр чигн ахр эгшг өдгә цагт тодрхаһар келгдхш: а: ба+йин->а:виин,экэ+йин ->экиин, хотиин, бууһиин.

4. Эцүстән удан эгшгтә (ж пункт) үг деер -гин аффикс ирхлә, удан эгшгиг тодрхаһар умшж, -гин аффиксин сүүлдк н хадврла негдж умшгдна: така:н, ширэ:н, көндө:н->көндә:н.

Тедү мет, дифтонгин һол элементнь (е пункт) -ин аффиксин н хадврлань негдж,тодрхаһар умшгдна: дала:н, дэлэкэ:н, нохо:н, өлгө:н, хураңһу:н.

5. Нег ниилвртә үгин эгшгнь удан болхла, төргч киискврин -гийин аффиксиг ода -иин гиж умшна гилтә: та:гиин, зэ:гиин, то:гиин, тө:гиин.

6.Чилгчдән н хадврта үгмүдт төргч киискврин -и аффикс тер кевтән гилтә умшгддг бәәж: алтани, эзэни, элкэни, модони, түлэни.

81-гч дамшлһн. Салу бадгуд умштн. Төргч киисквртә үгмүдин аффиксмүд олтн,бичлһнә зокалынь цәәлһтн.

82-гч дамшлһн. А. Позднеевин "Калмыцко-русский словаряс" авсн зәнгс умштн. Үгин көдлмш кетн. Төргч киискврин аффикс олтн.

83-гч дамшлһн. Манай бүл гидг келвр умштн. Төргч киискврtə үгмүд олтн.

84-гч дамшлһн. Цагин туск текстс умштн, төргч киисквргт бәәх үгмүд олтн.

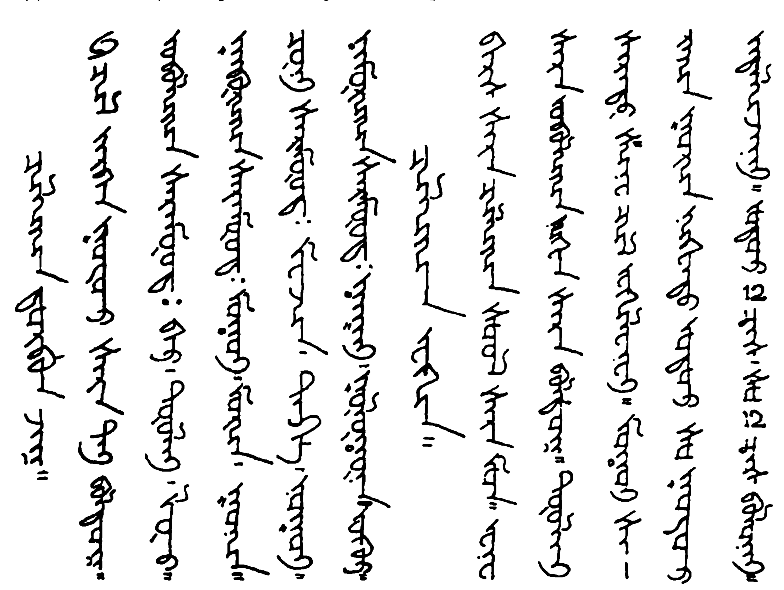

85-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Эн үгмүдин унгинь олтн. Эн үгмүдиг төргч киисквргт бичтн. Энүнә хөөн үгин унг, сүүр, киисквргин аффиксмүд олж темдглтн.

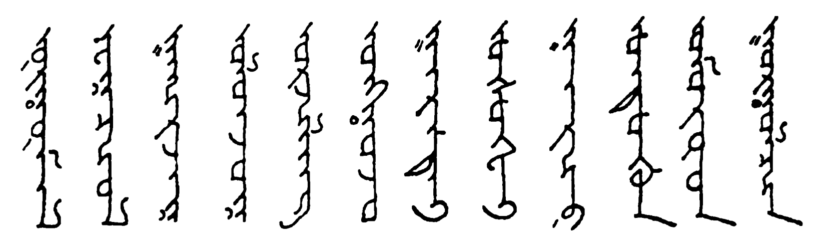

Герин даалһвр. Цагин туск келврмүд буулһж бичтн, жилин дөрвн цагин болн сармудын нерд тодлж автн; тууль умштн.

17-гч КИЧӘЛ

Гемнгч киисквр

-ийиги	-йиги	-гийиги	-ги

86-гч дамшһн. Салу үгмүд умштн. Гемнгч киисквртә үгмүдин аффиксмүд олтн, бичлһнә зокалынь цәәлһтн.

а)

б)

һ)

г)

д)

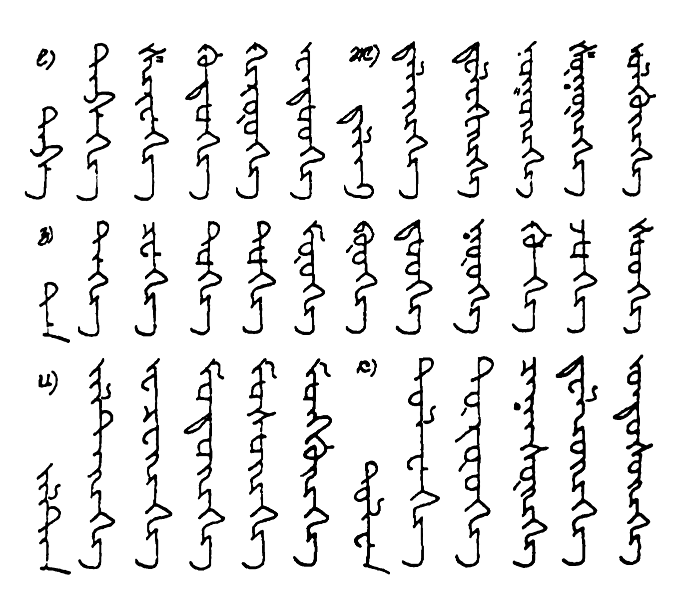

Грамматик

1.Эцүстән ямр нег хадврта үгмүд гемнгч киискврт -ийиги аффикс авна. Энүг а, б, в пунктст бәәх үлгүрмүд медүлҗәнә.

2. Эцүстән ямр нег эгшгтә үгмүд гемнгч киисквртән -йиги аффикс авна. Эннь г, д пунктст бәәх үлгүрмүдәс үзгдҗәнә.

3.Эцүстән удан эгшгтә үгмүд гемнгч киисквртән -ги аффикс авна. Эннь е,з пунктсин үлгүрмүдәс медгдҗәнә.

4. Эцүстән дифтонгта үгмүд гемнгч киискврт -иги аффикс авна.Эннь ж пунктын үлгүрмүдәс медгдҗәнә.

5.Эцүстән н хадврта үгмүд гемнгч киискврт эн хадвран гееж, иим аффикс авна:

а) Кемр геедрҗәх н хадврин өмн ахр эгшг бәәхлә,-йиги аффикс авна. Энүгинь и пунктд бәәх түрүн үлгүрмүднь медүлҗәнә.

б) Кемр геедрҗәх н хадврин өмн удан эгшг бәәхлә, гемнгч киискврт -ги аффикс авна. Эннь к пунктд бәәх үлгүрмүдәс медгдҗәнә.

6. "Тодо бичгин" эрт цагин текстс шинҗлхлә, гемнгч киискврин аффиксмүд бичлһнә тускар тодрхалгдҗахнь:

а) Эн киискврин аффиксмүдиг үглә негдүлҗ чигн, салу чигн бичнә. Эцүстән н хадврта үгмүдин хөөн -и аффикс чигн бичгднә. Энүг -г гиж умшна. Үлгүрлхд:

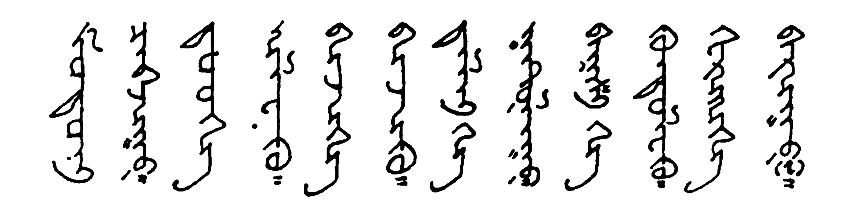

б) Эцүстән н хадврта үгмүдин эн н хадврнь гемнгч киисквRт хайгдад чигн, хайгдл уга чигн бичгддг бәәж. Гемнгч киисквRт н болн талдаҥ хадврмудын хөөн -и аффикс ирдгин тускар А. Бобровников бас келжәнә. Үлгүрлхд:

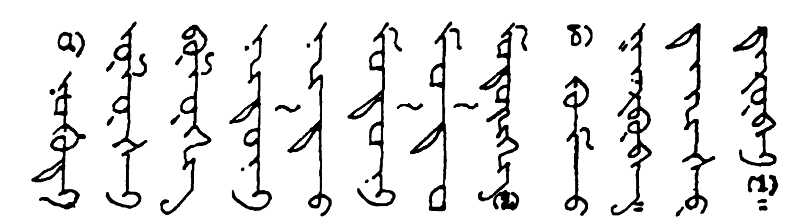

Умшлһна зокал

1. Гемнгч киисквRт бәәх -ийиги, -ги аффикстә үгмүд (а, б, в, г, е,к пункст) ода иигж умшгдна гилтә: һарииги, герииги, төрөлииги, бүчииги, аҥгииги, багшииги, така:ги, эндүүги, зо:ги,турууги.
2. Гемнгч киисквRт бәәх -йиги аффикстә үгмүдиг (д пункт) өдгә келнд -ииги гиж умшхмн. Эн-йиги аффиксин өмн үгин эцүст бәәх ямр чигн ахр эгшг өдгә цагт тодрхаһар келгдхш - а:вииги, экииги, буһииги гиж умшгдна.

Эцүстән н хадврта үгмүдин эн н хадврнь геедрж (и пункт), терүнә өмннь бәәх ямр чигн ахр эгшг -йиги аффикслә негдж -ииги гиж умшгдна: алтииги, э:жииги, модииги, мөсииги.

87-гч дамшлһн. Ахр текст умштн, гемнгч, төргч киисквртин аффикс олтн.

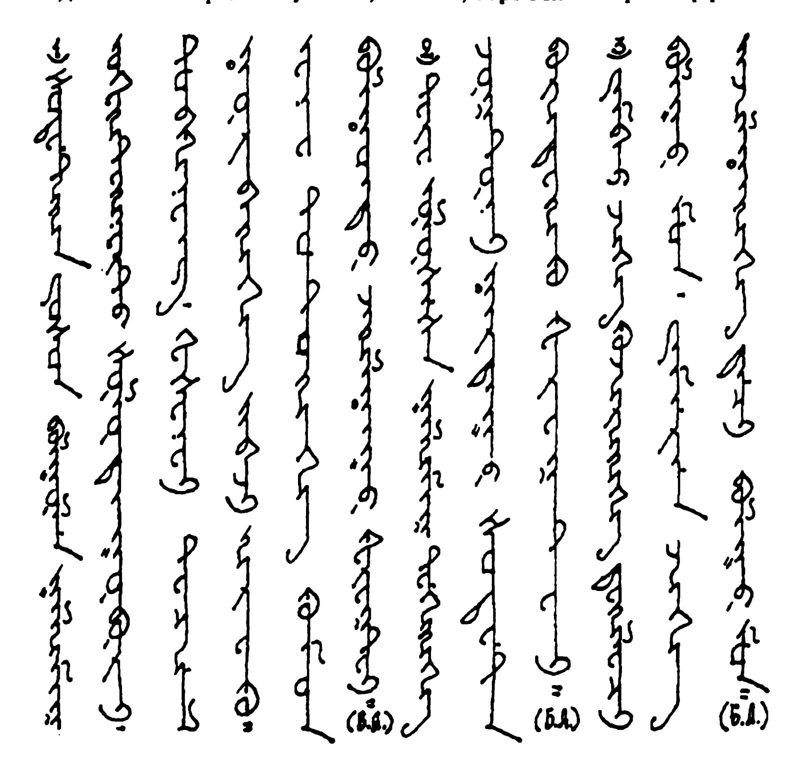

88-гч дамшлһн. Гемнгч киисквртүгмүд бичтн зан, кэбэг, көрө:, цохо.

89-гч дамшлһн. Үлгүрмүд болн А.Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн.

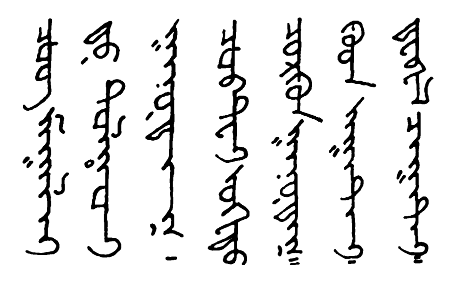

90-гч дамшлһн. Ахр бадгуд умштн. Гемнгч болн төргч киискврмүдин аффикстә үгмүд олж, бичлһнә зокалынь цәәлһтн.

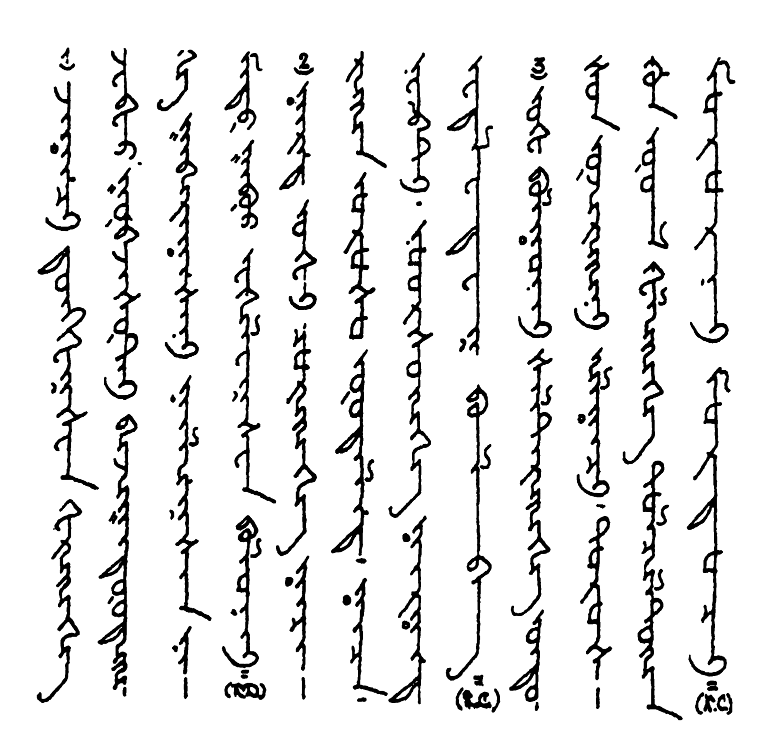

91-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Эднә чинринь медж автн. Үгин көдлмш кетн.

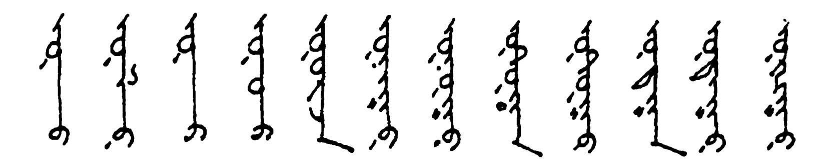

Герин даалһвр. 1.Төргч болн гемнгч киисквртүгмүд орулад, хошаһад зөнгс тогтатн. 2. " Тавн тө сахлта нег тө өвгн " гидг туулиг цааранднь күцәж умштн, гемнгч киисквртбәәх үгмүд олтн, тедниг бичлһнә зокалынь давттн.

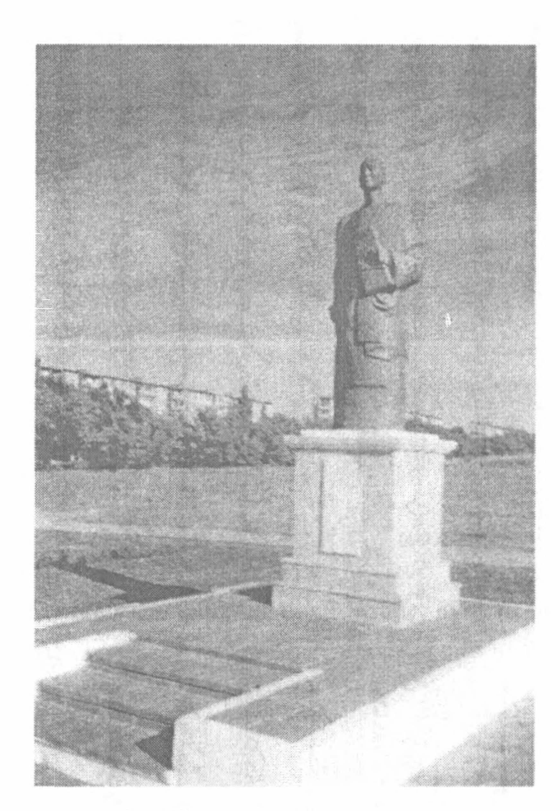

Зая-Пандитын көшә Элстд.
Скульптор Рокчинский Р.Г., 1999 ж.

18-гч КИЧӘЛ

Өггч киисквр

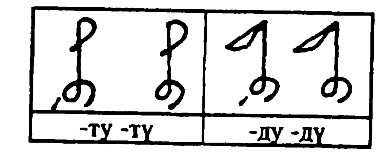

92-гч дамшлһн. Салу үгмүд умштн. Эднә бичлһ болн умшлһ шинҗлтн. Кезә, ямаран аффиксмүд бичгдсинь цәәлһтн. Ода эн үгмүд яһҗ келгднә?

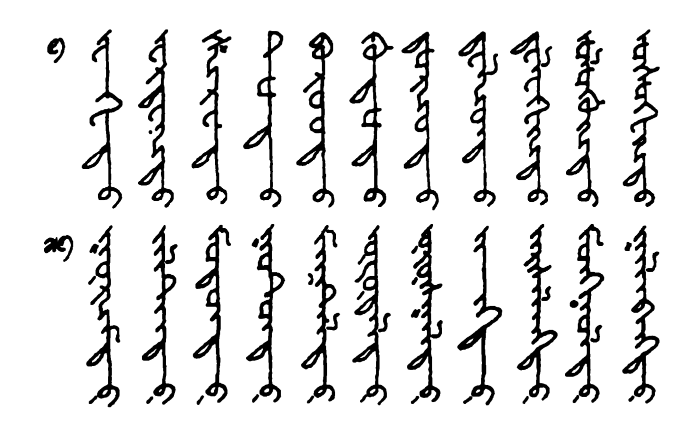

Грамматик

1. Өггч киискврин тускар урд келгдлә.Эн киискр -ту, -тү, -ду, -дү гидг аффикстә.

2. Хату эгшгтә үгмүдт -ду, -ту, жөөлн эгшгтә үгмүдт -дү, -тү бичгднә.

˙ Кемржән үгин чилгчд р, г, с, ш, д, б хадврмуд бәәхлә -ту, -тү аффиксмүд келгднә, цуг наадк хадврмудын болн эгшгүдин хөөн -ду, -дү аффиксмүд керглнә

3. Эн аффиксмүд урднь үгмүдлә нег һазр, зәрмдән салу чигн бичгддг бәәж.

4. Өггч киискврин аффиксмүд ямр чигн үглә негдж ирсн цагт, үгин сү-үрд ямаран чигн хүврлт һарһдл уга бичгднә, болв үгин чилгчәр бәәх дифтонгс дам ниилврәр сольгдна: шуһуй→шуһуйиду.

5. Хуучна дегтрмүдин өггч киискврт -тур, -түр, -дур, -дүр гидг аффикс-мүд бас бичгддг бәәж. Эн аффиксмүд үгмүдәс нурһлж салу бичгднә.

Хальмг хуучн келнд энүнәс нань бәәрн киискр бәәж. Эн киискр -ай болн-эй аффикстә бәәж. Эн аффиксмүд чилгчдән хадврта үгмүдт керглгднә: һазарай. Энд -ай бәәрн киискврин аффикс.

Умшлһна зокал

1. Ямаран чигн үгд өггч киискврин аффикс салу бичәтә болв чигн, өмнк үгләнь негдүлж умшхмн.

2. Негдгчәс наадк ниилврт бәәх ахр эгшгүд тодрха бишәр умшгдна, нам зәрмдән геедрнә гиж урднь бичләвидн. Тедү мет өггч киискврин аф-фиксин эгшгүд тодрха бишәр умшгдна. Тер учрас эдн салу онц ниилвр тогтана: герту гиж бичгднә, зут гэртъ гиж келгднә.

93-гч дамшлһн. Өггч киискврт иим үгмүд бичтн:

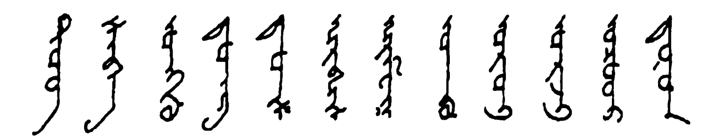

Бичлһнә зокалынь келж өгтн:
а) Өггч киискврт кезә -ту, кезә -ду бичгднә?
б) Үгин сүүлд ямаран үзгүдин хөөн а болн и эгшгүд дорагшан утар тач өмнәгшән төгрглгдж бичгднә?

94-гч дамшлһн. Ахр текст болн үлгүрмүд умштн. Өггч болн төргч киисквртә үгмүд олтн. Энд ямаран аффиксмүд бичгдсинь цәәлһтн.

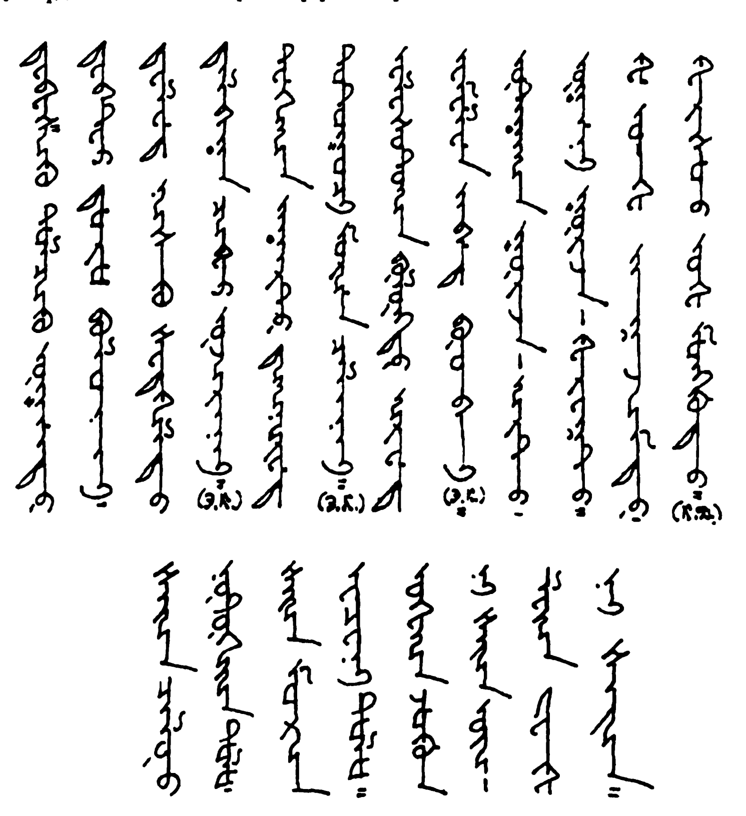

95-гч дасхлһн. А.Позднеевин толяс авсн зөңгс умштн. Өггч киисквртө үгмүдт ямаран аффиксмүд бичгдсинь шинжлтн.

[illegible]

96-гч дамшлһн. Ахр текст умштн. Энд ямаран аффиксмүд бичгдсинь шинжлтн. Урднь дассн ямаран аффикстә үгмүд энд бәәнә?

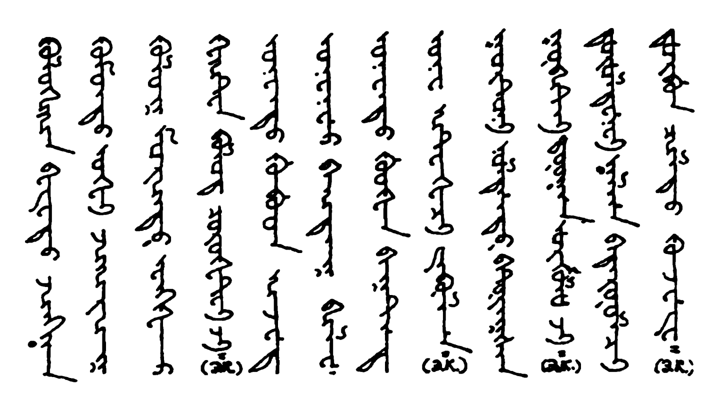

97-гч дамшлһн. Өггч киискврт иим үгмүд бичтн кэб, болод, дэрэ, булчиң, кэбэс, ширэ , тохой, мөңгөн, худуг, нидүн, тоти.

98- гч дамшлһн. Үлгүрмүд болн тәәлвртә туульс умштн. Үгин көдлмш кетн.

99-гч дамшлhн. Өггч болн төргч киисквртә үгмүд орулад, хошаhад зәңг тогтатн.

Герин даалhвр. 1. Деер келгдсн зокалмудыг дасч автн. 2. 96-гч дамшлhиг умштн, буулhж бичтн, үгин көдлмш кетн. Дахульд өгсн "Жаңhрин экилцә" умштн.

19-гч КИЧӘЛ

Бүрдәгч киисквр

бә:р	йә:р	-а:р	-ә:р	-и:р	-о:р	-ө:р	hа:р	гә:р

100-гч дамшлhн. Салу үгмүд умштн. Бүрдәгч киискврин аффиксмүд олтн.

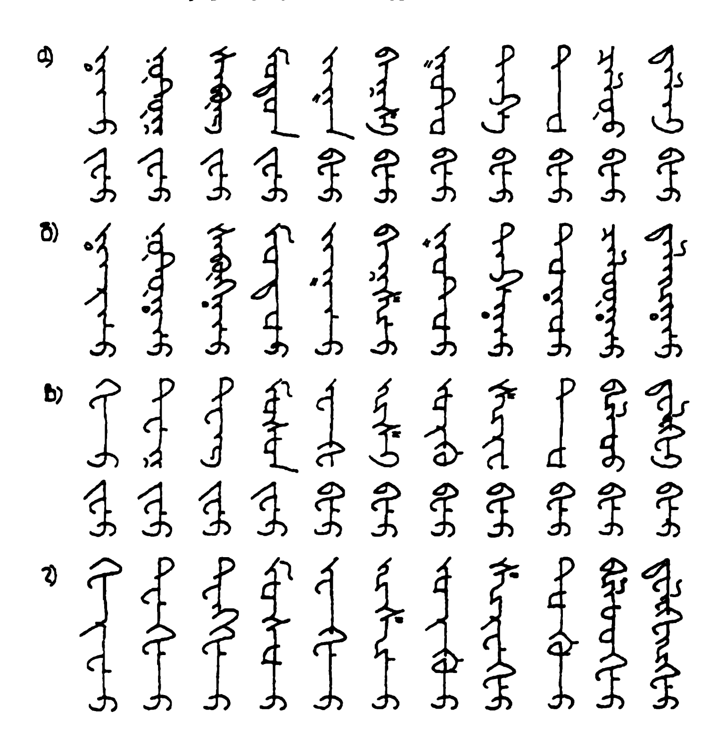

Грамматик

1.Бүрдәгч киискврин аффиксмүд деер заагдв. Эднәс "Тодо бичигин" хуучн янз -бэ:р, -йэ:р аффиксмүд зәрмдән бас харһна.
Эдн үгәс салу бичгднә. Наадк аффиксмүднь "Тодо бичгт" нурһлҗ олзлгдна. Эн аффиксмүднь үглә нег һазр бичгднә.
2. Бүрдәгч киискврин удан эгшгәр эклсн аффиксмүд үглә негдлһнлә, үгин эцүст бәәх ахр эгшг аффиксин удан эгшгәр сольгдна, салудан үлдҗ бичгдхш.
3. Кемрҗән үгин сүүрд о болн ө эгшгүд бәәхлә, бүрдәгч киискврт удан о: болн ө: эгшгүдәр эклсн аффиксмүд бичгднә: хото+о:р->хото:р, өркө +ө:р->өркө:р.
4. Эцүтән удан эгшгтә, эс гиҗ дифтонгста үгмүдт -һа:р, -гэ:р, -һо:р, -гө:р гисн аффиксмүд бичгднә: залуу+һа:р->залууһа:р, билөү+гэ:р-> билөүгэ:р, шорой+һо:р->шоройиһо:р, өрө:+гөр->өрө:гө:р.
5. Эцүстән и эгштә үгмүдт -и:р аффикс бичгднә: ачи:р, иши:р. Эн бичлтиг шинҗлхлә,тер цагт үгин эцүст бәәсн и эгшг тодрха бәәҗ. Деернь -а:р, -э:р аффиксмүд немгдҗ ирхлә -иар, -иэр гиҗ келгдлг бәәҗ гиҗ сангдна: ачиар, ишиэр, зуг и:р гиҗ бичлһн - чикәр бичлһнә зокалар авгдсн нег арһ гиҗ болгдна.
6.Эцүстән н хадврта үгмүд бүрдәгч киискврт эн н хадвран геенә: наран +а:р->нара:р.
7. Эцүстән ң хадврта үгмүд немр һ, эс гиҗ г авна: аңһа:р, энгэ:р.
8.Эцүстән дүлә г хадврта үгмүд һ, эс гиҗ дуута г хадврар сольгдна.
9. Өдгә хальмг келнд эн киискврин халхар һарсн өргҗлтнь иим:
а) урднь - а:р, -о:р, -һо:р гидг аффиксмүд ода -ар, -һар гиҗ хүврҗ;
б) урднь -э:р, -ө:р, -гө:р гидг аффиксмүд ода -әр, -гәр гиҗ хүврҗ;
в) урднь -и:р гидг аффикс ода -әр, -ар гиҗ хүврҗ: иши:р->ишәр, ачи:р>ачар.

Умшлһна зокал

1. Умшсн цагтан деер келгдсн фонетикин халхар һарсн өргҗлтәр һардвр кеҗ умшҗәхмн, эс гиҗ үгин чинр медгдл уга чигн бәәхмн.
2. Урднь бүрдәгч киисквpт бәәсн аффиксин эгшг удан бәәсн болхла, ода тедн йирин тодрха ахр эгшг мет келгднә: аха:р->ахар, бичигэ:р->бичгәр.

101-гч дамшлһн. А.Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн. Бүрдәгч киисквртә үгмүд олтн. Кезә, ямаран аффиксмүд бүрдәгч киисквpт бичгдсинь шинҗлтн.

102-гч дамшлһн. Үлгүрмүд болн ахр текст умштн. Бүрдәгч киискврт ямаран аффиксмүд бәәнә?

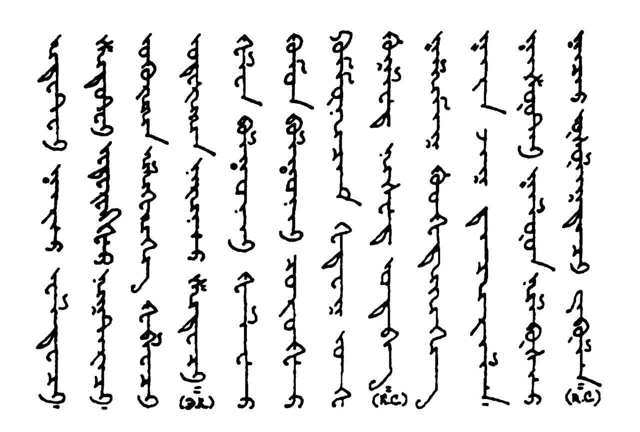

103- гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Эн үгмүдиг бүрдәгч киискврт бичтн.

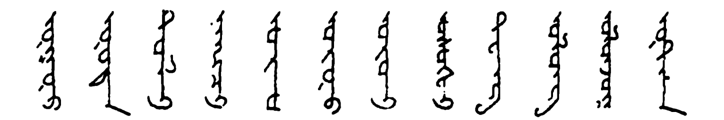

Эцүстән н хадврта үгмүд бүрдәгч киискврт ямаран немр хадврмуд авна?
Үгин эцүсин дүлә г хадвр бүрдәгч киискврт ямаран хадврмудар сольгдна?

104-гч дамшлһн. Бүрдәгч киискврт иим үгмүд бичтн: саха, арал, ачи, ада, ара:н, ара:лжин, арсалан, дөн, нутуг, хара:дай.

105-гч дамшлһн. Тәәлвртә туульс болн "Хаалһин йөрәл" умштн. Дассн киискврмүдтә үгмүд олтн.

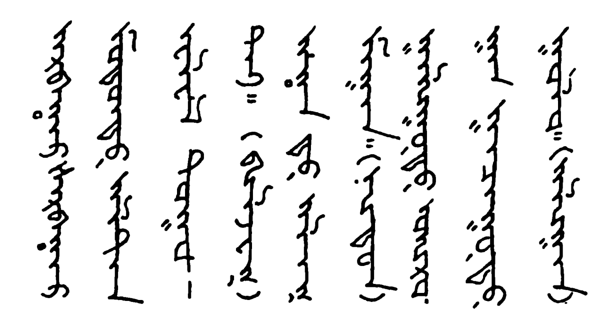

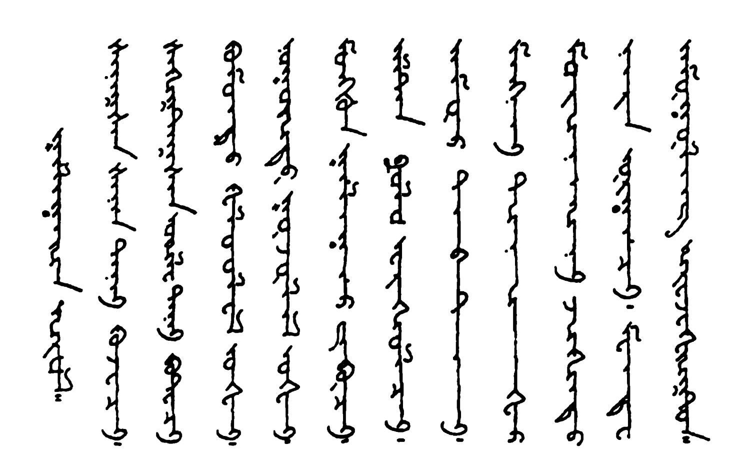

Гериин даалһвр. 1. Деерк йөрәлиг буулһж бичтн. 2. Үгмүд: аха, дөү, көдө:, ан, нохой, цаг дассн киискврмүдт киисктн. 3. "Җаңһрин экилцэ" дахуляс умштн.

20-гч КИЧӘЛ

Хамцулгч болн ниилүлгч киискврмүд

-тай	-тэй	-той	-төй	-ла:	-лә:	-ло:	-лө:

106-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Хамцулгч болн ниилүлгч кискврмүдин аффиксмүд дүңцүлж йилһтн.

а

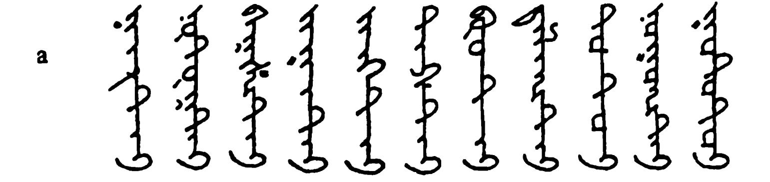

б

в

г

д

Грамматик

1. Хамцулгч болн ниилүлгч киискврмүдт деер өгсн аффиксмүд керглгднә. Сүүрдән хату эгшгтә үгмүдин хамцулгч киискврт -тай, ниилүлгч киискврт -лэ: аффиксмүд, җөөлн эгшгтә үгмүдин хамцулгч киискврт -тэй, ниилүлгч киискврт -лэ: аффисмүд бичгднә. Кемржән үгин сүүрд о болн ө эгшгүд бәәхлә, урлын таарлтын зокалар, хамцулгч киискврт -той, эс гиж -төй аффиксмүд, ниилүлгч киискврт -ло:, эс гиж -лө: аффиксмүд бичгднә: һартай, һарла:, гэртэй, гэрлэ:, хототой, хотоло:, бө:рөтөй, бө:рөлө:.
2. Эцүстән эгшгтә болн н хадврас биш цуг наадк хадврмудта үгмүдт деер келгдсн аффиксмүд негдж ирсн цагт, үгин сүүрд ямаран чигн хүврлт һархш. Тер үгмүдин сүүрд деер келгдсн аффиксмүдиг тер кевтнь негдүлж бичнә: багшитай, багшила:, көрө:төй, көрө:лө:, буутай, буула:, кэрэгтэй, кэрэглэ:, сабуңтай, сабуңгиигн.

3. Эцүстән н хадврта үгмүдин эн хадврнь хамцулгч киискврт геедрнә, ниилүлгч киискврт геедрхш: цасан-цасатай, зуг цасанла:.
4. Ямаран нег үгин дифтонгс үгин дунд ирхләрн, ирлцңгү дам ниилврәр сольгдж бичгднә: далай-далайитай, далайила:.
5. Хуучн хальмг бичлтин ниилүлгч киискврт -луhа, -лугэ аффикс бас харhна. Эн аффикс болн киискврмүдин талдан чигн ааффиксмүд зәрмдән үгәс салу бичгдсәр бәәнә. Энүг медж, аффиксмүдиг сүүр үгмүдәснь салhхмн биш.
6. Өдгә хальмг келнд эн киискврмүдт фонетикин халхар hарсн өргжлтнь иим:
а) урднь -ло:, -лө: гидг аффиксмүд ода -ла, -лә гиж хүврж;
б) урднь -лэ: гидг аффикс ода -лә аффикст хүврж;
в) урднь -тай, - тэй,- той,- төй гидг аффиксмүд ода хату үгмүдт -та, җөөлн үгмүдт -тә гиж хүврж.

Умшлhна зокал

1. Үгмүдиг эклж ниилврәр умшулхмн. Ямаран чигн аффиксиг сүүр үгәснь салhл уга умшхмн.
2. Умшсн цагтан деер келгдсн фонетикин халхар hарсн хүврлтсиг медж, теднәр hардвр кеж умшҗахмн, эс гиж үгин чинр медгдл уга чигн бәәхмн:
а) аффикснь -тай, -той, болхла -та гиж, аффикснь -ло: болхла -ла гиж умшхмн: hарта, тоста, тоола.
б) аффикснь -тэй, -төй болхла -тә гиж, -лэ:, -лө: болхла -лә гиж: гэрлә, төөлә, көөлә.
3. Негдгчәс наадк ниилврт бәәх ахр эгшгүд тодрха бишәр, нам зәрмдән геедрж чигн келгднә: модотой->модта, бө:рөтөй->бө:ртә, зэгүсүтэй->зэгъс-тә, отогло:->отъгла.

107-гч дамшлhн. "Мис" гидг келвр умштн. Хамцулгч киискврин аффикс олтн.

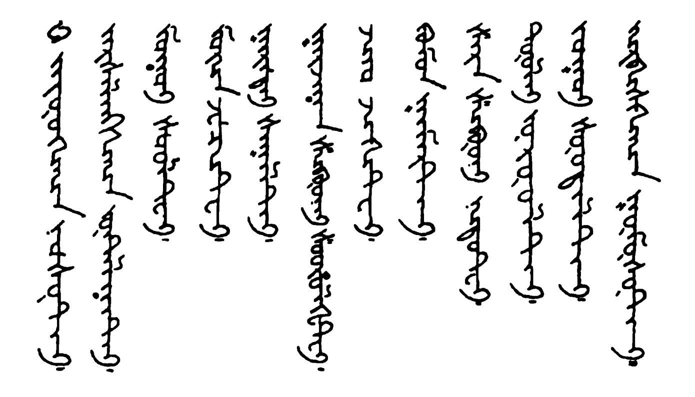

108-гч даммлһн. А.Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн. Дассн аффикс-мүдтә үгмүд олж, зокалынь цәәлһтн.

109-гч дамшлһн. Ахр бадгуд умштн.

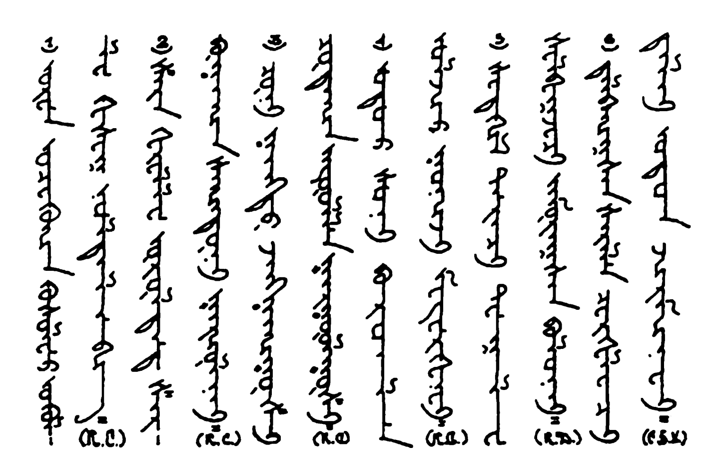

110-гч дамшлһн. Үгмүдин түрүн өрәлинь хамцулгч, наадкинь ниилүлгч киисквр бичтн.

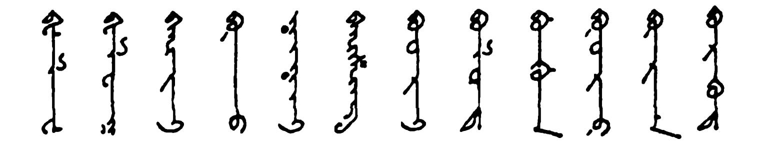

111- гч дамшлһн. .Һурвнт болн йөрәл умштн, үгин көдлмш кетн.

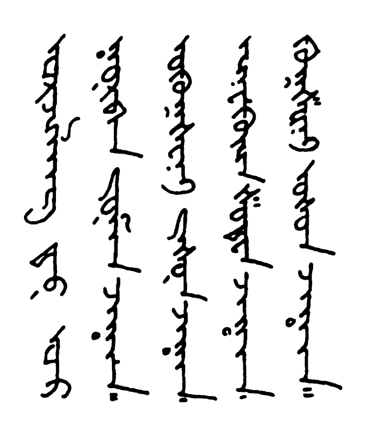

Герин даалһвр. Текстс умштн, хамцулгч, ниилүлгч киисквртә һурваһад зәңгс бичтн.

21-гч КИЧӘЛ

Һаргч киисквр

-э:цэ	-а:са	-э:сэ	-о:со	-ө:сө	һа:са	гэ:сэ

112-гч дамшлһн. Салу үгмүд умштн. Һаргч киискврин аффиксмүд шинҗлтн.

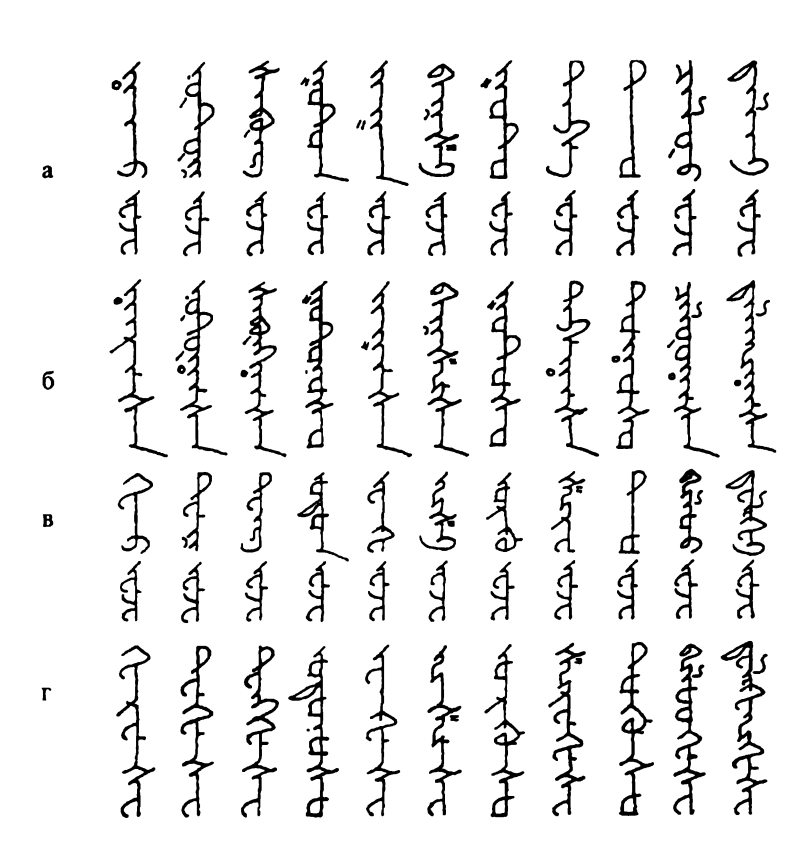

Грамматик

1. Һаргч киискврин -э:цэ гидг аффикс ямаран чигн үгин хөөн бичгднə. Энүгинь а болн в пунктст бөəх үлгүрмүд медүлҗəнə.2. Һаргч киискврт талдан чигн аффиксмүд бөəнə гиҗ А.Попов болн А.Бобровников номтнр цəəлһв. Эннь иим:

а) хату эгшгтə үгмүдт -а:са, -о:со, - һа:са, -һо:со, и:са аффиксмүд үгин сүүрлə нег һазр бичгднə. Энүг б пунктд бөəх үлгүрмүд медүлҗəнə.

б) җөөлн эгшгтə үгмүдт -э:сэ, -гэ:сэ, -ө:сө, -гө:сө, -и:сэ аффисмүд бичгднə. Энүг г пунктд бөəх үлгүрмүд медүлҗəнə.

3. Аффиксмүд бичлһнə зокалынь цааранднь шинҗлхлə, иим болҗ һарчана:

а) эцүстән хадврта үгмүдлә һаргч киискврин аффикс тер кевтән бичгднә: һар+э:цэ->һара:са, гэр+э:цэ->гэрэ:сэ. Эн цагт медхнь: 1.Үгин эцүст бәәх дүлә г хату эгшгтә үгмүдт һ хадврар сольгдна: нутуг+э:цэ->нутуһа:са, тэ:г+э:цэ->тэ:гэ:сэ.
2.Эцүстән ң хадврта үгмүд немр һ, эс гиж г авна: сабуң +э:цэ->сабуңһа:са, кэрсэң+э:цэ->кэрсэңгэ:сэ.
б) үгин эцүст бәәх ахр эгшгүд аффиксин эклцд бәәх удан эгшгәр сольгдна: аха+э:цэ->аха:са, экэ->экэ:сэ.
в) эврәннь сүүрдән о, ө эгшгүдтә үгмүд - о:со, -ө:сө аффиксмүд авна: хото+э:цэ->хото:со, өркө+э:цэ->өркө:сө.
г) эцүстән удан эгшгтә болн дифтонгста үгмүд -һа:са, -гэ:сэ, -һо:со, гө:-сө гисн аффиксмүд авна. Эн цагт үгин дифтонгс дам ниилврәр сольгдна: така+э:цэ->така:һа:са, ширэ:+э:цэ->ширэ:гэ:сэ, обо:+э:цэ->обо:һо:со, өрө:+э:цэ->өрө:гө:сө, далай+э:цэ->далайиһа:са, дэлэкэй+э:цэ->дэлэкэйиге:сэ.
д) эцүстән и эгшгтә үгмүд, кемржән үгин сүүрнь хату болхла -и:са, җөөлн болхла - и:сэ аффикс авна: багши:са, иши:сэ, эҗи:сэ. Тер цагт үгин сүүрд бәәсн и эгшг тодрха бәәҗ гиҗ сангдна. Әмд келнд багшиа:са, ишиа:са гиҗ келдг бәәҗ гиҗ бодгдна.Һаргч болн бүрдәгч киискврмүдт эн аффиксмүдиг удан и: эгшгтәһәр бичлһн чикәр бичлһнә зокалар авгдсн нег арһ гиҗ сангдна.
4. Өдгә хальмг келнд эн киискврин халхар һарсн өргҗлтнь иим:
а) урднь -а:са, -и:са, -о:со, -һо:со, -а:су гидг аффиксмүд ода а:съ, һа:съ гиҗ хүврҗ.
б) урднь -э:сэ, -өс:сө, -гө:сө, -и:сэ, -э:сү гидг аффиксмүд ода -ә:съ гиҗ хүврҗ.

Умшлһна зокал

1. Үгиг ниилврәрнь умшхмн гиҗ урднь бичләвидн.Болв үгин чинр чикәр медхин төлә, умшсн цагтан деер келгдсн фонетикин халхар һарсн өргҗлтәр һардвр кеҗәхмн.
2. Һаргч киискврин аффиксин түрүн ниилврин эгшг оньдиндән уданар умшгдна. Иигҗ уданар умшгддг учрнь - эн ниилврин хөөн бәәх сүүлдк ниилвр өмнк ниилврин эгшгин уданинь батлна: һара:съ, така:һасъ, гэрә:съ, көрә:һә:съ.

113-гч дамшлһн. Һаргч киискврт иим үгмүд бичтн: домбур, дөгөд, дэбэсэң, хурһун, туулай, тобчи, сойо:, тэрлэг.

114-гч дамшлһн. "Цагин кэмҗи:" гидг келвр умштн. Цагин кемҗәһәр нег хоног яһҗ хувагддг бәәҗ? Цагин кемҗән нердиг буулһҗ бичҗ автн.

115-гч дамшлһн. А. Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн. Һаргч киисквәрәс нань тана дассн ямаран киисквәрмүд бәәнә? Тер киисквәрмүдин аффикс олтн.

116-гч дамшлһн. Үлгүрмүд болн ахр текст умштн. Һаргч киисквртә үгмүд олтн, эн киискврмүдин аффикс бичлһнә зокалынь цәәлһтн.

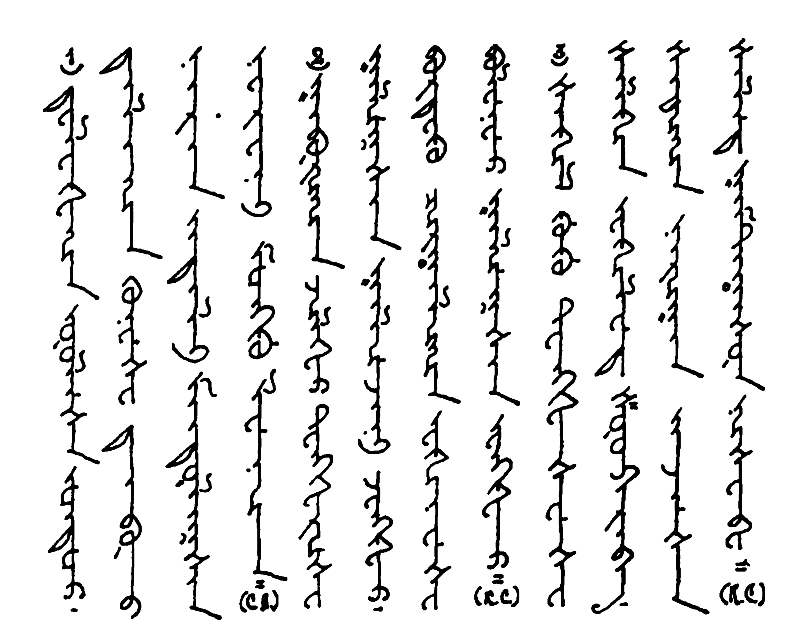

117-гч дамшлһн. Үгмүд умштн, чинринь йилһтн, бичлһинь шинжлтн. Сүүлин һурвн үгиг һаргч киискврт бичтн. Эн үгмүд ямаран аффиксмүд авсинь шинжлтн.

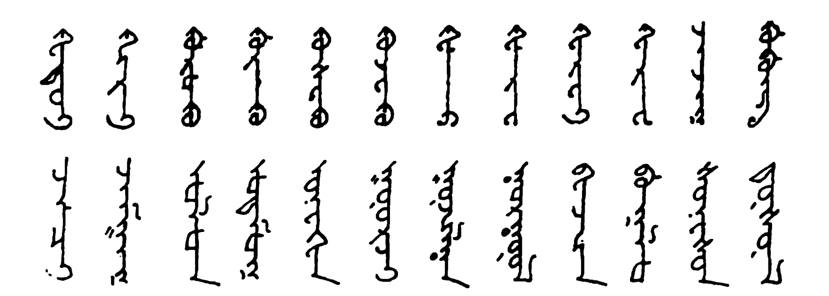

Герин даалһвр. 1. Дассан давтлһн. 2. 116-гч дамшлһнд өгсн текст умштн, буулһж бичтн. 3. "Җаңһрин экилцэ" гисн текст цааранднь умштн, үгин көдлмш кетн. 4. Һаргч киискврт бөөх үгмүд орулад, һурваһад зөңг тогтатн.

22-гч КИЧӘЛ

Залгч киисквр

-уур	-үүр	-һуур	-гүүр

118-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Киискврин ямаран аффиксмүд бичәтәһинь шинжлтн. Эдниг бичлһнә зокалынь цәәлһтн.

а) б)

в) г)

д) е)

ж) з)

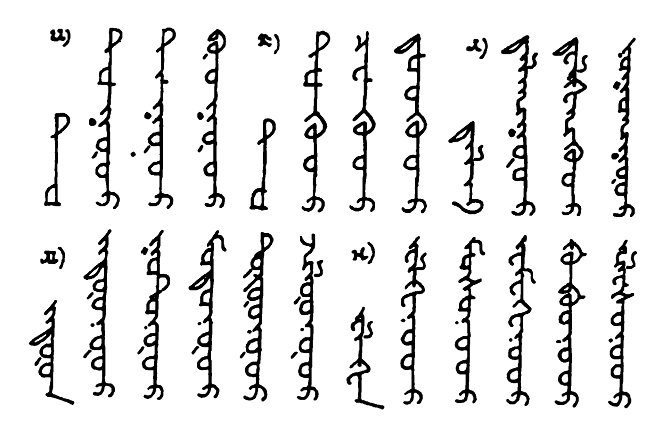

Грамматик

1. "Тодо бичигт" залгч киисквриn шишлң аффикс уга. Эн киисквриn чинриг хөөт үг орулад медүлдг бәәж: гэр тала. Энүнәс наңь -уру:~ру: гидг хөөт үг бәәж гиж проф. Санжеев Г.Д. бичж.
2. Цагин эргцәр -уру: гисн хөөт үг онц -уур, -үүр гидг аффикст өргжж. Эн аффиксиг бичлһнә зокал:
а) эцүстән хадврта хату дарана үгмүдт -уур, җөөлн дарана үгмүдт -үүр аффиксмүд бичгднә. Энүгинь а,б,м, н пунктст бәәх үлгүрмүд медүлжәнә.
б) эцүстән дүлә г хадврта үгмүдин эн хадвр залгч киисквриn аффиксин өмн хату дарана үгмүдт -һ, җөөлн дарана үгмүдт -г хадврар сольгдна. Энүгинь в болн г пунктст бәәх үлгүрмүд медүлжәнә;
в) эцүстән ң хадврта үгмүд залгч киисквриn аффиксмүдин өмн немр һ, эс гиж г хадврмуд авна. Хату дарана үгмүдт һ, җөөлн дарана үгмүдт г бичгднә. Эннь д болн е пунктст келгдв;
г) эцүстән удан эгшгтә болн дифтонгста үгмүд залгч киисквриn -һуур, -гүүр аффиксмүд авна. Эн цагт үгин дифтонгсnь дам ниилврәр сольгдна;
д) эцүстән ахр эгшгтә үгмүдин эн эгшгүднь залгч киисквриn аффиксин эклцд бәәх удан эгшгүдәр сольгдна. Энүгинь ж, з пунктст бәәх үлгүрмүд медүлжәнә;
е)эцүстән удан эгшгтә болн дифтонгста үгмүд залгч киисквриn -һуур, -гүүр аффиксмүд авна. Эн цагтан үгин дифтонгсnь дам ниилврәр сольгдна. Эннь и,к,л пунктст өгсн үлгүрмүдәс медгджәнә.
ж) эцүстән и эгшгтә үгмүдт -ур, -үр аффиксмүд бичгднә: тобчиур, толиур, ханиур, бичиүр, эмчиүр.
3. Өдгә хальмг келнд эн киискврт фонетикин халхар һарсн өргжлтнь иим:

а) урднь -уур, -үүр, -һуур, -гүүр гидг аффиксмүд ода -ур, -үр, -һур, -һүр гиж келгднә: -һарур, гэрүр, тооһур, төөһүр;
б) үгин эцүст бәәх дүлә г хадвр дуута г хадврт сольгдна: цаг->цагур, бичиг->бичигүр;
в) үгин эцүсин ң хадвр урднь деерән немр һ, эс гиж г хадврмуд авдг бәәж: аңһуур, Теңгүүр. Ода ң хадврин хөөн бәәх һ хадвр наалду г мет соңсгдна: ангур, зуг аңһур гиж бичнәвидн;
г) урднь -иур, -иүр гиж бичлһн ода -ур, -үр гиж келгднә: тобчур, тол'ур, хан'ур, бүчүр, эмчүр.

Умшлһна зокал

1. Залгч киискврт бәәх үгиг умшхд кецү биш. Эн киискврин аффиксмүднь тодрха сәәнәр умшгдна. Болв умшсн цагтан деер заагдсн өдгә келнд фонетикин халхар һарсн өргжлтәр һардвр кежәхмн.
2. Сүүр үгиг ниилврәр умшхларн, фонетикин халхар һарсн өргжлтиг медхлә, цуг үгиг умшхд болн чинринь медхд амрхн болх.

119-гч дамшлһн. Ахр бадгуд умштн. Залгч киисквртә үгмүд олтн. Энд ямаран аффиксмүд бичәтәһинь шинжлтн.

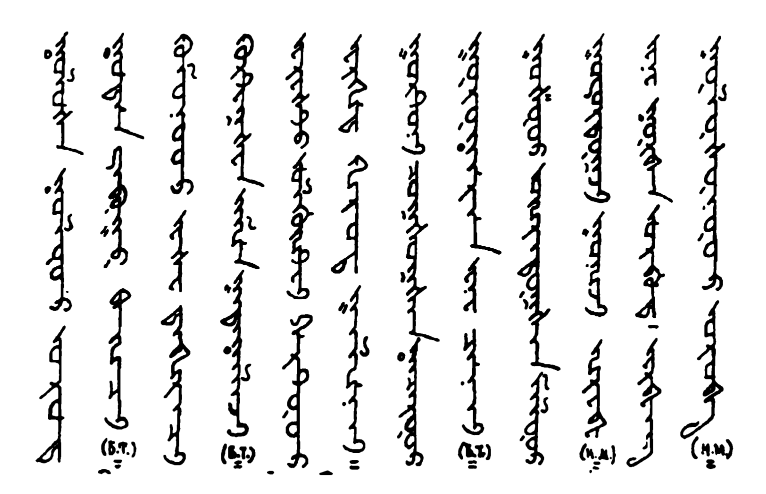

120-гч дамшлһн. Залгч киискврт бәәх үгмүд олж, бичлһинь цәәлһтн.

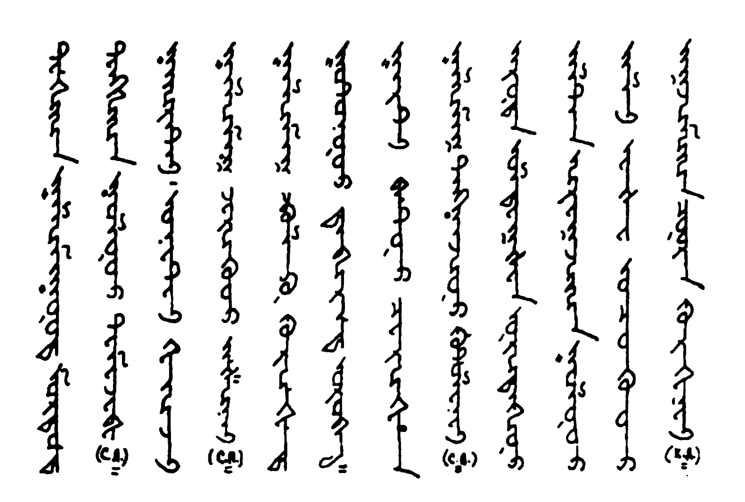

121-гч дамшлһн. Ахр бадгуд умштн. Залгч киискврт бәәх үгмүд олтн. Эдниг буулһж бичтн. Эн аффиксмүд бичлһнә зокалынь цәәлһтн.

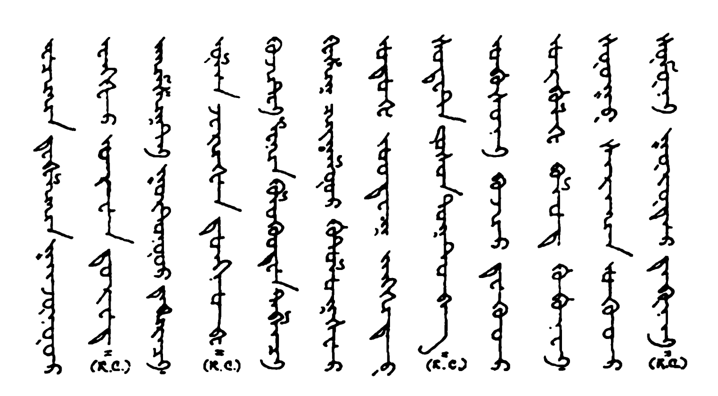

122-гч дамшлһн. Залгч киискврт иим үгмүд бичтн:

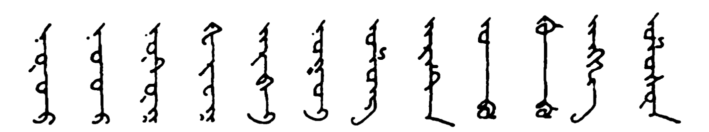

123-гч дамшлһн. Залгч киискврт тодо үзгәр бичтн: хото, хотон, байишан, хаша:, худуг, багши, бэкэ, толи.

Герин даалһвр. 1. Дассан давтлһн. 2. 120-гч дамшлһнд өгсн текст буулһж бичтн. 3. "Жаңһрин экилциг" умшч чиләтн. Умшсн текстд һаргч, залгч киискврта үгмүд олтн, бичлһнә зокалынь цәәлһтн.

23-гч КИЧӘЛ

Давхр киискврта киисклһн, эврә болн бий хувста киисклһн.

Давхр киискврта киисклһн.

Амр киисклһнә киисквр болн онц аффикстә болдгин тускар деер келгдлә.Амр киисклһнә ямаран чигн киискврмүдин аффиксмүд хоорндан зергләд давхрлж ирхлә, давхр киискврта киисклһн амр киисклһнә хойр сүүрәс бүрднә: төргч киискврт бәәх үг деер, эс гиж хамцулгч киискврт бәәх үг деер наадк киизң киискврмүдин аффиксмүд немгдхлә, давхр киискврта киисклһн бүрднә.

Давхр киискврин сүүрнь төргч болн хамцулгч киисквр болна. Давхр киискврта киисклһн өггч киискврәс авн эклнә.

1. Өггч давхр киисквр. Төргч, эс гиж хамцулгч киискврт бәәх үгмүд деер -ду, -дү аффиксмүд немгдхлә, өггч давхр киисквр бүрднә.

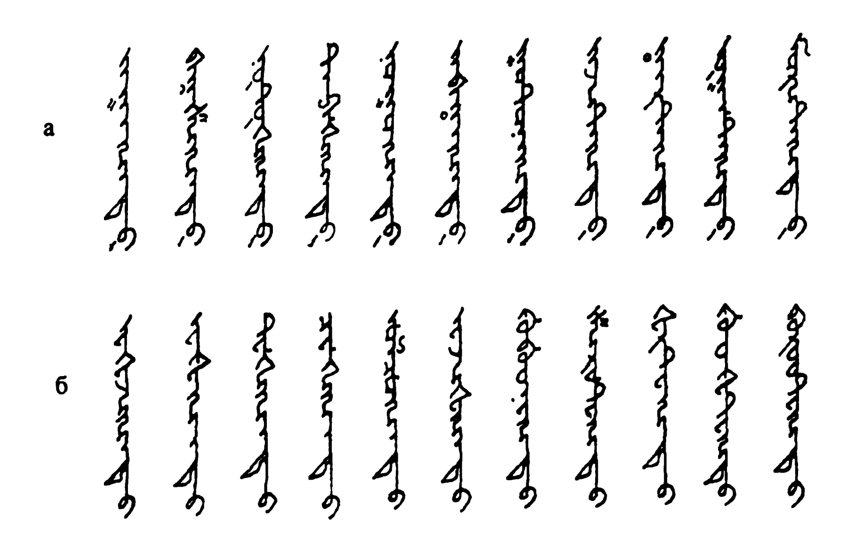

2. **Гемнгч давхр киисквр. Эн киисквр төргч киискврт бәәх үгмүд деер -айиги, -эйиги, -ги, хамцулгч киискврт бәәх үгмүд деер -ги аффиксмүд авч бүрднә.**

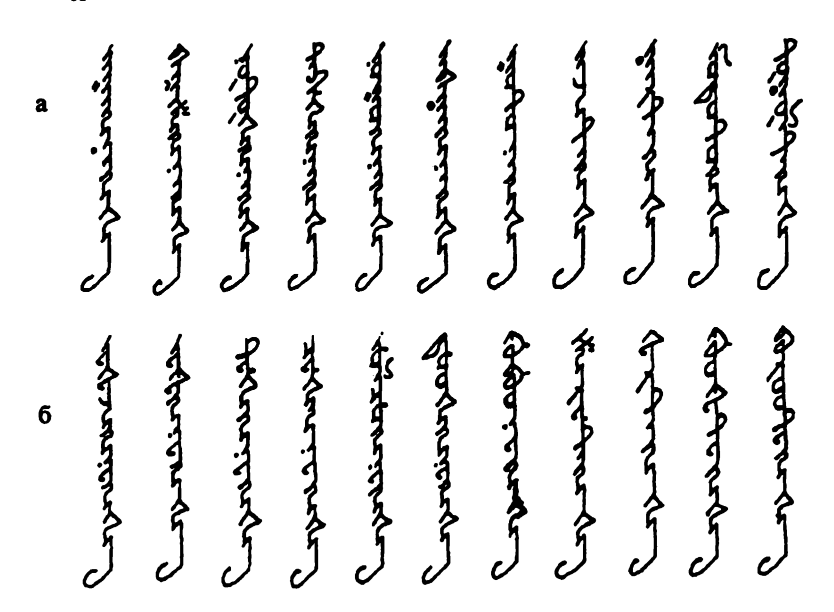

3. **Бүрдәгч давхр киисквр. Эн киисквр төргч болн хамцулгч киискврт бәәх үгмүд деер -а:р, -э:р, -hа:р, -гэ:р аффиксмүд авч бүрднә.**

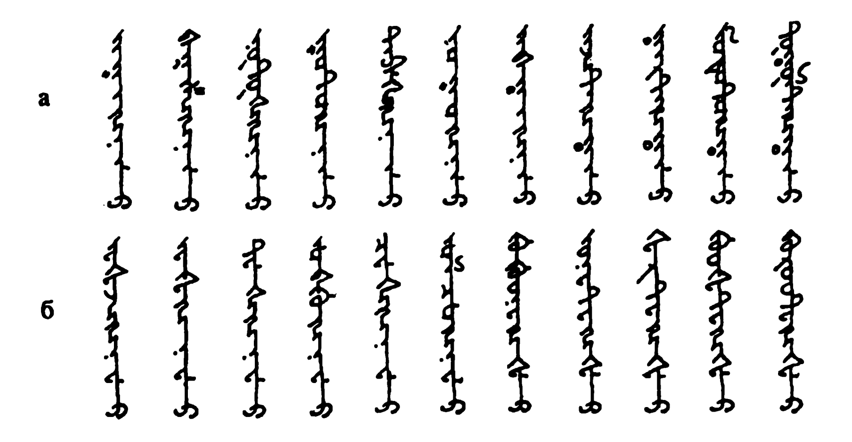

4. Ниилүлгч давхр киисквр. Эн киисквр төргч болн хамцулгч киисквրт бөөх үгмүд деер -ла:, -лэ: аффиксмүд авч бүрднө.

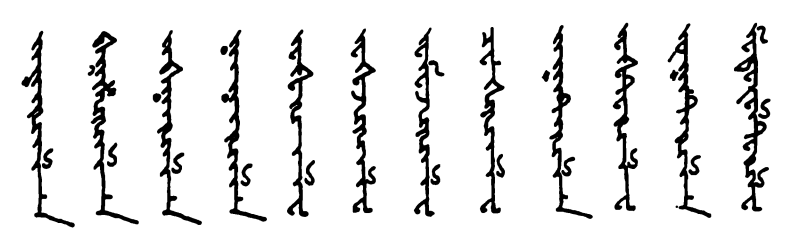

Эн киисквр үг болhнас бүрдөгдхш. Элгн-садн, мергжл, серлтө тоот медүлжөх үгмүдөс бүрдөж болна. Тер учрас эн киисквр өргөр чигн олзлгдхш.

5. Хамцулгч давхр киисквр. Эн киисквр төргч киискврт бөөх үгмүд деер -тай, -тэй аффиксмүд авч бүрднө.

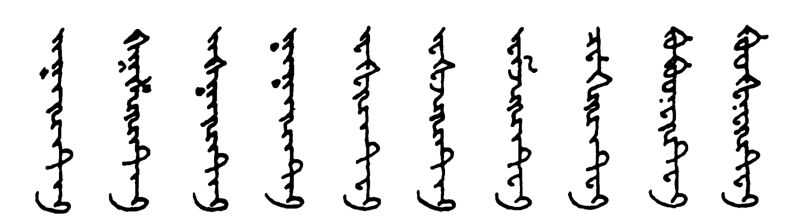

6. hаргч давхр киисквр. Эн киисквр төргч болн хамцулгч киискврт бөөх үгмүд деер -а:са, -э:сэ, -hа:са, -гэ:сэ аффиксмүд авч бүрднө.

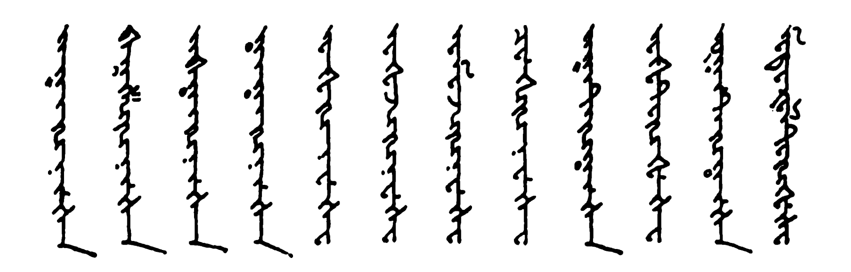

hаргч давхр киисквр деер келгдсн киискврмүд мет өргнөр олзлгдхш. Үг болhнас эн киисквр бүрдөгдхш. Энүг йилhж бөөх кергтө.

7. Залгч давхр киисквр. Эн киисквр төргч болн хамцулгч киискврт бәәх үгмүд деер -уур, -үүр, -һуур, -гүүр аффиксмүд авч бүрднә.

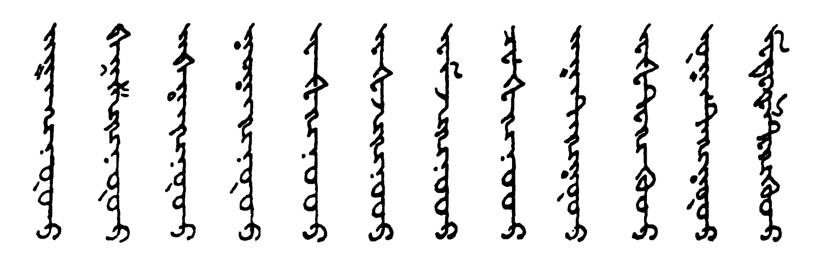

Эврә хүвстә кииcклһн.

Хальмг келнд эврә хүвс бәәнә. Эн хүвс ямаран нег үгиг киискврмүдәр киискхлә немгдж ирнә. Эн хүвс "Тодо бичгт" -а:н, -э:н гиж үглә нег һазр бичгднә. Урднь "Худма бичгт" -бан,-бән, -йан,-йән гиж үгәс салу бичгддг бәәж. Эн кевәр "Тодо бичгт" чигн зәрмдән харһна.

1. Төргч киисквр. Эн киисквр төргч киискврт бәәх үгмүд деер эврә хүвс немгдж бүрднә. Эн хүвстә төргч киисквр йир цөөкәр олзлгдна.

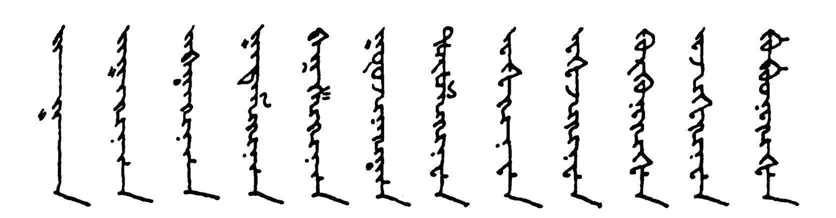

2. Өггч киисквр. Өггч киискврт бәәх үг деер -а:н, -э:н аффиксмүд немгдж ирхлә, эдн унг үг деер иигж хасгдж бичгднә: -да:н, -дэ:н, -та:н,-тэ:н -до:н, -дө:н, то:н, -тө:н. Кемржән үгин унгд эгшг о, эс гиж ө эгшгтә аффикс авна: ороно:н, өбөдөгтө:н, көдө:дө:н. Энүгинь а болн б пунктст өгсн үлгүрмүд медүлжәнә.

а

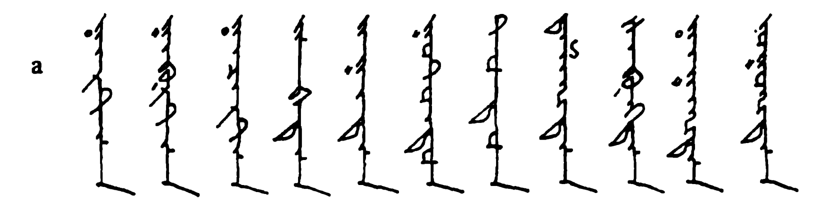

б

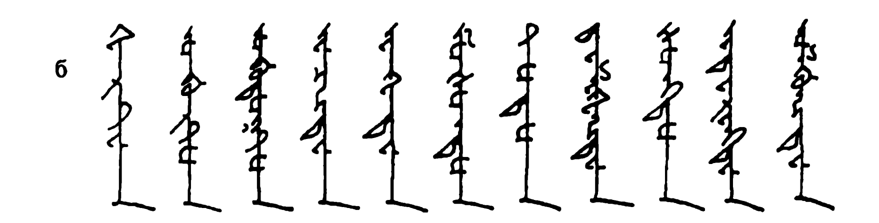

3. Гемнгч киисквр. Эврә хүвстә гемнгч киисквр хойр сүүрәс бүрднә:

а) уңг үг деер -а:н, э:н, -о:н, -ө:н аффиксмүд немгдж: һара:н, гэрэ:н, хото:н, өтө:н, така:һа:н, зэ:гэ:н.

б) амр киисклһнә гемнгч киискврт бәәх үг деер -а:н, -э:н аффиксмүд немгдж: һарийиги+а:н->һарийиһа:н, гэрийиги+э:н->гэрийигэ:н.

Деер келгдсиг иим үлгүрмүд медүлжәнә:

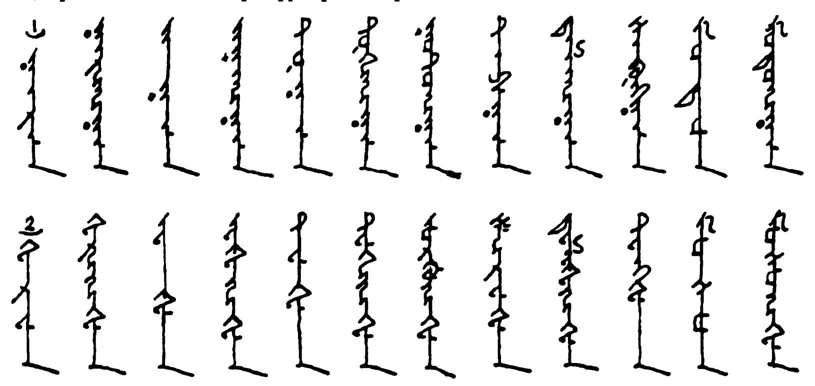

Эн үлгүрмүдәс тодрхалгджахнь:

1. Ямаран чигн сүүлинк ахр эгшгт эврә -а:н, -э:н хүвс немгдхлә, тер ахр эгшг бичгдхш: аха+а:н->аха:н, экэ+э:н->экэ:н. Үгин сүүлдк дүлә г хадвр хату эгшгтә үгмүдт һ, җөөлн эгшгтә үгмүдт дуута г хадврар сольгдна: туг->туһа:н, тэг->тэ:гэ:н.

2.Гемнгч киискврин -ги элементнь хайгдад, эврә -а:н, -э:н хүвс өмнән ниилүлгч һ, эс гиж г хадврмуд авна: һарийиги->һарийиһа:н, гэрийиги->гэрийигэ:н.

3. Киискврин дам ниилврин ормд хойрдгч эгшгнь уданар умшгдна: хотойиһа:н->хоти:һә:н. Дифтонгас тогтсн дам ниилврин ормд түрүн эгшгнь уданар умшгдна: далайиһа:н->дала:һа:н, хураңһуйиһа:н->хураңһу:һа:н.

4. Бүрдәгч киисквр. Эврә хүвстә бүрдәгч киисквр -а:н, -э:н, -о:н, -ө:н аффиксмүд авч бүрднә. Энүг а болн б пунктст бәәх үлгүрмүд медүлжәнә.

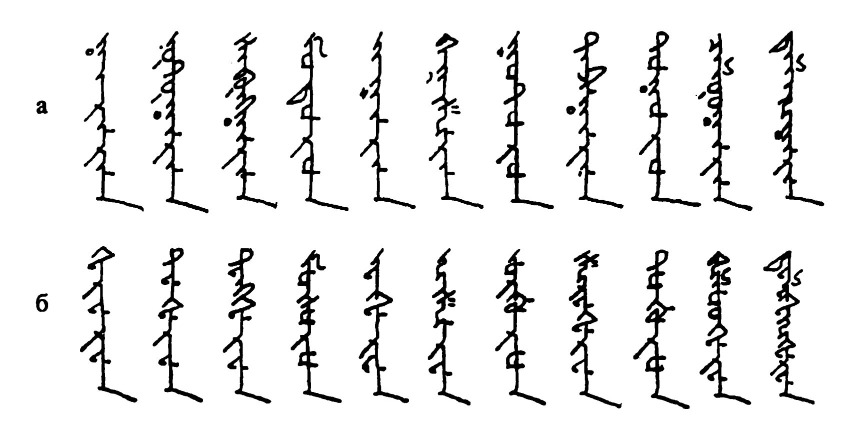

5. Ниилүлгч киисквр. Эврө хүвстә ниилүлгч киисквр -ħа:н, -гэ:н, ħо:н, гө:н аффиксмүд авч бүрднә.

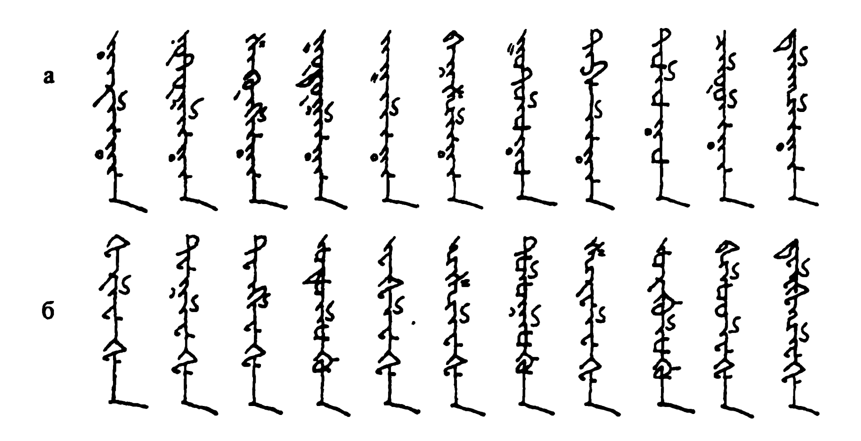

6. Хамцулгч киисквр. Эврө хүвстә хамцулгч киисквр - ħа:н, гэ:н, -ħо:н, -гө:н аффиксмүд авч бүрднә.

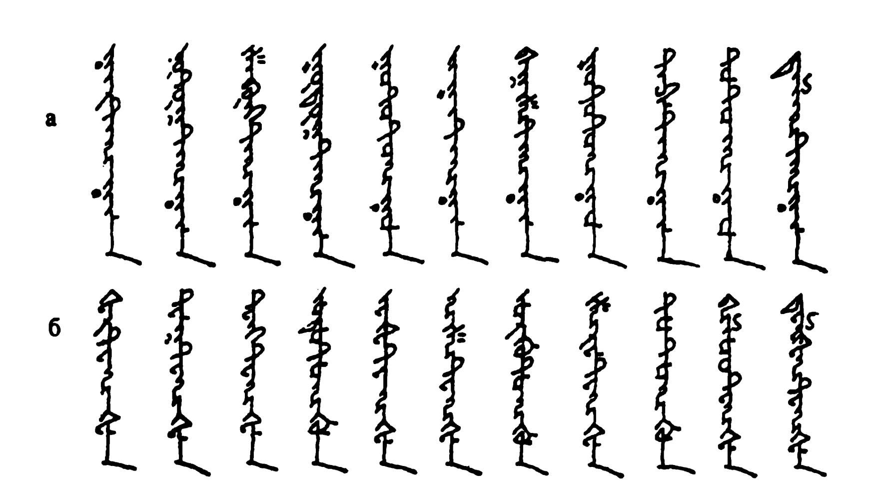

7. Һаргч кииcквр. Эврә хүвстә һаргч кииcквр -а:н, -э:н, -о:н, ө:н аффиксмүд авч бүрднә. Кезә удан эгшгтә -э:н, -о:н, -ө:н аффиксмүд бичдгинь шинжлтн. Өдгә цагт эн аффиксмүд яһж келгднә?

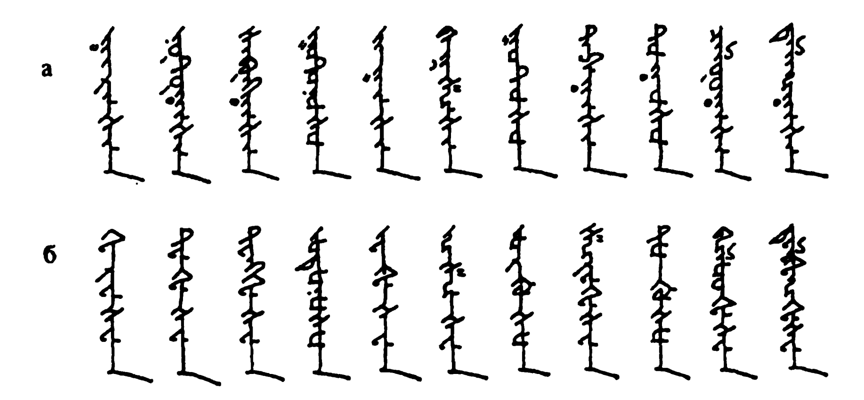

8. Залгч кииcквр. Эврә хүвстә залгч кииcквр -а:н, -э:н аффиксмүд авч бүрднә.

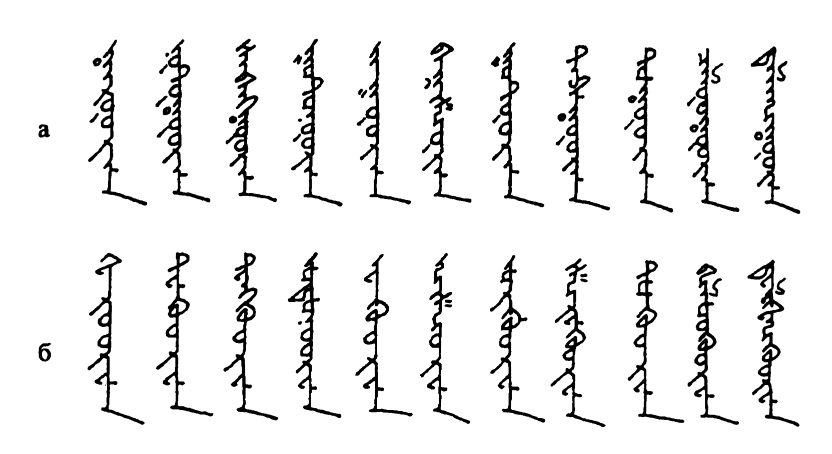

<u>Бий хүвстә киисклһн.</u>

Өдгә хальмг келнд ямр нег үгмүд деерән бий хүвстә аффиксмүд авад, киискврәр бас киискгднә. Эн цагт бий хүвс йирин амр киисклһнә киискврин аффиксмүд деер немгдж ирнә.

Өдгә хальмг келнд бий хүвс бәәнә: -нь (<ни<ину,~ину), -м (мини), -чнь (чини), -мдн<-(бида~бидэн), -тн (<-та~тадан).

Түрүн нүүрт -м, -мдн, хойрдгч нүүрт -чнь, -тн, һурвдгч нүүрт -нь бичгднә.

Тодо бичгин һурвдгч нүүрт -ни, -ину,~инү гиж харһна, зуг мини, чини, манай, танай гисн орч нерд хасгдл угā тер кевтән үгәс салу бичгднә. Эн йовдл "Тодо бичг" тогтаҗах үйд деер заагдсн нердәс салу онц хүвс тогтагдж һарад угаһинь медүлҗәнә.

"Тодо бичгт" - ину гисн бий хүв хату эгшгтә үгмүдт, -инү гисн хүв җөөлн эгшгтә үгмүдт салу-салу бичгднә. Эн бий хүвс -ни гиж хасгдж бичгдхләрн, үглә нурһлж нег һазр бичгднә.

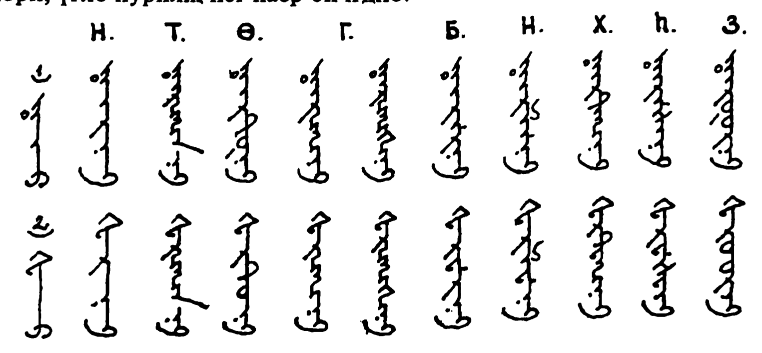

Эдү мет янзар ямаран чигн үгиг бий хүвстәһәр бичхин төлә, амр киисклһнә киискврт бөөх үгмүд деер бий хүвс немгднә. Бий хүвс ямаран чигн киисквриn аффиксмүдин хөөн, эндән келхд, үгин эцүст бичгддгинь деер бичгдсн үлгүрмүд медүлжәнә. Төргч киискврт бий аффикс үгәс салу бичгднә, эс гиж нег һазр хойр н хадвр ирн гижәнә.

124-гч дамшлһн. Киискврмүдин аффикмүд олтн. Кезә, ямаран аффиксмүд бичгдсинь шинжлтн, ямаран киисклһинь цәәлһтн, эврә хүвстә үгмүд буулһж автн.

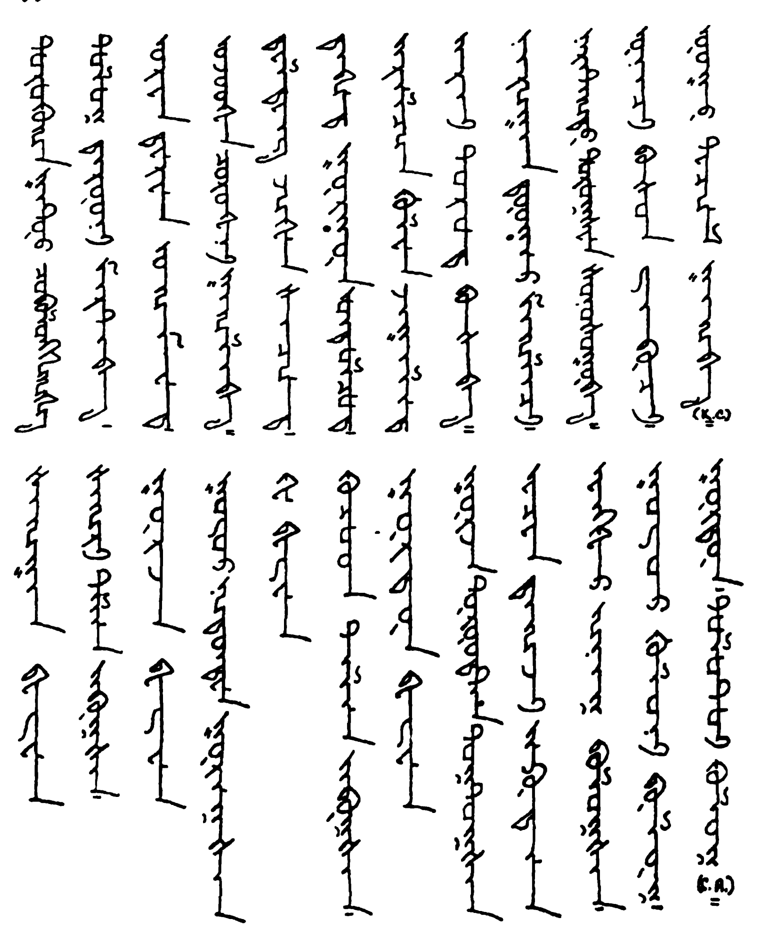

125-гч дамшлһн. Даралдулж өгсн ахр зәңгс умштн. Түрүн болн хойрдгч дарана зәңгст эврә хүвстә киисклһнә аффиксмүд олтн, эдн ямаранар бичәтә, йилһврнь цәәлһтн.

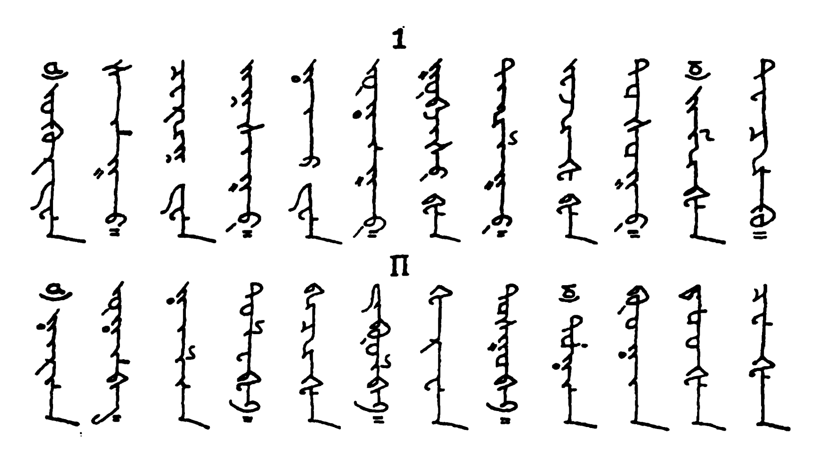

126-гч дамшлһн. Үгмүд киисклһәрнь киисктн.

а) давхр хүвстә киисклһәр иим үгмүд киисктн: абаһа, зэ:;

б) эврә хүвстә киисклһәр иим үгмүд киисктн: хурһун, дэбтэр;

в) бий хүвстә киисклһәр иим үгмүд киисктн: ца:сан, үкур.

127-гч дамшлһн. Эврә, бий хүвстә болн давхр киисквртә үгмүд орулад, хошаһад зәңгс тогтатн.

Герин даалһвр. 1. Киисклһнә туск деер келгдсиг давттн. 2. Дахуляс "Орс туульс" эклж умштн.

24-гч КИЧӘЛ

Бәәлһнә нер бүрдәлһнә суффиксмүд.

Хальмг келнә үгмүд эврәннь тогтацар унг болн тогтагдсн үгмүд гиж хувагдна. Тогтагдсн үгмүд унг үгәс деернь ямр нег үг бүрдәгч суффикс немгдж тогтна. Тогтагдсн үгмүд эврәннь чинрәр олн зүсн болна.

128-гч дамшлһн. Үгмүд умштн, тедниг тогтацарнь йилһтн. Кезә, ямаран суффиксмүд бичгдсинь шинжлж цәәлһ тн.

I. Бәәлһнә нернәс бәәлһнә нер бүрдәлһн.

II. Үүлдәгчәс бәәлһнә нерд бүрдәлһн.

129-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн. Үг бүрдәгч суффиксмүд олтн, бичлһинь шинҗлтн.

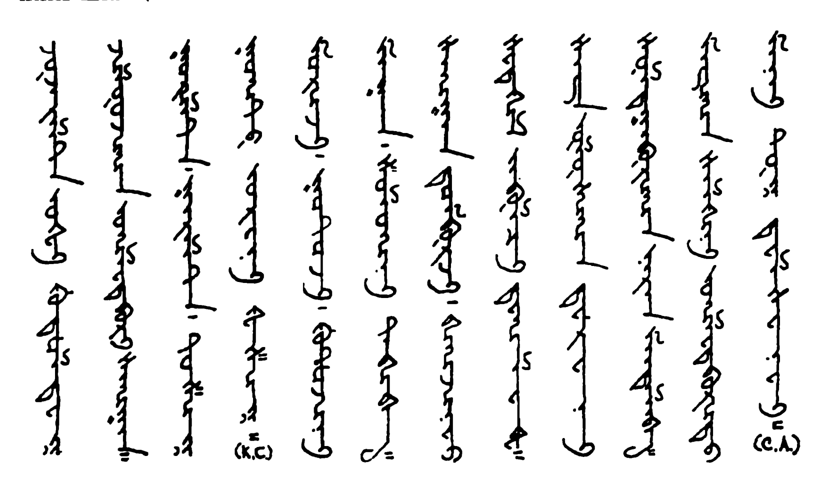

Герин даалһвр. 1. Суффиксмүд: -чи, -мҗи, -лта, -лтэ, -чиуд, -а:н олзлад, туһал, күцэ:, бос, өс, ула:н, но:лда, урулда гисн үгмүдәс тогтагдсн үгмүд бүрдәһәд бичҗ автн. 2. "Орс туульс" цааранднь умштн.

25-гч КИЧӘЛ

Олн то

Хальмг келнә бәәлһнә нерд нег болн олн тоота болна. Олн то шишлң тооһин аффиксәр дамҗҗ бүрднә. Кемрҗән ямр нег келлһнә хүв бәәлһнә нернә ормд олзлгдхла, олн тооһин аффиксмүд авч чадна.

130-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Эднәс олн то бүрдәгч аффиксмүдинь олтн. Кезә, ямаран олн то медүлгч аффикс бичгддгинь шинҗлтн, цәәлһвр өгтн.

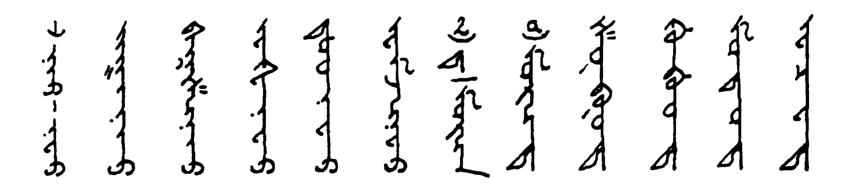

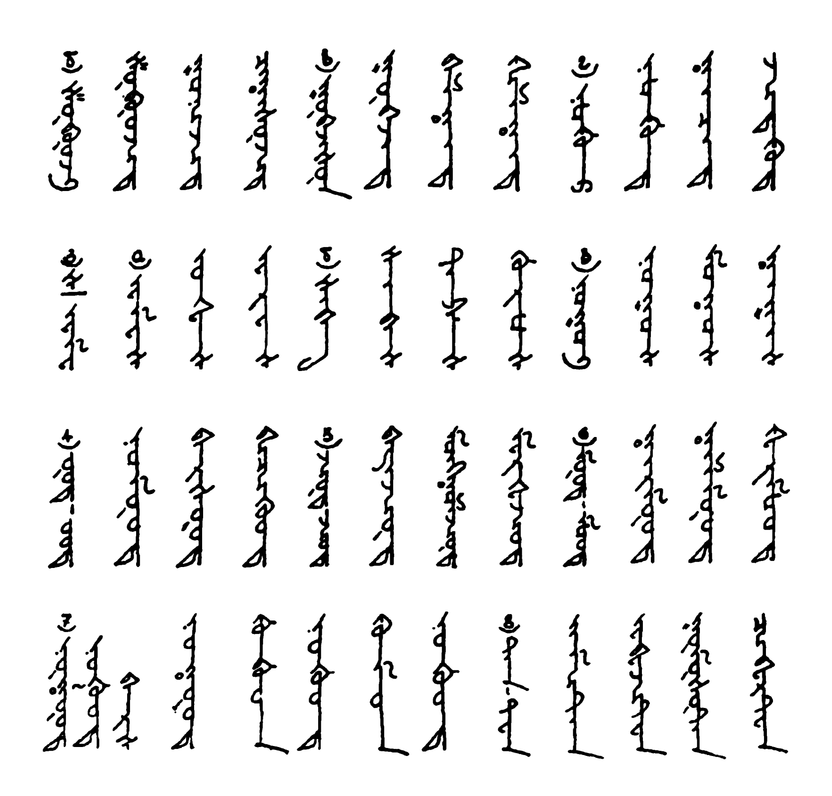

Олн тооhин туск зокал.

1. Күн төрлтнә тускар, эндән келхд, серлтә өмтсин олинь медүлхин төлә нурhлж -нар, -нэр аффикс бичнә: абаhа- абаhанар, эгэчи-эгэчинэр.
2. Эцүстән н хадврта болн -сун,-сүн суффикстә үгмүд олн тоод эднә ормд олн тооhин -д аффикс авна: за:н->за:д, хотон->хотод, балhасун-> балhад, гөрө:сөн->гөрө:д. Үгин эцүст -чи, гчи бәәхлә, эднә хөөн олн тооhин -д аффикс авна: туhулчи->туhулчид, абурагчи->абурагчид. Кемржән үгин эцүст -р хадвр бәәхлә, тер хадвр нурhлж олн тооhин -д аффиксәр сольгдна: нөкөр->нөкөд, hазар->hазад.
3. Эцүстән эгштә үгмүд олн тоод -с аффикс авна: чино->чинос, далай-> далас, сүкэ->сүкэс.
4. Эцүстән цуг наадк хадврта үгмүд олн тоод нурhлж -ууд,-үүд, -муд, -мүд аффиксмүд авна: орос-оросуд, нутуг- нутугууд, цэрэг-цэрэгүүд, hар-hармууд, гэр- гэрмөүд.

Хуучн хальмг бичлтд -мууд, -мөүд гидг аффиксмүд экн дару уга бәәж. Эн аффикс -нуһоуд~нөгөүд гидг олн то медүлгч үгәс тогтж гиж сангдна. Энүгинь иим үлгүрмүдәр бәрмтлж болхмн: ахнуд<-аха нууд<-аханууһоуд, кир нуһуд<кир нуһоуд. Тедү мет шарнууд, харнууд. Өдгә моңһл болн бурят келнд -муд, -мүд гидг олн тооһин аффикс уга. Энд ода чигн олн тоод -нууд, -нүүд гиж керглнә.

5. Чинрлгч нердәс тогтсн үгмүд олн тоод -чиуд~чиүд аффиксмүд авна: байан- байачиуд, боро- борочиуд, хара- харачиуд, йэкэ- йэкэчиүд, сайин - сайичиуд.

131-гч дамшлһн. Ахр текст умштн, олн тоод бәәх үгмүд олтн. Кезә, яма-ран олн тооһин аффиксмүд бичгдсинь шинжлтн.

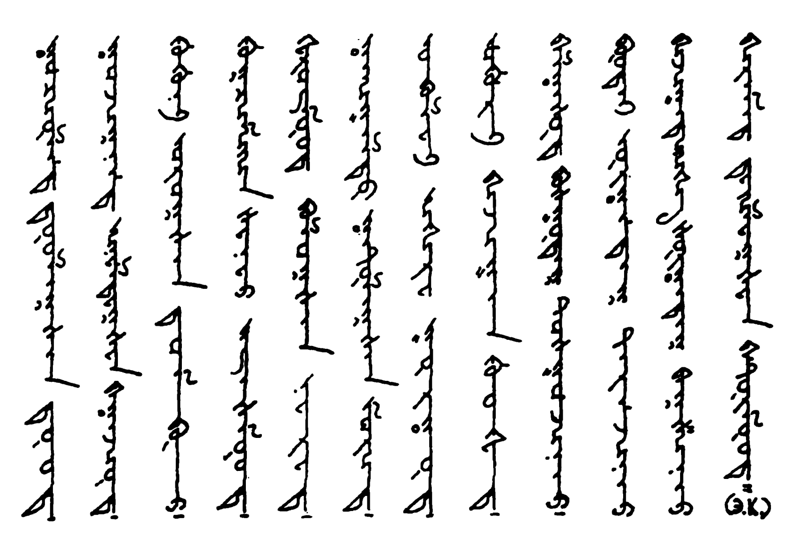

132-гч дамшлһн. Олн тоод үгмүд бичтн.

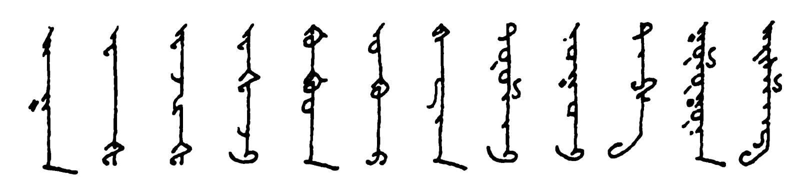

Герин даалһвр. 1. Туули, кичиг, аң үгмүдиг олн тоод бичтн. 2. Олн тоота үгмүд орулад, хошаһад зәңгс тогтатн. 3. "Орс туульс" цаарандн умштн.

26-гч КИЧӘЛ

<u>Чинрлгч нерн</u>

Хальмг келнд чинрлгч нерн бәәнә. Чинрлгч нерн ямаран?- гидг сурврт хәрү өгнә. Чинрлгч нерн бәәлһнә нернә өмн зогсч, терүнә чинринь медүлнә. Чинрлгч нерн зәңгд нурһлж цәәлһлт болна. Терүнәс нань нерлгч, немлт болн келгч чигн болна. Салу бәәсн чинрлгч нерн бәәлһнә нерн мет киисклһәр киискгднә.

133-гч дамшлһн. Дора өгсн чинрлгч нерд умштн, чинринь цәәлһтн.

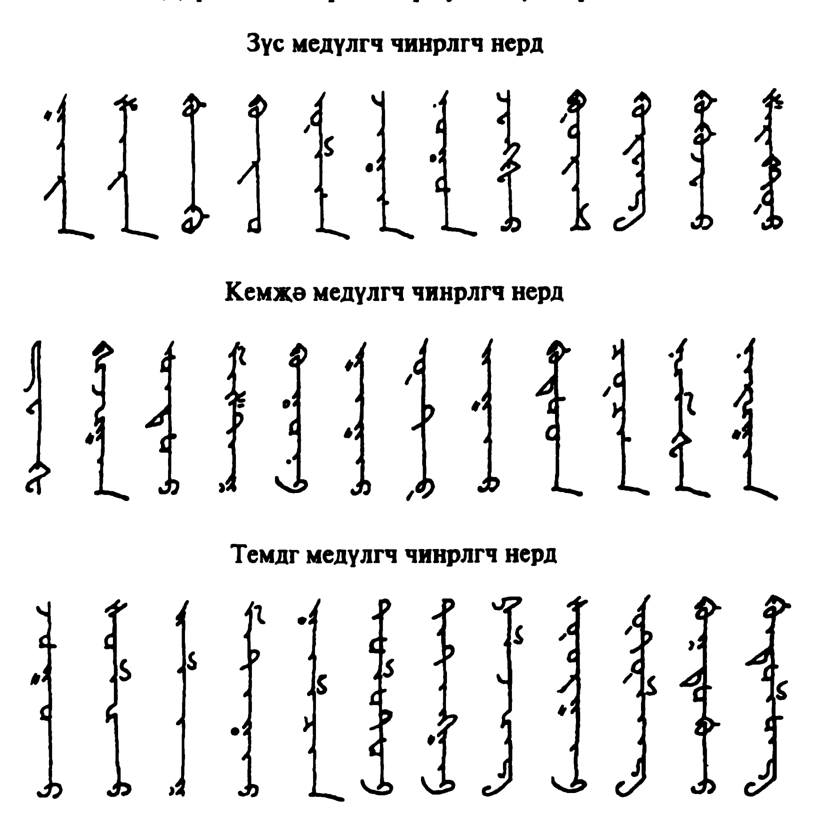

Чинр медүлгч чинрлгч нерд

Нас медүлгч болн талдан чинрлгч нерд

Чинрлгч нер бүрдәгч суффиксмүд

Чинрлгч нерд унг болн тогтагдсн гиж хувагдна. Тогтагдсн чинрлгч нерд ямаран нег келлhнә хүвәс шишлң суффиксмүдәр дамжж тогтна. Тогтагдсн чинрлгч нердиг мөчмүдәрнь унг, аффиксмүд гиж хуваж болна. Тогтагдсн чинрлгч нерд зөвөр олн болна.

134-гч дамшлһн. Үгмүд умштн, тедниг тогтацарнь йилһтн. Ямаран суффиксмүд яһж бичгдсинь шинжлтн.

I. Бәәлhнә нердәс чинрлгч нерд бүрдәлhн.

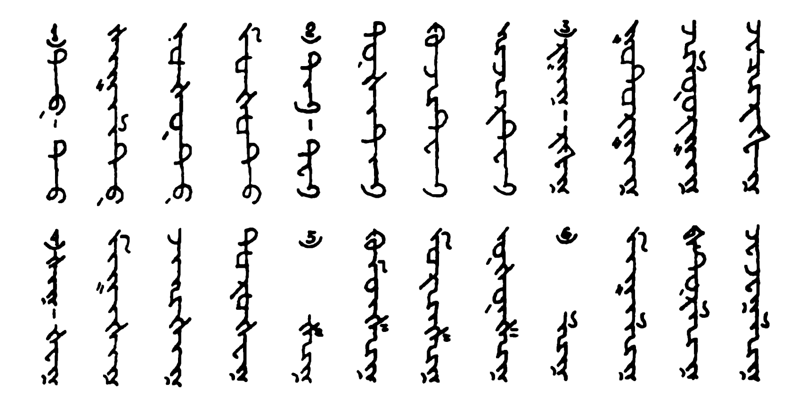

II. Бәәлһнә нернәс болн наречәс чинрлгч нерд бүрдәлһн.

III. Үүлдәгчәс чинрлгч нерд бүрдәлһн.

IV. Чинрлгч нернәс чинрлгч нерд бүрдәлһн.

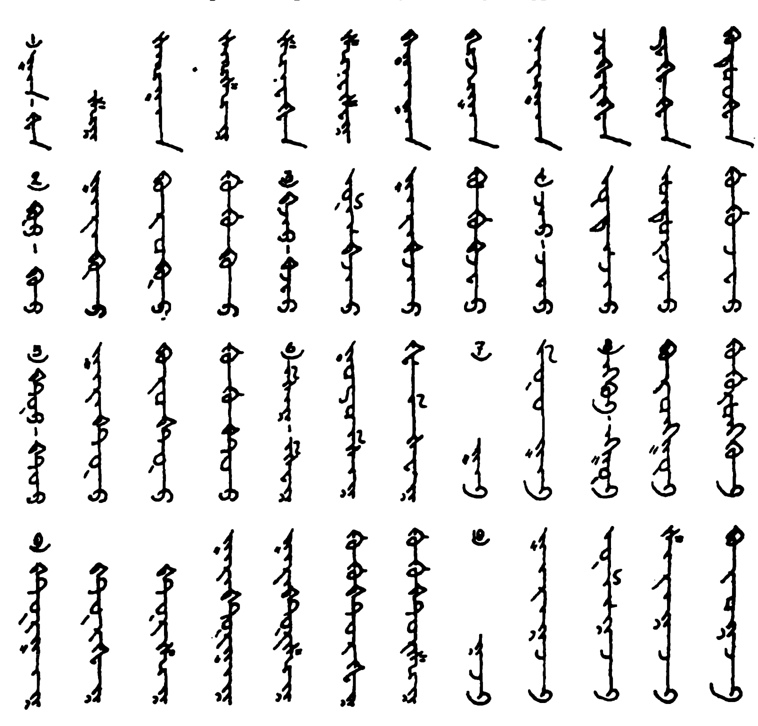

135-гч дамшлһн. Текст умштн, чинрлгч нерд олтн.

136-гч дамшлһн. А.Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн, чинрлгч нерд олтн, эдниг тогтацарнь йилһтн.

137-гч дамшлһн. Чинрлгч нерд олтн, тедниг буулһҗ бичтн, тогтацинь цәәлһтн.

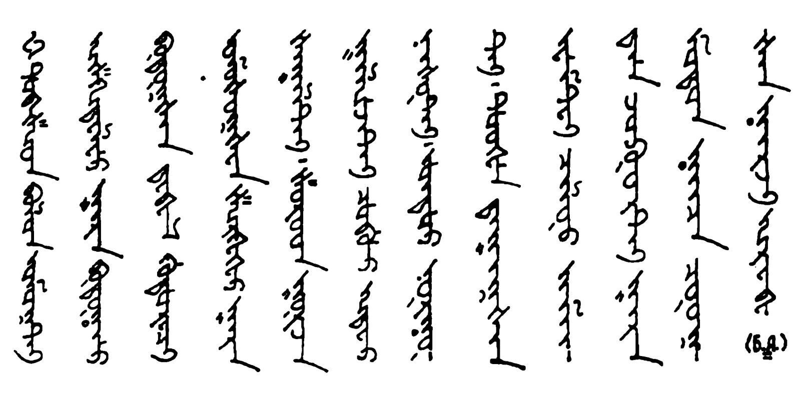

138-гч дамшлһн. Текст умштн. Чинрлгч нерд олтн, теднә чинринь цәәлһтн.

139-гч дамшлһн. Деерк хойр текстд харһсн чинрлгч нерд орулад, амнүгәр талдан ахр зәңгс тогтатн.

140-гч дамшлһн. Эн дууг Эрнҗәнә К. келҗ өглә. Умштн. Чинрлгч нерд олтн.

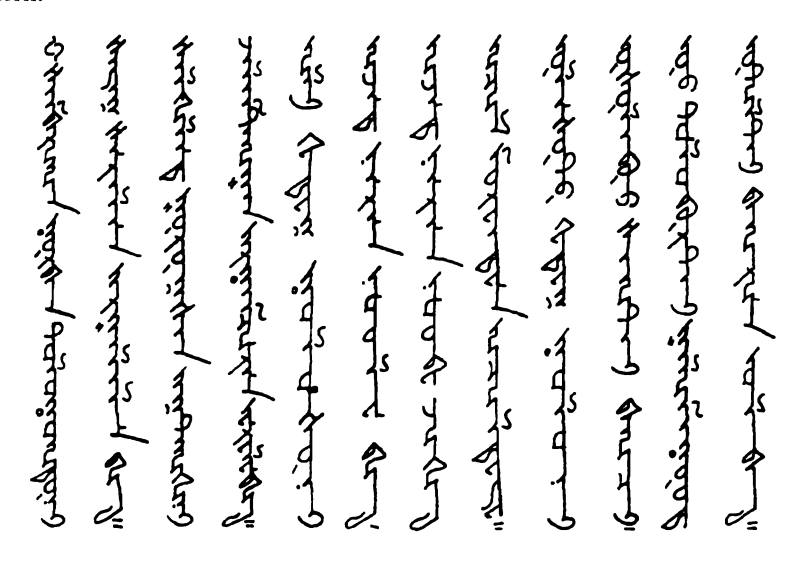

141-гч дамшлһн. Текст умштн. Чинрлгч нерд ямаран үгмүдлә холватаһинь цәәлһтн.

Герин даалhвр. 1.Чинрлгч нернә тускиг давттн. 2. "Самбарин hурвн толhаднь" гидг дууна текст дасч автн. 3. Чинрлгч нертә hурваhад зәңгс тогтатн. 4. Иим үгмүд киисклhәр киисктн: цо:хор, хара, hалзан. 5."Орс туульс" умш ч төгсәтн.

27-гч КИЧӘЛ

Тоолгч нерн

Тоолгч нерн - келлhнә нег хүв. Эн нерн кедү? кедүдгч? - гидг сурврмудт хәрү өгнә. Тоолгч нерд зәңгд зәңгин мөчмүд чигн болж чадна. Тоолгч нерд бәәлhнә нерд мет киискгднә. Тоолгч нерд кесг хүвәврәр хувагдна.

Тооллт тоолгч нерд.

142-гч дамшлhн. Хальмг тойгудын (цифра) бичлт болн нердиг тодлж автн.

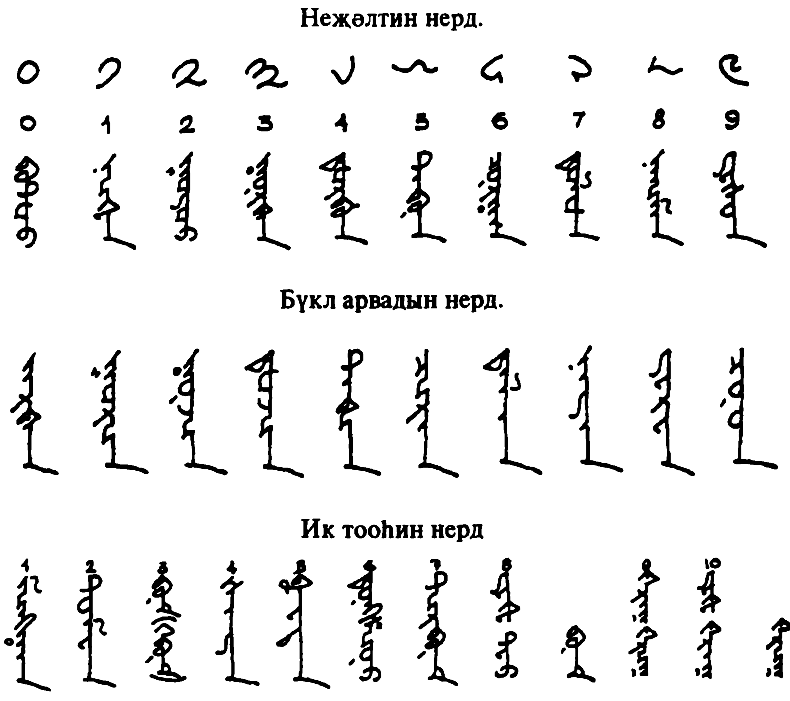

Негнəс йисн күртл нежəлт (единицы) гинə. Дарунь бүкл арвад зун күртл келгднə. Арвн миңһн нег түмн болна, зун миңһн - нег бум, дарунь сай (миллион), җева (арвн сай), дуңшур (зун сай), тирбум (миллиард), ик тирбум (арвн миллиард), краг-криг (зун миллиард), ик краг-криг (биллион).

Дара тоолгч нерд.

143-гч дамшлһн. Умшхларн, үгин унг болн дара тоолгч нердин суффиксмүд олтн.

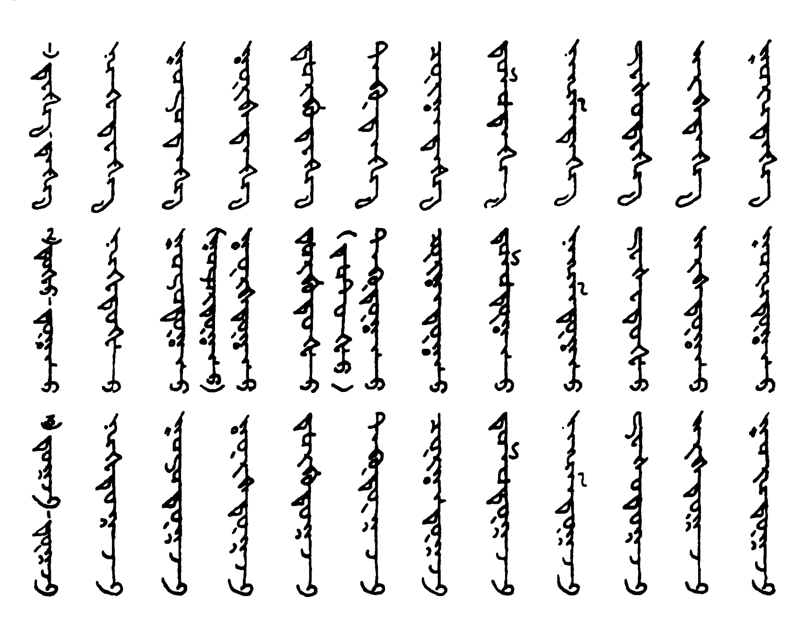

Хувагч тоолгч нерд.

144-гч дамшлһн. Хувагч тоолгч нерд умштн, эднə суффиксмүдинь олтн, яһж бичгддгинь шинжлтн.

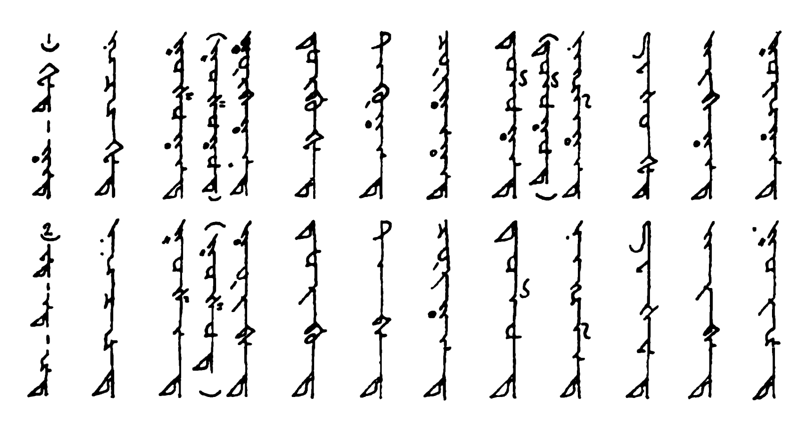

Цуглулгч тоолгч нерд.

145-гч дамшлһн. Цуглулгч тоолгч нерд умштн, суффиксмүдинь олж, яһж бичсинь цәәлһтн.

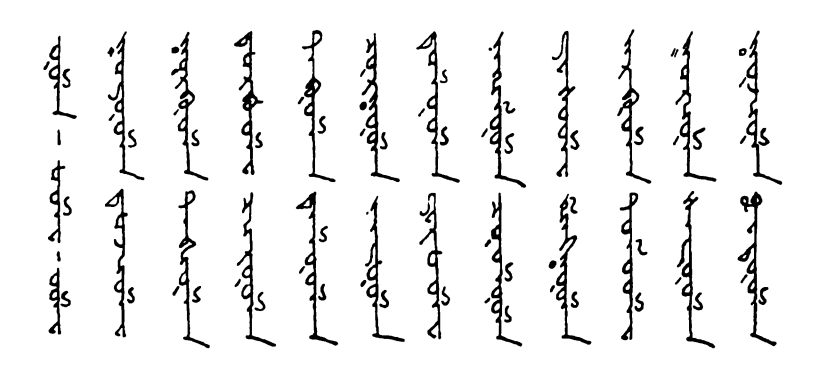

Хасгч тоолгч нерд

146-гч дамшлһн. Хасгч тоолгч нердин суффиксмүд шинжлж автн.

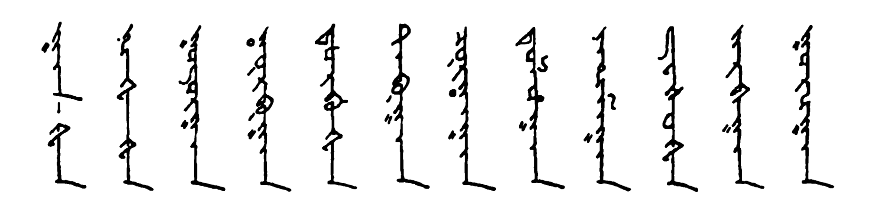

Хүв медүлгч тоолгч нерд

147-гч дамшлһн. Хүв медүлгч тоолгч нерд ямараһинь шинжлтн.

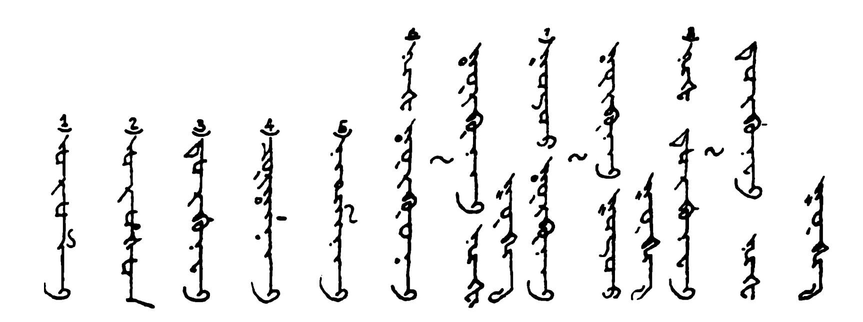

148-гч дамшлһн. Дора өгсн үгмүдин чинринь цәәлһтн. Эн үгмүд кезә керглгддгинь медүлтн:

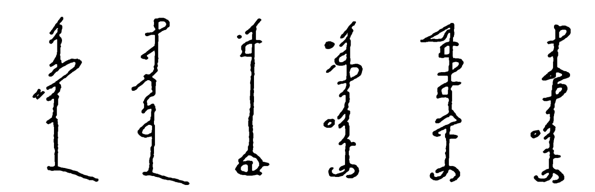

149-гч дамшлһн. Урд цагт ямр нег юмна кемҗә медүлгч үгмүд бәәсмн. Эн үгмүд хуучн текстд харһна. Юмна кемҗә медүлгч үгмүдин нерд умштн, чинринь цәәлһтн.

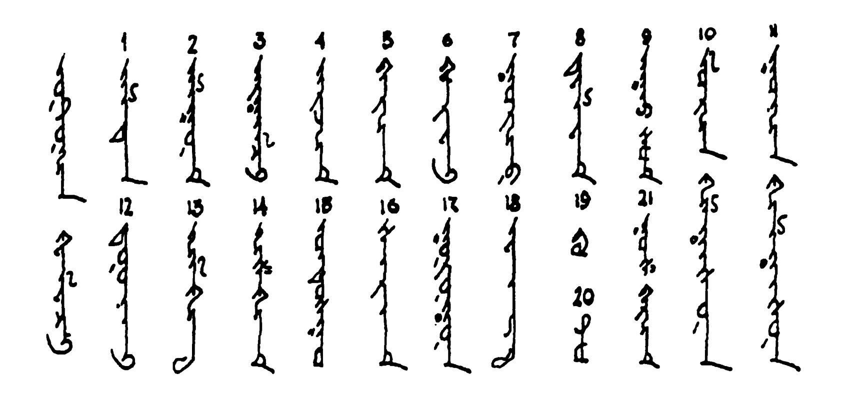

150-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн. Тоолгч нерд олтн, эдниг тогтацарнь цәәлһтн.

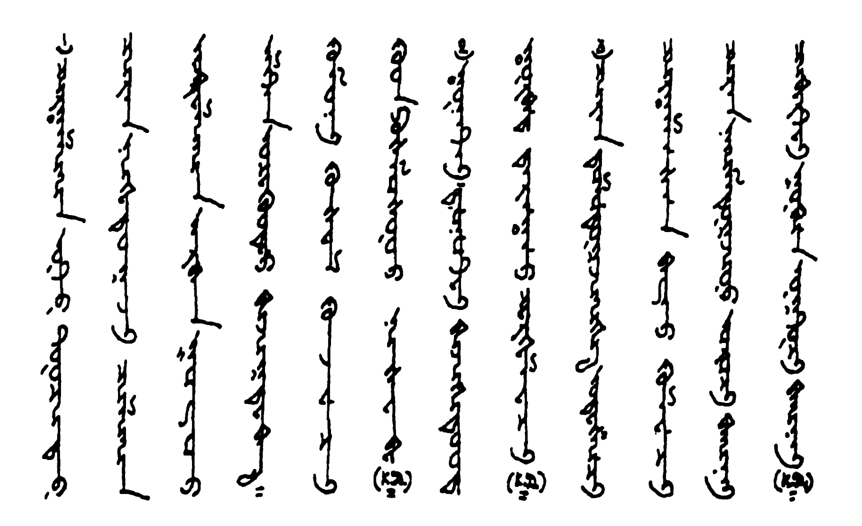

151-гч дамшлһн. А.Позднеевин толяс болн хрестоматяс авсн зәңгс болн текст умштн, тоолгч нерд олтн, эднә чинринь цәәлһтн.

I.

II.

1630

1628

1618

152-гч дамшлһн. Тоолгч нерд бичҗ автн.

Герин даалһвр: 1. Дассан давтлһн; 2. Иим тойгуд бичтн: 12, 101, 110, 367, 1976.

28-гч КИЧӘЛ

Орч нерн

Орч нерн юмиг, теднә чинриг, тоог нерлхш, зуг тедниг заана, теднә тускар сурна.

Нүр орч нерд

Заагч орч нерд

Сургч орч нерд

Бий орч нерд

Йилһгч орч нерд

Эврә орч нерд

Хәрүд орч нерд

153-гч дамшлһн. Орч нерд умштн, яһж киискдгинь тодлж автн.

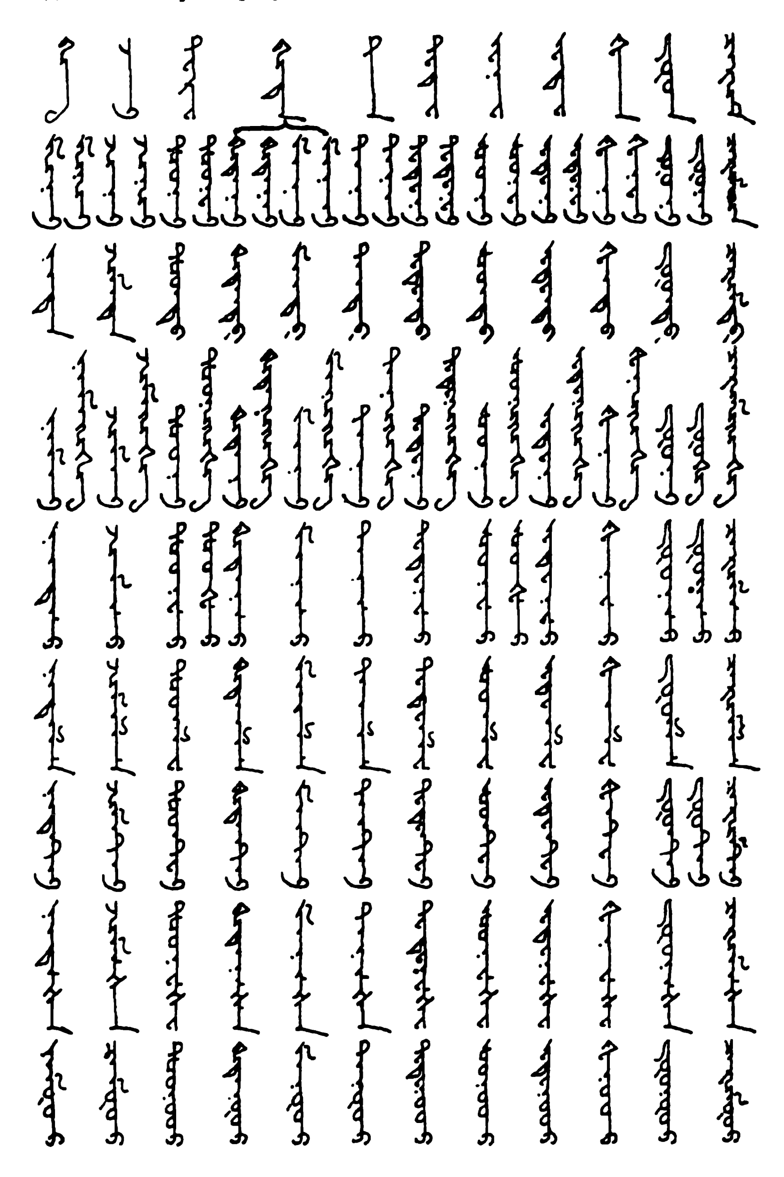

154-гч дамшлһн. А.Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн. Энд ямаран орч нерд бәәхинь цәәлһтн, киисквринь заатн.

155-гч дамшлhн. Текст умштн, орч нерд ямаран киискврт бәәхинь цәәлhтн.

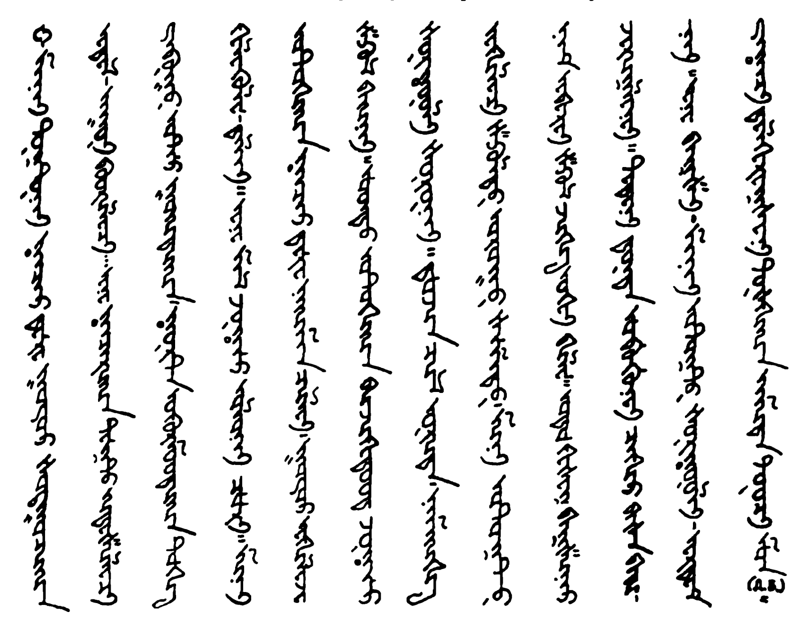

156-гч дамшлhн. Текст умштн, ямаран орч нерд энд бәәхинь цәәлhтн.

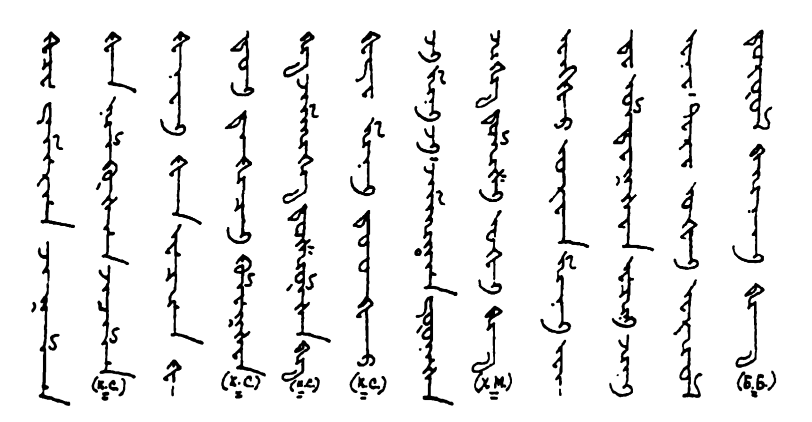

Герин даалhвр. 1. Орч нердин киисклh дасч автн. 2. Орч нертә hурваhад зөңгс тогтатн. 3. Текстс цааранднь умштн.

29-гч КИЧӘЛ

Үүлдәгч, үүлдәгчин янзс.

Үүлдәгч- келлһнә нег хүв. Үүлдәгч ямр нег юмна үүлдвр болн бәәдл медүлнә. Үүлдәгч нүүртә, цагта, шинжтә болн янзта болна. Үүлдәгч эврәннь тогтацар унг болн тогтагдсн гиж хувагдна. Тогтагдсн үүлдәгч суффиксмүдәр дамжж бүрднә.

Ямр нег нердәс үүлдәгч бүрдәлһн.

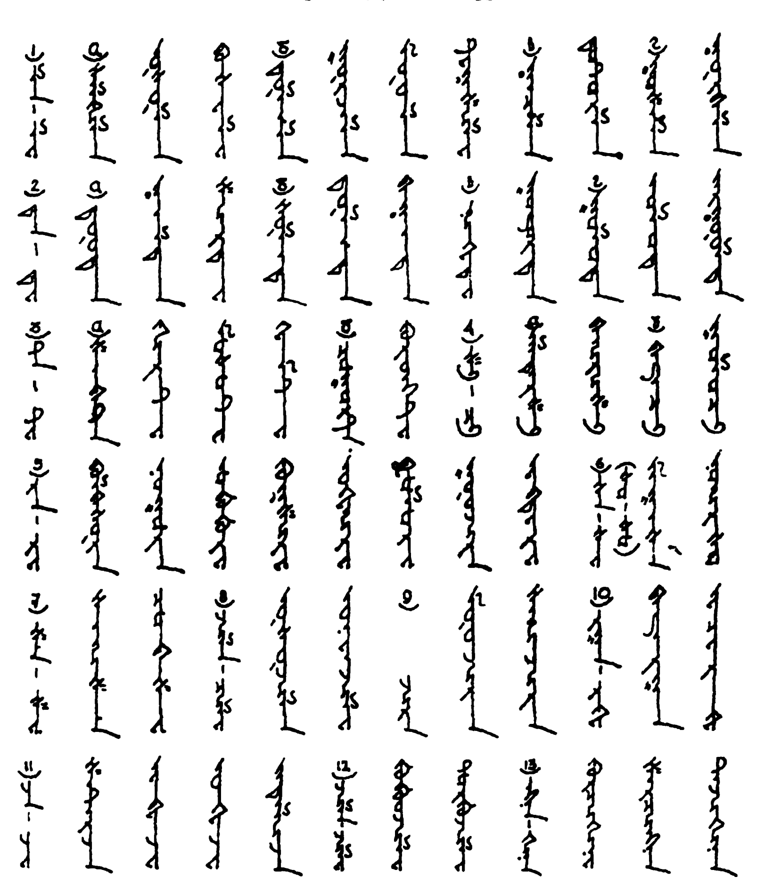

Үүлдәгчин янзс.

Үүлдәгч иим янзста болна: лавта, күчлүлгч, зовгч, ниит, хамт, нәәрүлгч.

Лавта янзиг шуд, эс гиж унг янз гиж бас келнә. Лавта янзиг йилһгч туслң суффикс уга. Лавта янз- үүлдәгчин түрүн сүүр болдмн. Эн янз үүлдәгчин хойрдгч нүүрт оньдиндән бәәдг деерән, закгч чинртә болна: һар, суу, кэлэ, бос.

Үүлдәгчин күчлүлгч янз бүрдәлһн.

157-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Эдниг унгарнь болн суффиксәрнь йилһтн. Суффиксмүд яһж бичгдсинь медж автн.

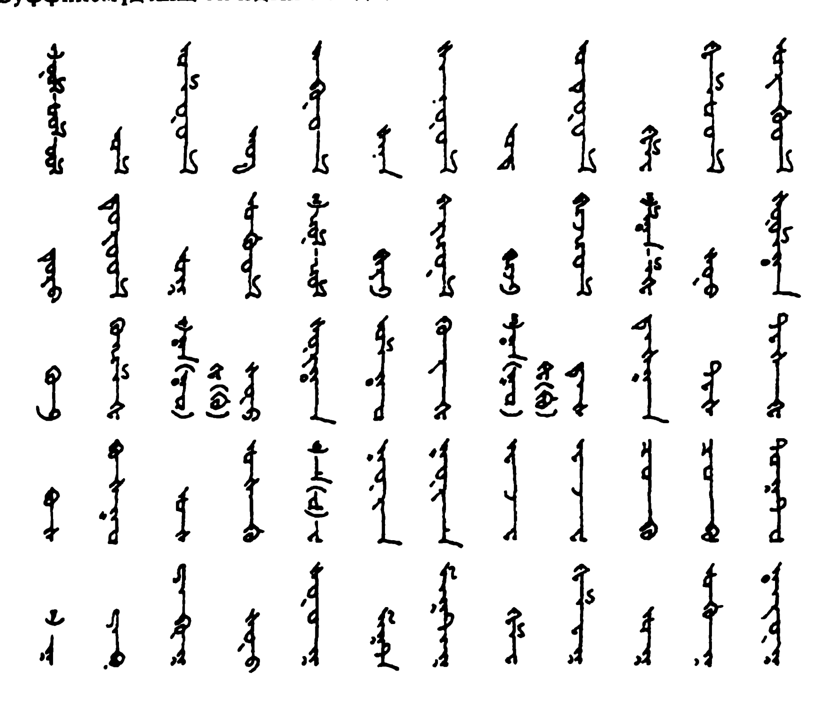

Күчлүлгч янзсин суффиксмүд бичлһнә зокал.

1. Хадвр л, г, б, д үгин эцүст бәәхлә, эднә хөөн -уул, -үүл суффиксмүд бичгднә: ол- олуул, аб- абуул, өг- өгүүл, од- одуул.

Кемржән сүүриннь эцүст у, ү, о, и эгшгүүд бәәхлә, теднә хөөн -ул,-үл суффиксмүд бичгднә: йабу- йабуул, уну- унуул, төрө- төрүл, хучи-хучи-

ул, бичи- бичиүл, дүрү-дүрүүл, өг-өгүүл.

2.Сүүриннь эцүст а,о,э эгшгүд бәәхлә, теднә ормд -уул, -өүл суффиксмүд бичгднә: сана-сануул, мэдэ-мэдөүл, оро- олуул.

3. Сүүриннь эцүст удан эгшгүд болн дифтонгс бәәхлә, теднә деернь -лhа, -лhэ суффиксмүд ирлцж бичгднә: буу- буулhа, теү- теүлгэ, гүй-гүйилгэ, ай- айилhа.

4. Сүүриннь эцүст хадвр л, р бөөхлә, теднә деернь -hа (hо), -гэ (гө) суффиксмүд бичгднә: тор- торhа, сер- сергэ, ол-олhа.

5. Сүүриннь эцүст хадвр с, д бөөхлә, теднә деернь -ха (хо), -кэ (кө) суффиксмүд бичгднә: тус- тусха, бос- босхо, соносо-соносохо, цад- цадха,өс- өскө, бэлэдэ- бэлдкэ.

6. Сүүриннь эцүст ямр наг эгшг бәәхлә, теднә ормд удан а:, э:, о:, и: бичгднә: унтара- унтара:, сэргэ- сэргэ:, дэбтэ- дэбтэ:, зобо- зобо:, ичи-ичи:.

7. Сүүриннь эцүст ямаран чигн эгшгтә үүлдәгч деерән -г суффикс авна, болв хадвр эцүсин болн г суффиксин хоорнд ниилүлгч эгшг бичгднә: суу- сууг, бичи- бичиг, мэдэ- мэдэг, өг- өгөг, hар- hаруг.

Деер келсиг ахрар товчлхла, иим болжана: күчлгч янзин ямр нег суффикс бичлhн үүлдәгчин сүүрин эцүс әәhәс йилhрнә.

158-гч дамшлhн. Үүлдәгчин күчлүлгч янз бүрдәгч суффиксмүд олтн, эдниг бичлhнә зокалынь цәәлhтн.

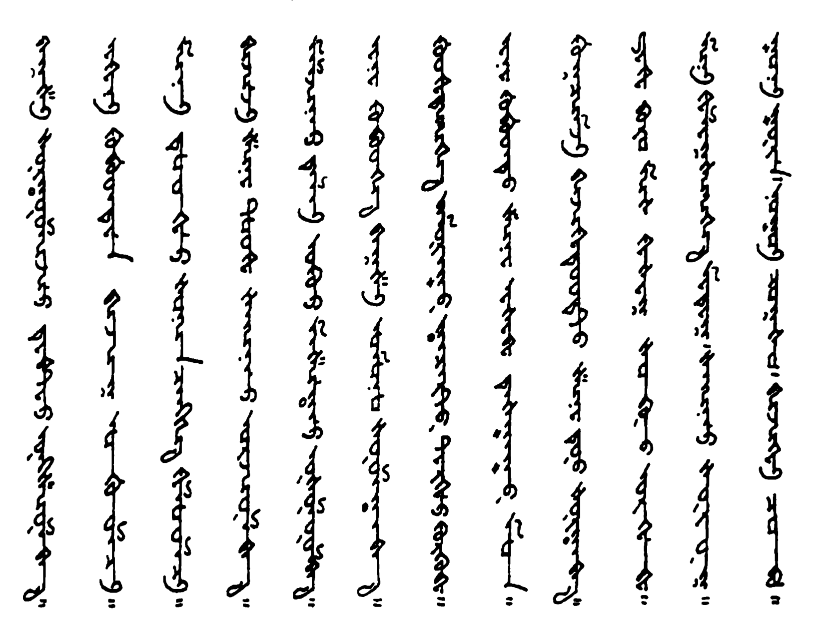

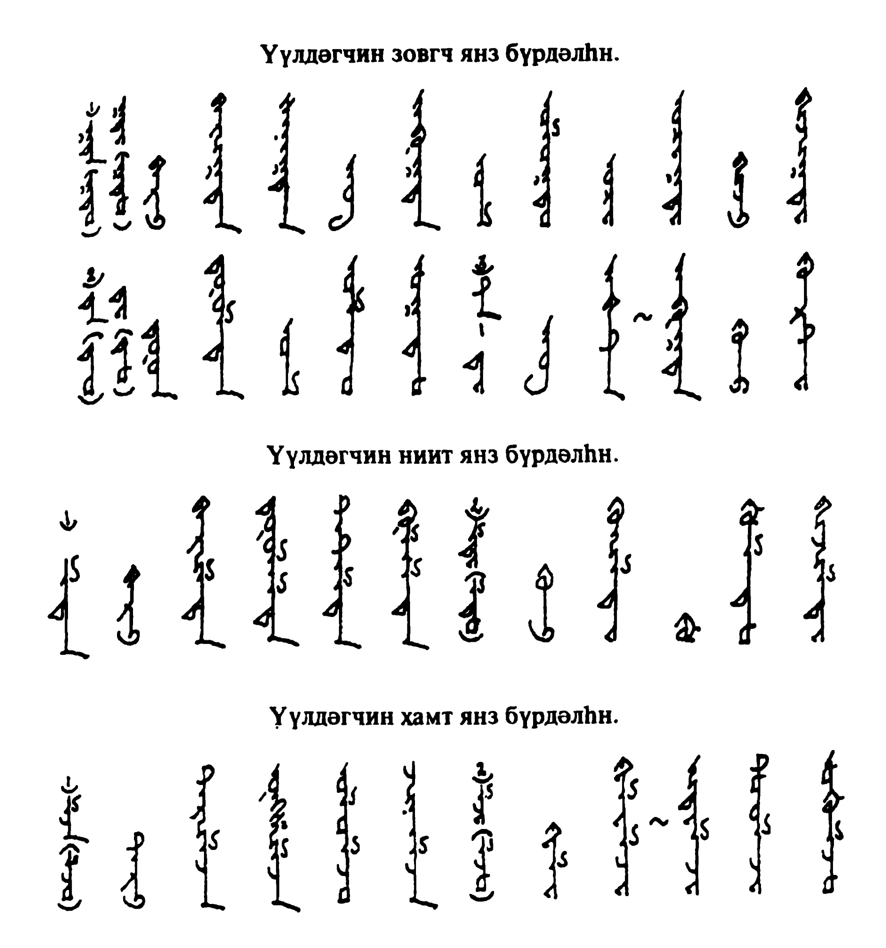

Үүлдәгчин зовгч янз бүрдәлһн.

Үүлдәгчин ниит янз бүрдәлһн.

Үүлдәгчин хамт янз бүрдәлһн.

Үүлдәгчин нөөрүлгч янз бүрдәлһн

Кемрҗән ямр нег үүлдәгчин һол сүүр деер хойр болн хойрас үлү янз бүрдәгч суффикс ирхлә, үүлдәгчин нәәрүлгч янз гиҗ нерәднә. Эдү мет янзс иигҗ нерәднә: күчлгч- зовгч, зовгч- күчлүлгч, зовгч- күчлүлгч- зовгч, күчлүлгч- хамт, хамт- күчлүлгч, хамт- күчлүлгч- зовгч, ниит- күчлүлгч- зовгч.

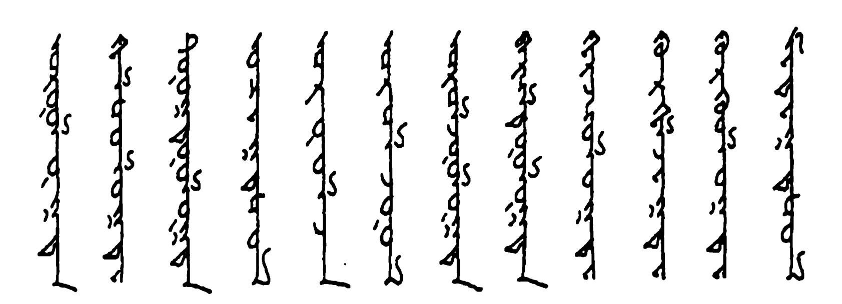

159-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн. Үүлдәгчин ямаран янзс бичгдсинь цәәлһтн.

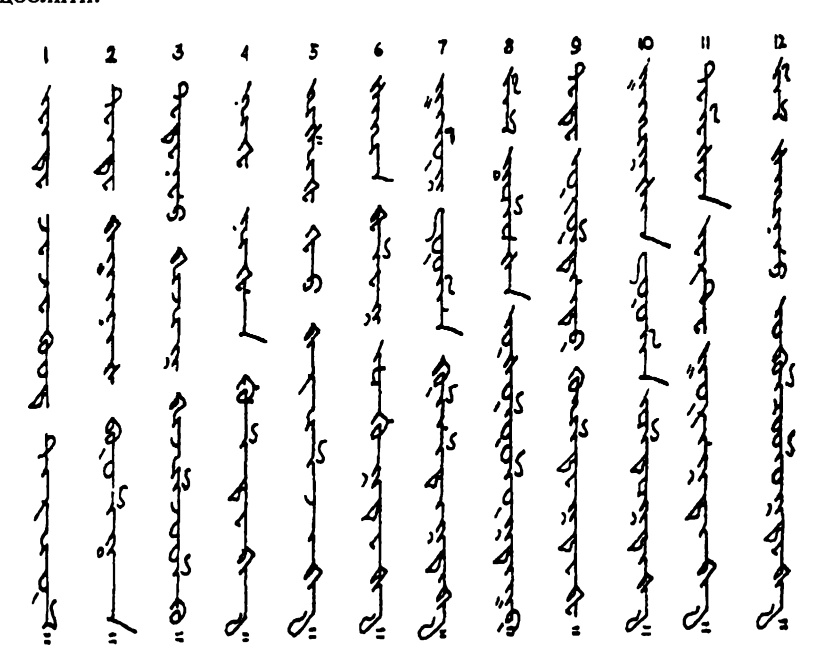

160-гч дамшлһн. Келвр умштн. Үүлдәгчин янз олтн, теднән цәәлһтн.

Герин даалһвр. 1. Дассан давтлһн. 2. Үүлдәгч ямаран янзста бәәдгинь шинҗлҗ автн. 3. Деерк келврәс нег үүлдәгч авад, терүнәс үүлдәгчин янзс тогтатн. 4. "Убаши хун тәәҗи" түүк эклҗ умштн.

30-гч КИЧӘЛ

Үүлдәгчин шинжс.

Хальмг келнә үүлдәгчс иим шинжтә болна: закгч, күсл болн таслгч.

Закгч шинж.

Закгч шинж йириндән хойрдгч нүүрт бәәх үүлдәгчәр келгднә: кә, суу, унши, бичи, соносо, бэлэд, оро, аб.

Эн шинж эврәннь чинрәр закгч, күсл, сургч чигн болна.

Закгч шинжин үүлдәгч ямр нег нүүрт келгдхләрн, шишлң суффикс деерән авч чигн бүрдәгднә.

160- гч дамшлһн. **Үгмүд умштн. Үүлдәгчин һол сүүриг болн закгч шинж бүрдәгч суффиксмүд олтн. Эн суффиксмүдин чинринь йилһтн, кергтә цәәлһвринь өгтн.**

Хойрдгч нүүрт керглгддг суффиксмүд.

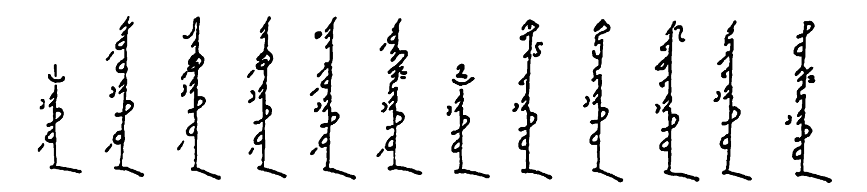

Сургч чинртә закгч шинж хойрдгч нүүрт унг үүлдәгчлә чи, та гидг орч нер ирлцүүлж бүрдәнә. Эн цагт унг үүлдәгч эцүстән удан эгшг, эс гиж дифтонг авна.

Һурвдгч нүүрт келгддг суффикс.

Күсгч шинж.

Күсгч шинж үүлдәгчин һол сүүрәс онц суффиксмүдәр дамжж бүрднә.

161-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Үүлдәгчин һол сүүринь болн күсгч шинж бүрдәгч суффиксмүд олтн. Эн суффиксмүдин чинринь йилһтн, кедүдгч нүүрт керглгддгинь цәәлһтн.

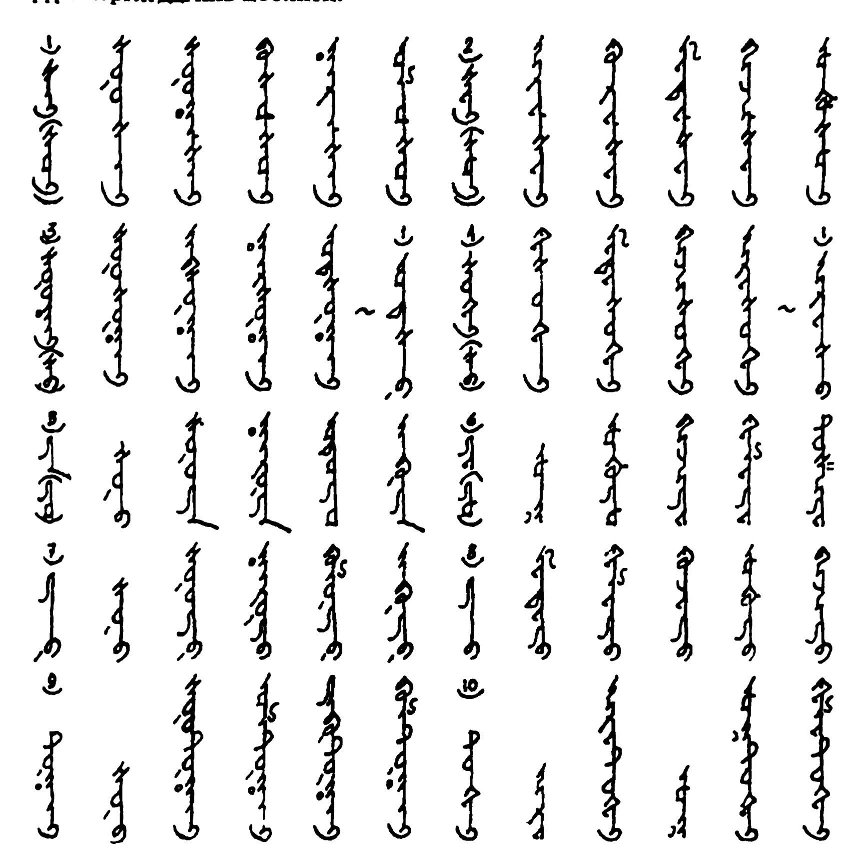

1. Одсуһай, ирәсүгәй гисн бичмр янз, одсу, ирәсү гисн тер цага келмр янз.

Таслгч шинж.

Ямр нег үүлдвр цагар болжахиг таслгч шинж медүлнә. Таслгч шинж һурвн цагта болна: өдгә, өнгрсн болн ирх.

Өдгә цаг.

Өдгә цагин аффиксмүд.

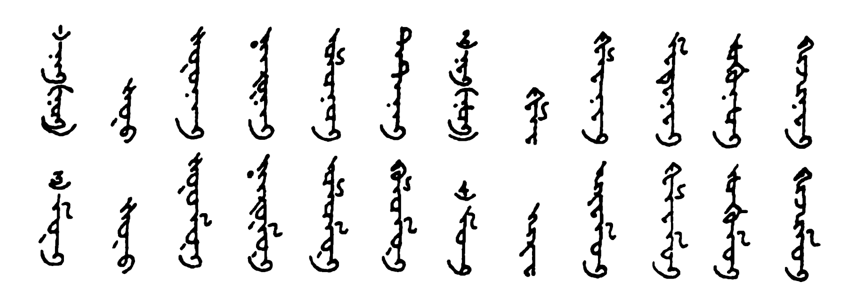

161-гч дамшлһн. Тодо бичгин зокалар өдгә цагт зурна, һәәхнә, керчнә гиж бичтн.

162-гч дамшлһн. А.Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн, өдгә цага үүлдәгчс олтн.

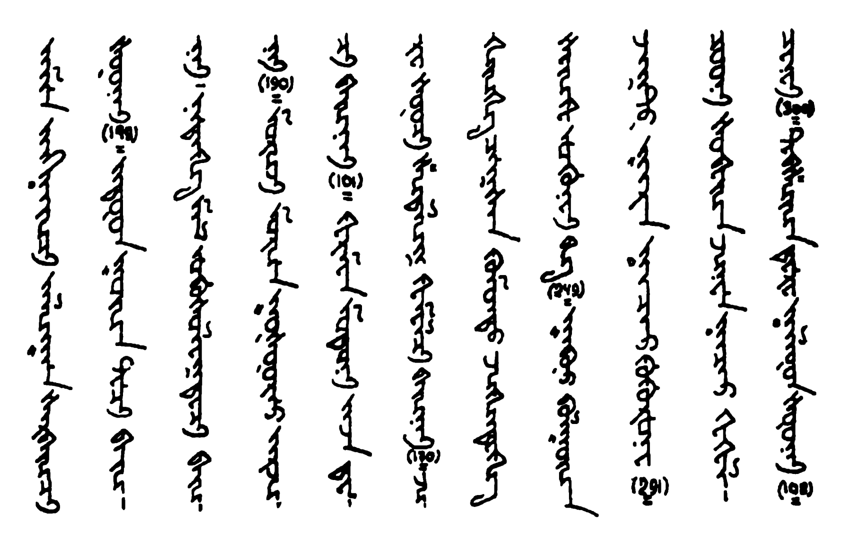

Өңгрсн цаг.

Өңгрсн цаг эврәннь чинрәр иигҗ хувагдна: ода өңгрсн цаг, йирин өңгрсн цаг, урд өңгрсн цаг.

Ода өңгрсн цагин аффиксмүд

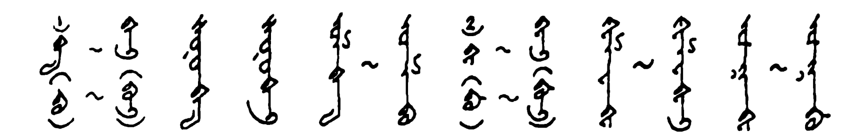

163-гч дамшлһн. 1. Ода өңгрсн цагт зурв, һәәхв, керчв гисиг яһҗ бичхинь келтн. 2. А.Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн, цагин аффикс олж цәәлһтн.

Йирин өңгрсн цагин аффиксмүд.

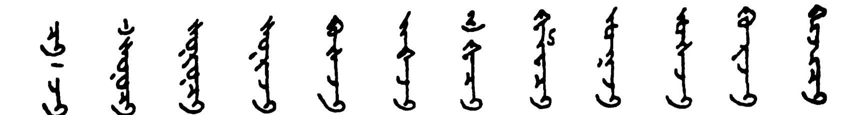

Эңүстән р, с, г, ш, б хадврта үгмүдт -чи аффикс бичгднә, наад биштнь -җи аффикс бичгднә.

164-гч дамшлһн. А.Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн, өңгрсн цагин үүлдәгчс олтн, кезә, ямаран аффикс бичдгинь келтн.

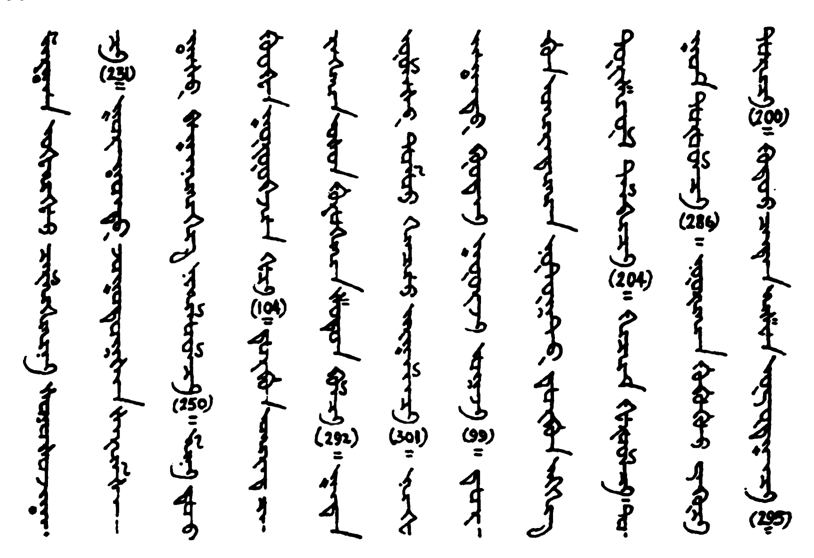

Урд өңгрсн цагин аффиксмүд.

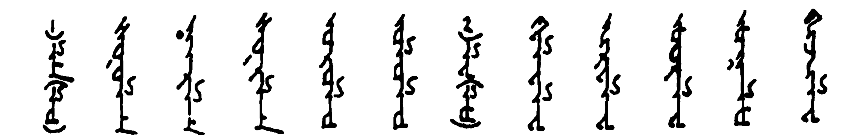

165-гч дамшлһн. Тодо бичгин зокалар урд өңгрсн цагт суула, тоола, бичлә гисиг яһж бичхинь келтн.

166-гч дамшлһн. А. Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн, урд өңгрсн цагин үүлдәгчс олтн.

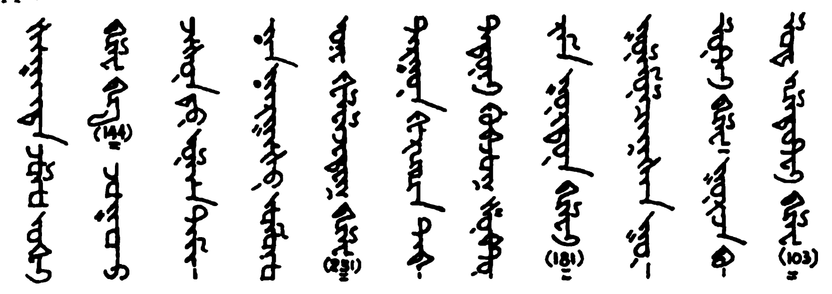

Ирх цаг.

Үүлдәгчин ирх цаг -ху, -кү аффикстә болна. Эн аффиксмүд ирх цагин причастин аффиксмүдлә әдл.

Ирх цагин аффиксмүд бичлһн.

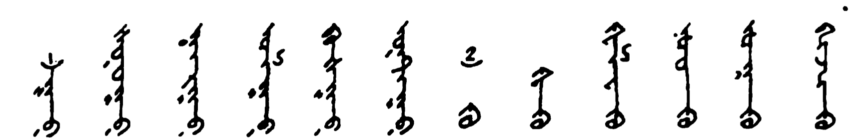

167-гч дамшлһн. Тодо бичгин зокалар ирх цагт боох, моддх, хучх, теех гисиг янҗ бичхинь келтн.

168-гч дамшлһн. А. Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн, ирх цагин үүлдәгчс олтн, аффиксмүд бичлһнә зокалынь келтн.

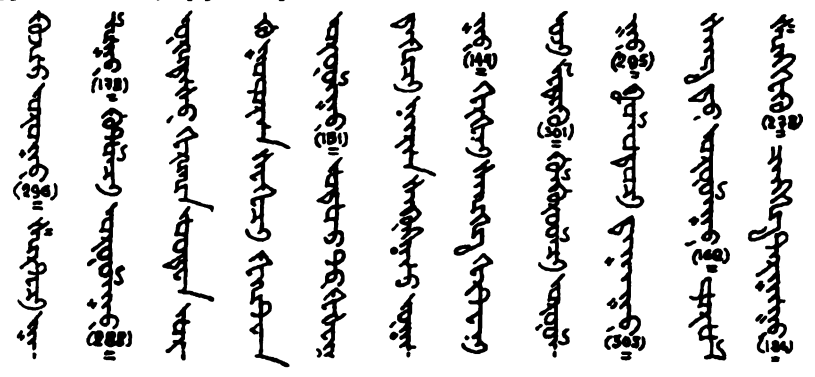

Үүлдəгчин нүүрин тускар.

"Тодо бичлтд" үүлдəгчин нүр медүлгч шишлң аффиксмүд уга. Болв үүлдəгчин ямр нег нүүринь темдглхин төлə, зəңгин эцүст нүр орч нериг бичдг бəəж. Нег болн олн тооһин һурвдгч нүүрт нүр орч нерн бичгдхш, үлгүрлхд:

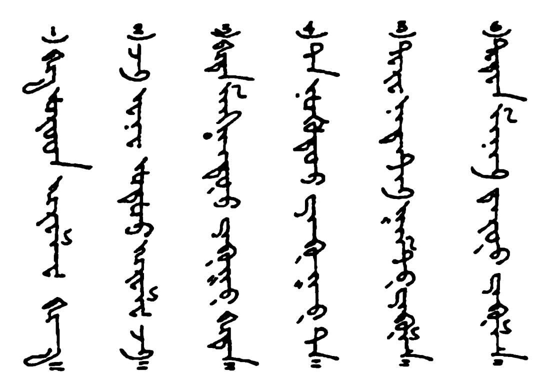

Үүлдəгч бичлһнə зəрм зокалас.

1. Ямр нег йовдл ол дөкж давтулгдж келгджəхиг, эс гиж үүлдврин олинь медүлхин төлə керглдг суффиксмүд.

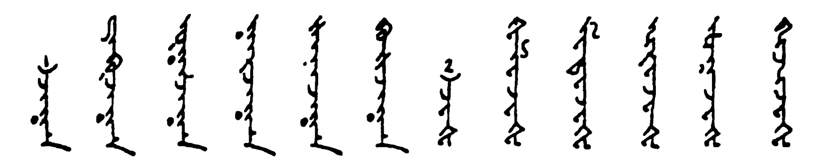

2. Хальмг келнд дөңнгч үүлдəгчс бəəнə. Эдн зəңгин эцүст бичгднə, өмнк үгтəһəн тогтагдсн үүлдəгч бүрдəнə. Эдниг бичлһн:

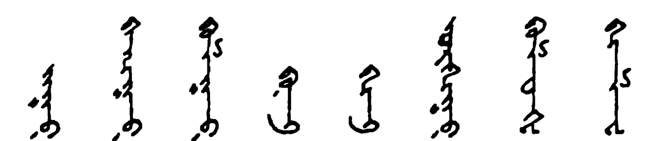

3. Ниилүлгч деепричастьла байнай гидг дөңнгч үүлдəгч негдүлж бичдг йовдл харһна. Тер цагт эн дөңнгч үүлдəгчин өдгə цаг медүлгч -най, -нэй аффиксиг деепричастьла негдүлж бичнə.

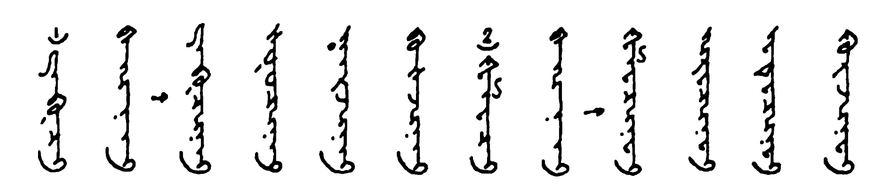

169-гч дамшлһн. "Тодо бичгин" зокалар иим үгмүд яһж бичхинь келтн: бүлү- бүлүдх, үлү- үлүдх, күлә- күләх.

170-гч дамшлһн. Ахр келвр умштн. Үүлдәгчс олтн, тедниг тогтацарнь цәәлһтн.

Герин даалhвр. Эн келвр умштн. Үүлдәгчсиг янзарнь болн шинҗәрнь йилhтн.

31-гч КИЧӘЛ

Причасть.

Үүлдәгчин болн ямр нег нернә темдгтә келлһнә хүвиг причасть гинә. Үүлдәгчин темдгтә учрас, причасть зәңгд келгч болж чадна. Ямр нег нернә темдгтә учрас, причасть зәңгд цәәлһлт, немлт болн нерлгч чигн болж чадна. Онц бәәх причасть зәңгд цәәлһлт, немлт болн нерлгч чигн бий хүвс деерән авч чадна.

Ирх цагин причасть.

171-гч дамшлһн. Ирх цагин причасть умштн. Эднә унгинь болн причастин суффиксинь йилһтн.

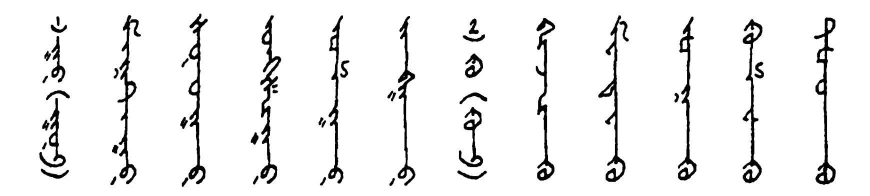

Өдгә цагин причасть.

а) нег давтгч причасть.

172-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Үгин уңг болн причасть бүрдәжәх суффиксмүд олтн. Эднә хоорнд кезә ниилүлгч эгшг бичдгинь цәәлһтн.

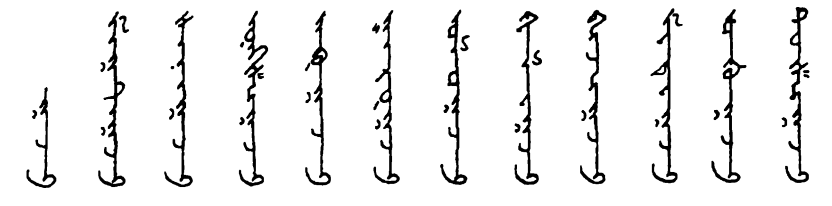

б) Ол давтгч причасть.

173-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Үгин уңг болн причасть бүрдәгч суффикс олтн. Эднә хоорнд кезә ниилүлгч эгшг бичдгинь цәәлһтн.

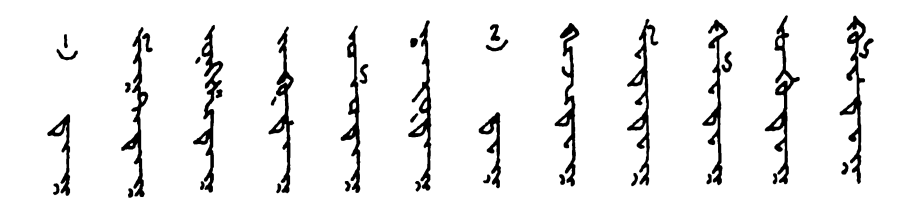

в) Үргжлүлгч причасть.

174-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Үгин унг болн причастин суффикс йилһтн, кезә ниилүлгч хадвр бичдгинь цәәлһтн.

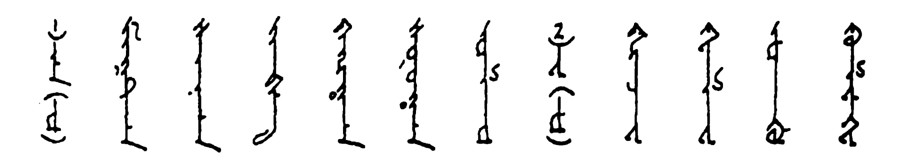

Өңгрсн цагин причасть.

175-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Үгмүдин унг болн причасть бүрдәҗәх суффиксмүд олтн. Эднә хоорнд кезә ниилүлгч эгшг бичдгинь цәәлһтн. Өдгә хальмг келнд -гсан гисн причастин суффикс яһҗ келгддгинь болн бичгддгинь келтн.

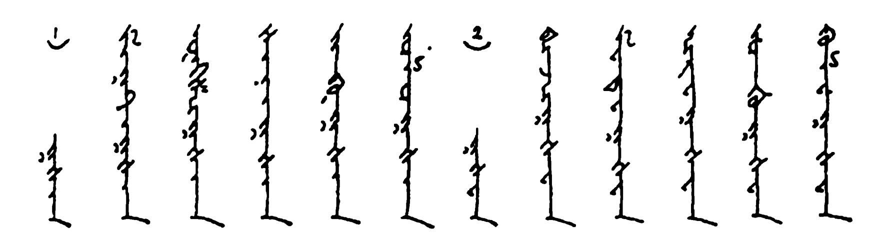

176-гч дамшлһн. А.Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн. Причастьс олтн, ямараһинь цәәлһтн.

177-гч дамшлһн. Адучин магтал гидг текст умштн. Причастьс олтн. Эдниг бичлһнә зокалынь келтн.

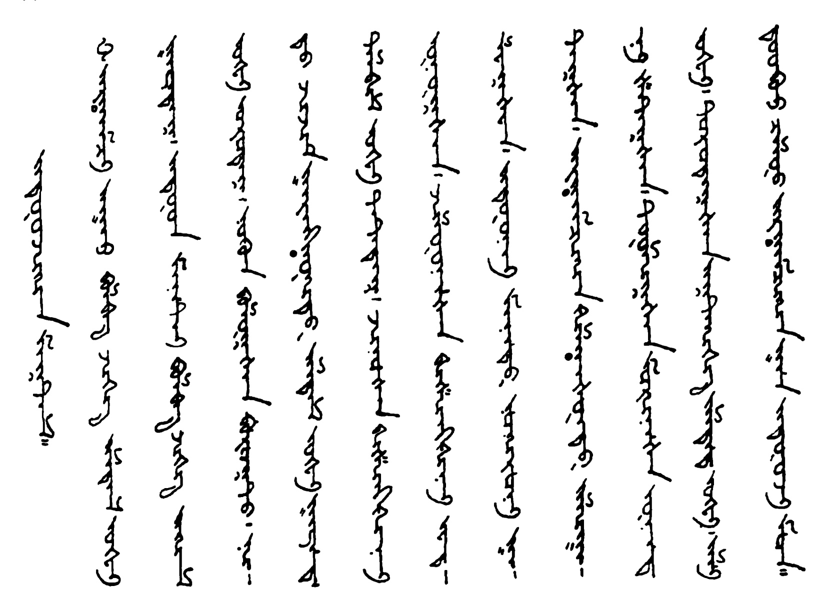

178-гч дамшлһн. Текст умштн, причастьс олтн, тедниг тогтацарнь йилһтн.

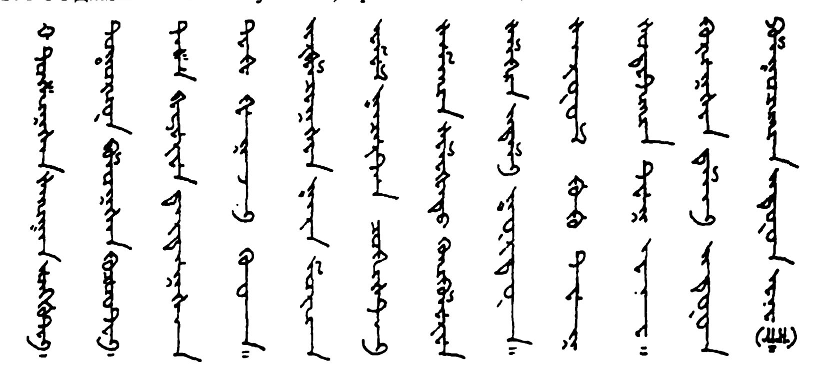

Герин даалһвр. Дассан давтлһн. Причастьта һурваһад зәңгс тогтатн. Иим үгмүдәс "тодо бичгин"зокалар причастьс тогтатн: умшх, кемжәлх, мөрлх, күцәх.

32-гч КИЧӘЛ

Деепричасть

Үүлдәгчин болн наречин темдгтә келлhнә хүвиг деепричасть гинә. Деепричасть hол үүлдврт дөңнгч чинртә болна. Деепричасть зәңгд ямр нег уршг болна, келлгчлә орлцж, теруг цәәлhнә. Деепричасть яhж, яhад, яhтл, яhн, яахла?- гидг сурврмудт хәрү өгнә.

Ниилүлгч деепричасть.

179-гч дамшлhн. Үгмүд умштн. Үгин уңг болн деепричасть бүрдәгч суффикс олтн. Ямаран суффиксмүд бичгдсинь цәәлhтн.

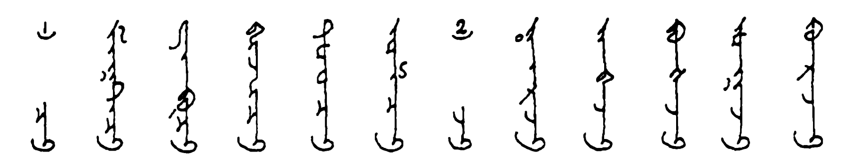

Хувагч деепричасть.

180-гч дамшлhн. Үгмүд умштн. Үгин уңг болн деепричасть бүрдәгч суффиксмүд олтн.

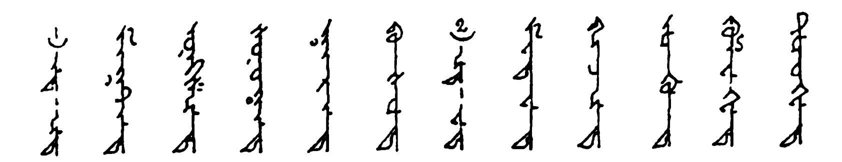

Ниилү деепричасть.

181-гч дамшлhн. Үгмүдин унгинь болн суффиксмүдинь олтн. Эднә хоорнд кезә ниилүлгч эгшг бичгддгинь цәәлhтн.

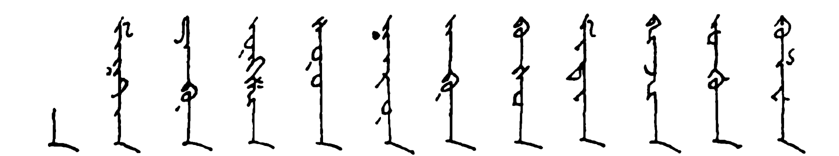

Тулгч деепричасть.

182-гч дамшлһн. Ямаран суффиксмүд бичсинь цәәлһтн.

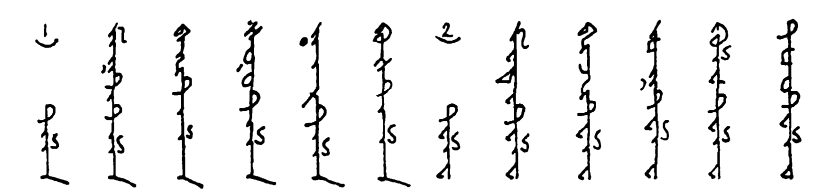

Зөвин деепричасть.

183-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Эднә уңгинь болн суффиксинь олтн. Ямаран суффиксмүд бичгдсинь цәәлһтн.

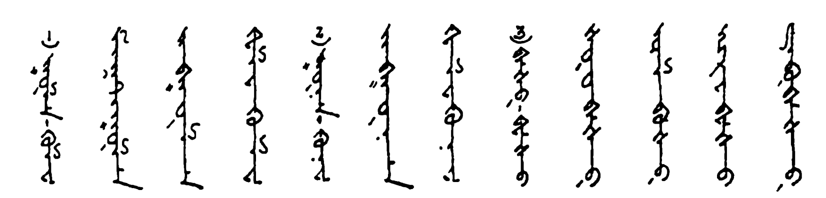

Хәрүлт деепричасть.

184-гч дамшлһн. Үгмүдиг уңгарнь болн суффиксәрнь йилһтн. Ямаран суффиксмүд бичгдсинь шинжлтн.

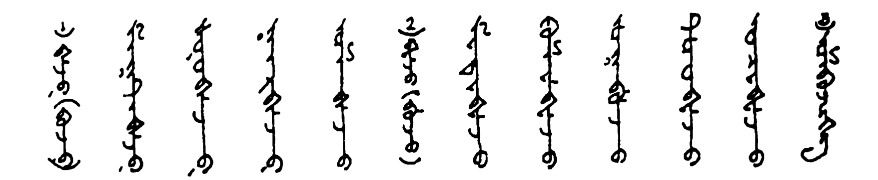

Үргҗлүлгч деепричасть.

185-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Ямаран суффиксмүд бичгдсинь шинжлтн. Эн суффикстә үгмүд орсаһар яһҗ орчулна?

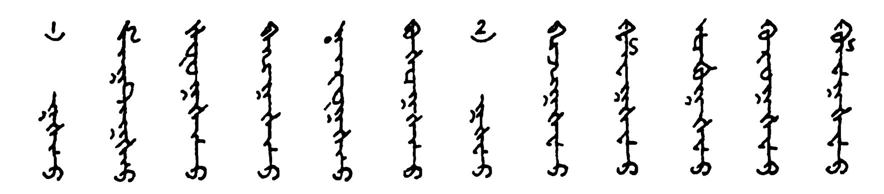

Белдкүлгч деепричасть.

186-гч дамшлhн. Хуучн бичмр келнә - магца, -мэгцэ суффиксмүд белн болхиг медүлнә. Үгмүд умштн, суффиксинь олтн. Иим суффикстә үгмүд орсаhар яhж орчулна?

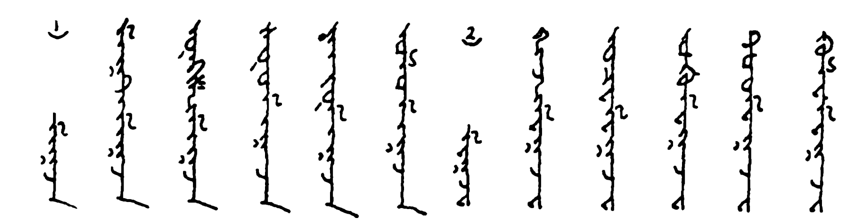

187-гч дамшлhн. Текст умштн. Деепричастьс олтн, суффискмүдинь йилhтн.

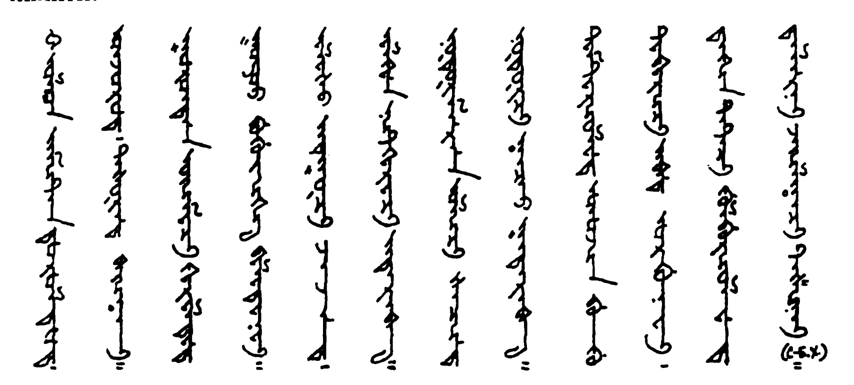

188-гч дамшлhн. А.Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн. Деепричастьс олтн. Деепричастьсиг хүвәврәрнь йилhтн. Өдгә келнд тер деепричастьс яhж келгднә?

Герин даалһвр. Деепричастин суффикстә тавн зәңгс тогтатн, текстс умштн.

33-гч КИЧӘЛ

Нареч

Нареч - морфологин халхар келлһнә көшсн хүв. Эн келлһнә хүв үүлдврин темдг, юмна чинр медүлнә. Зәңгд нареч уршг болж келгднә.

Нареч нурһлж яһж, ямаран кевәр, кезә, хама, альд, альдаран, хамаран, ямр, кедү, кедү дәкж, кедүдәр?- гидг сурврмудт хәрү өгнә. Нареч кесг хүвәврәр йилһрнә

189-гч дамшлһн. Хүвәврмүдәр йилһргдсн наречсиг умштн, чинринь йилһж автн, ямаран сурврмуд тәвдгинь цәәлһтн.

Тооллт нареч.

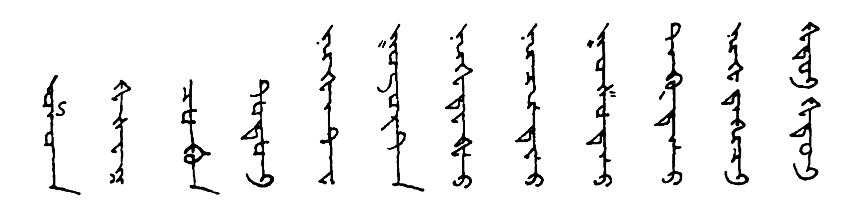

То медүлгч наречиг талданар тооллт нареч гинә. Тооллт нареч медүлгч шишлң үгмүд бәәнә.

Уршг нареч.

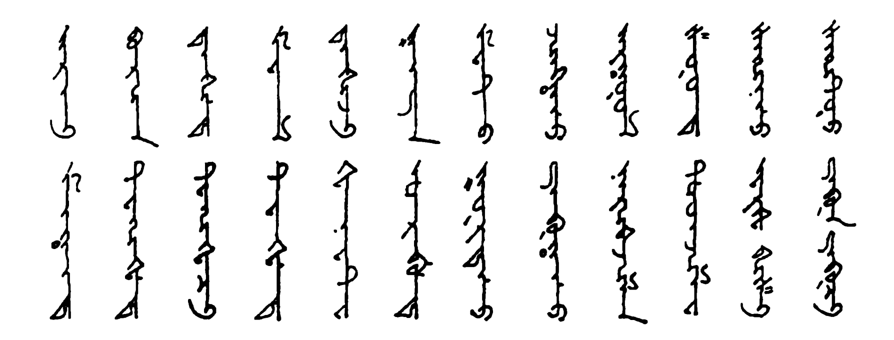

Цаг заагч нареч

Орм заагч нареч

Дүңцүлгч нареч

190-гч дамшлһн. Нареч умштн, тедниг чинрәрнь йилһтн. Түрүн һурвн нареч цаг медүлгч хуучна нареч болна.

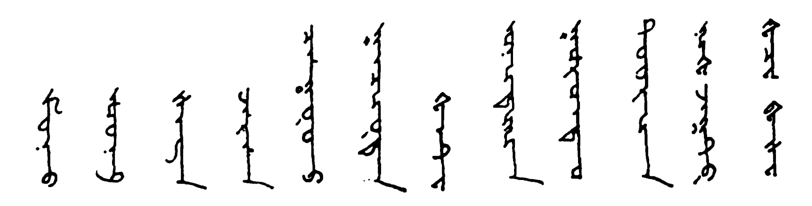

191-гч дамшлһн. А.Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн, Энд ямаран наречс бәәхинь чинрәрнь йилһтн.

192-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн. Наречс олтн. Эдниг бүрдәцәрнь йилһтн.

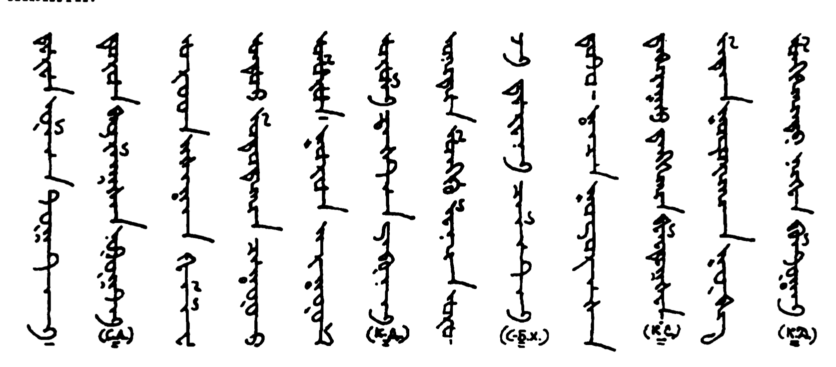

193-гч дамшлһн. Текст умштн. Наречсиг хәрлцәтә үгтәһинь олтн, чинринь йилһтн.

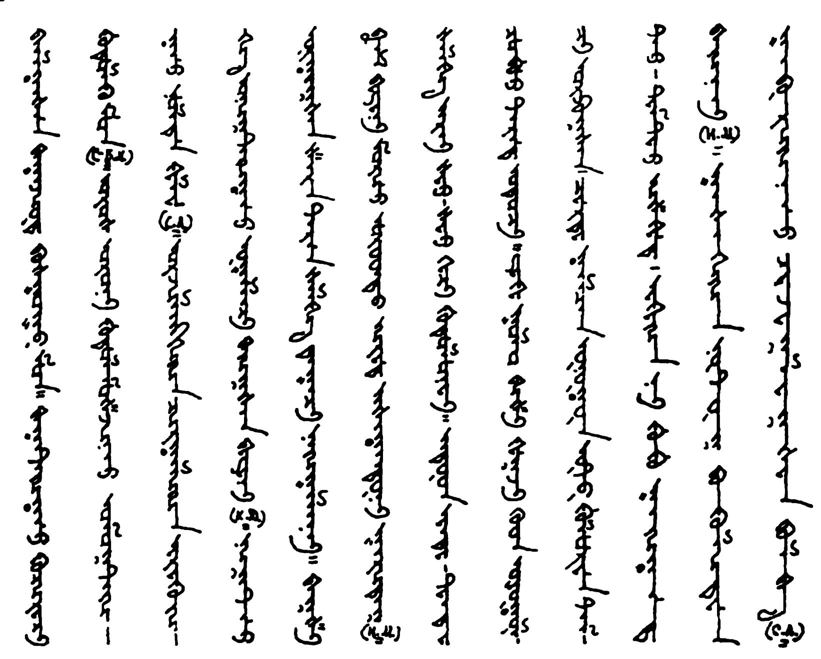

Герин даалһвр. Дассан давтлһн. Наречс орулад, һурваһад зәңгс тогтатн. Дахуляс цааранднь текстс умштн.

34-гч КИЧӘЛ

Хөөт үгмүд.

Зәңгд бәәх үгмүдин хоорндк хәрлцә медүлж, тер үгмүдиг хоорнднь ниилүлхин төлә бәәх үгиг хөөт үг гинә. Хөөт үг зәңгд нерн үгин хөөн келгдж, терүнлә хамдан нег сурврт хәрү өгнә. Хөөт үгмүд бийснь туслң чинр уга гилтә, тер учрас эдн церглгч үгд тоолгдна.

Хальмг келнд шишлң хөөт үг бәәнә. Эднәс нань зәрм нареч хөөт үгин ормд бас олзлгдна. Эн цагт тиим наречс эрк биш нерн үглә ниицж, терүнә хөөн зогсж, тер нерн үгиг зална.

Хөөт үгмүд ямр нег чинр йилһгч темдгәрн иим багар хувагдна: аһун (орм, үзг заагч болн н.ч.), цагин, хамт йовдлын, дүңцүлтин, күслин болн учрин, сольлтин болн сөрүцлтин.

I. Нерн үгин сүүрлә бичгддг хөөт үгмүд.

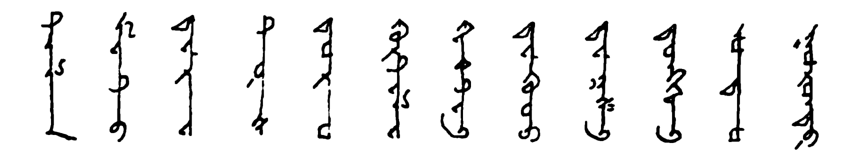

194-гч дамшлһн. Үлгүрмүд умштн. Хөөт үгмүд олтн. Нерн үгмүд ямаран киисквртбәәхинь цәәлһтн.

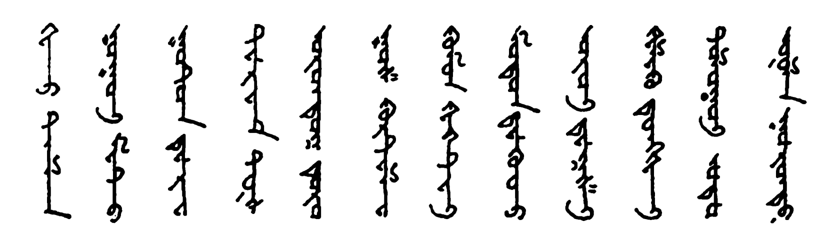

II. Төргч киисквр кергллг хөөт үгмүд

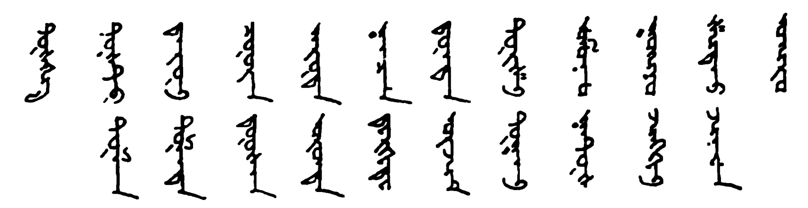

Зәрм хөөт үгмүд олн зүсәр бичгднә

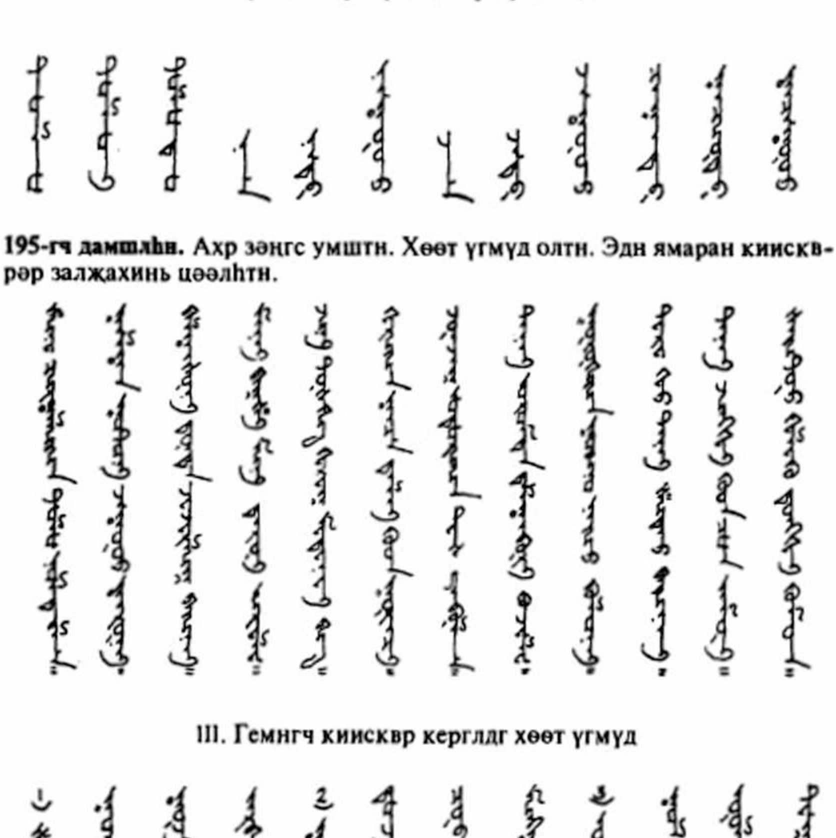

195-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн. Хөөт үгмүд олтн. Эдн ямаран киисквр-рәр залҗахинь цәәлһтн.

III. Гемнгч киисквр керглдг хөөт үгмүд

IV. Хамцулгч, ниилүлгч болн бүрдәгч
киисквр керглдг хөөт үгмүд

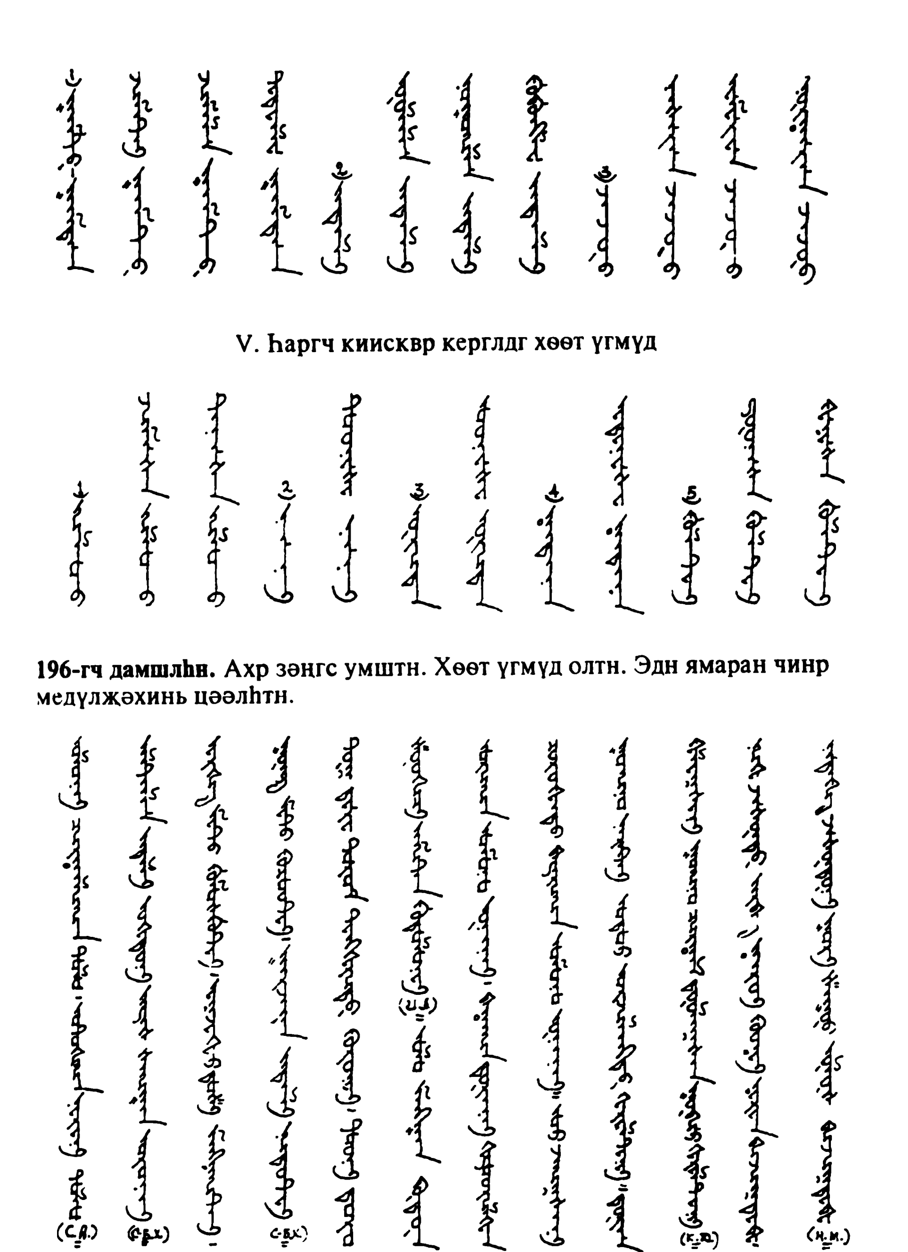

V. Һаргч киисквр керглдг хөөт үгмүд

196-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн. Хөөт үгмүд олтн. Эдн ямаран чинр медүлҗәхинь цәәлһтн.

197-гч дамшлһн. А. Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн. Хөөт үгмүд олтн.

Герин даалһвр. Хөөт үгмүд олтн, хүвәврәрнь йилһтн, зәңгс тогтатн, текст умштн.

I

II

35-гч КИЧӘЛ

Хүвс, холвас болн междометь.

Хүвс - церглгч үгмүд. Эдн келлһнә онц хүв биш. Хүвс ямр нег үгд, үгмүдин ирлцәнд олн зүсн онц чинр орулна, бийснь шишлң чинр уга болна. Хүвс зәңгин ямр нег үглә, эс гиж цуг зәңглә хәрлцәтә болна. Эдн хәрлцәтә үгин өмн, эс гиж ард ирж холвгдна.

Бурушагч хүвс.

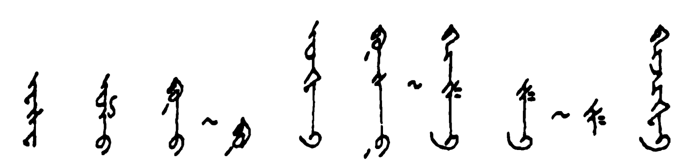

Үгин өмн бичгддг бурушагч хүвс.

198-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн. Бурушагч хүвс олтн. Эдн хәрлцәтә үгин хама бичгдсинь шинжлтн. Өдгә келнд эн хүвсәс алькнь керглгднә?

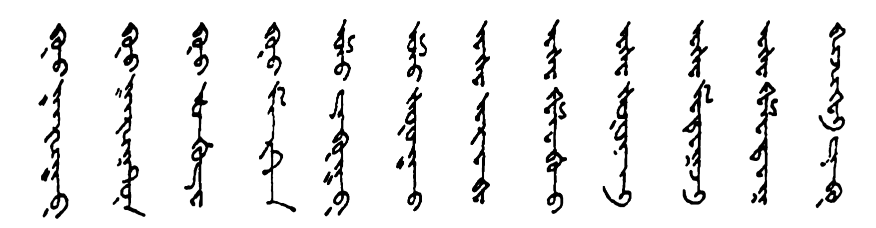

Үгин ард бичгддг бурушагч хүвс.

199-гч дамшлһн. Ахр зәңгс умштн. Бурушагч хүвс олтн. Эдн хәрлцәтә үгин хама бичгдж? Өдгә келнд эн хүвс яһж олзлгдна?

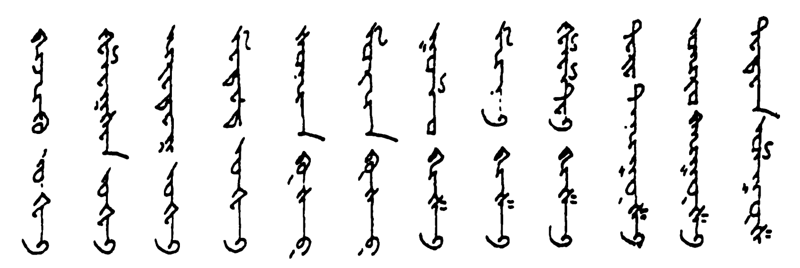

Сургч хүвс.

200-гч дамшлһн. Сургч хүвс олтн. Эдн яһж бичгдсинь шинжлтн.

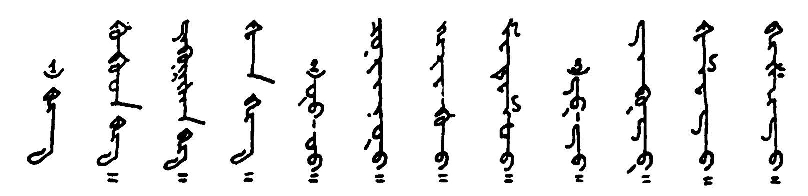

Өдгә хальмг келнд би гидг сургч хүв -в гиж хүврж: үкрв?, һарв?, зуг үгин эцүсин н хадвр эн хүвин өмн м хадврар сольгдна; б хадвр тер кевтән бичгднә: кэн би кэмбъ, мөрмбъ.

Сургч -уу, үү хүвсин өмн өдгә, өңгрсн цагин аффиксин эгшгүднь хайгдна: зура+най->зурануу, ирэбэ->ирэбүү, мэдэлэ:- мэдэлөү->мэдэлүү. Өдгә цагт ирвү, мэдлү, зурну гиж келгднә.

Сургч -йу, -йү хүвс өдгә цагт -ий гиж хүврж: йовий, келий. Зәрм бәәрн һазрар ода чигн йовйа, келйә гиж келцхәнә.

Хәрүлт хүвс.

201-гч дамшлһн. Хәрүлт хүвстә үгмүд умштн. Эн хүвс яһж бичәтәһинь шинжлтн.

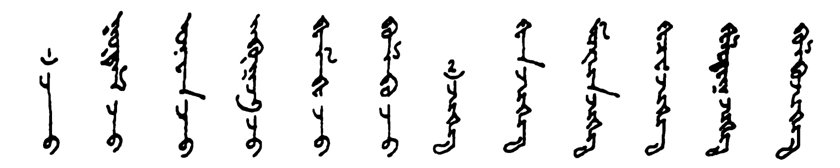

Энд чү болн чигн гидг хойр хәрүлт хүв бәәнә. Эн хойр хүв әдл чинртәһәр олзлгдна. Хамгин түрүн чү гидг хүв бичмр келнд олзлгддг бәәж, өмд келнд чигн гиж келгддг болж. Өдгә цагт чигн, чн гиж олзлгдна. Зәрмдән нам эн хүвсиг ахрар чъ гиж бас келцхәнә: Бадмчъ ирвъ.

Маһдлгч хүвс.

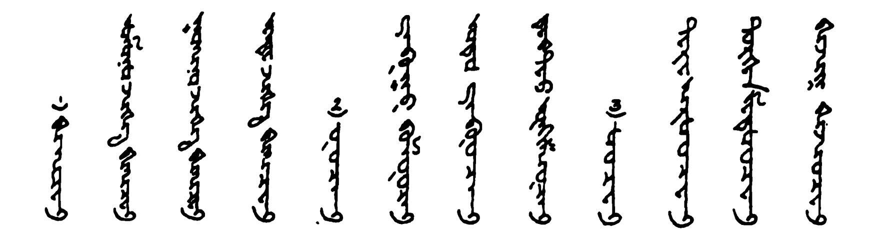

202-гч дамшлһн. Үгмүд умштн. Энд батлгч хүвс олтн. Эдниг яһж бичдгинь шинжлтн.

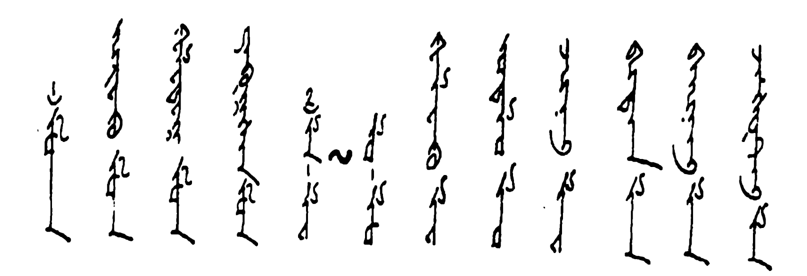

203-гч дамшлһн. А.Позднеевин толяс авсн зәнгс умштн. Энд ямаран хүвс бәәхинь олтн, тедниг бичлһнә зокалынь цәәлһтн.

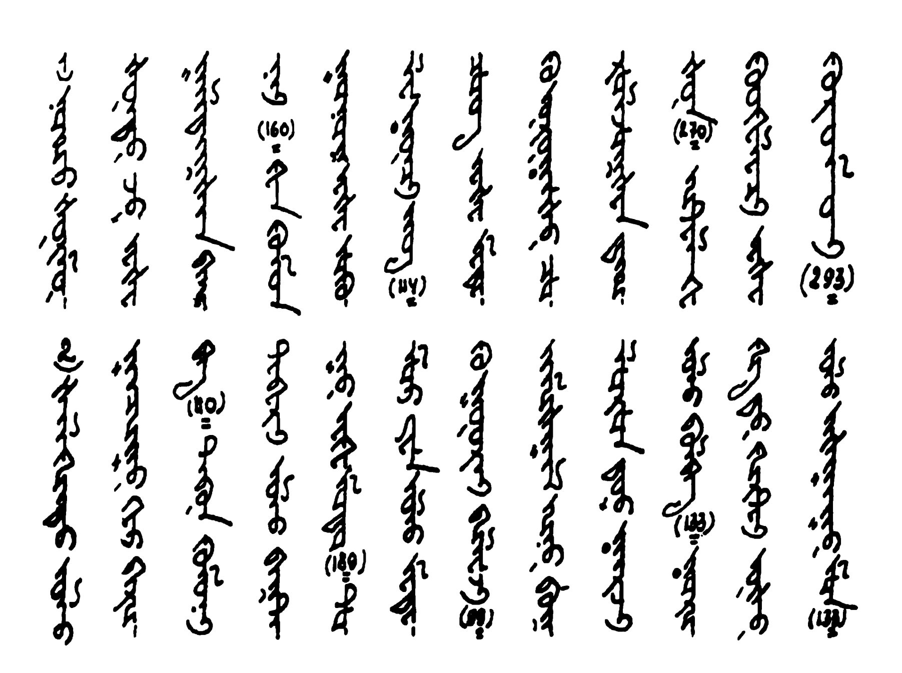

204-гч дамшлhн. А.Позднеевин толяс авсн зəңгс умштн. Дассан давттн. Энд бөөх хүвсиг хүвəврəрнь йилhтн. Дассн хүвəврəн орулад амн-үгəр hурваhад зəңг тогтатн.

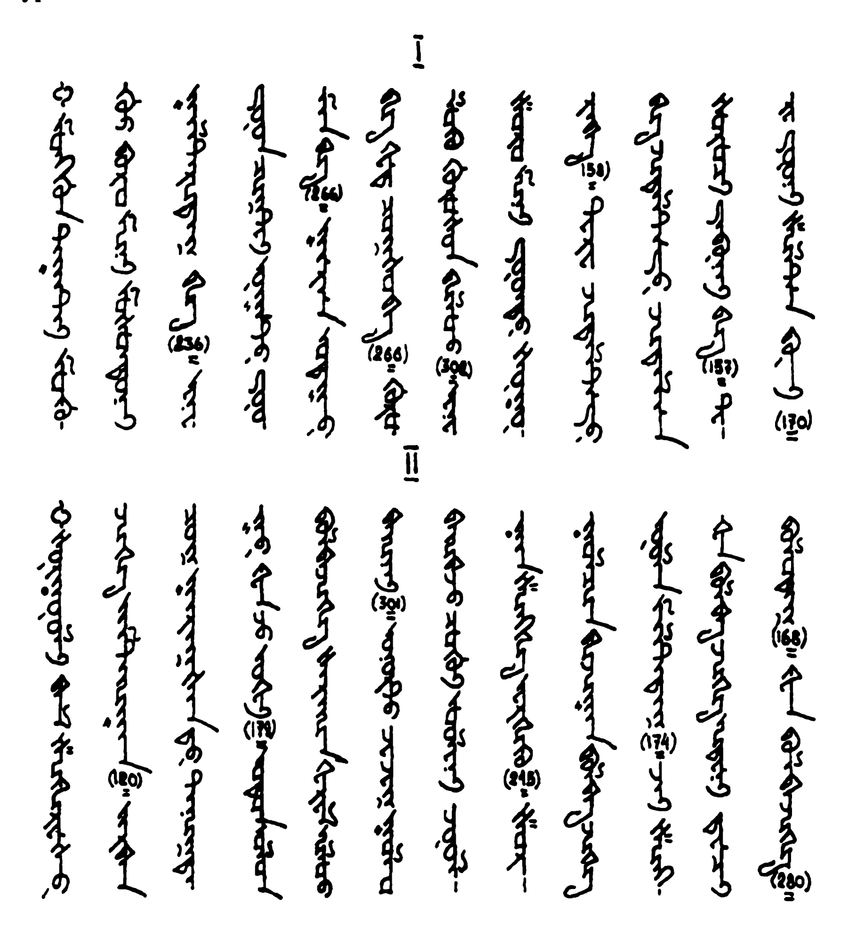

<u>Холвас.</u>

Холва - церглгч үг. Холва киискврəр киискгдхш. Холваhар дамжж зəңгин мөчмүд ниилнə, давхр зəңгин əңгс холвгдна.

205-гч дамшлһн. Холвас умштн. Эднә чинринь йилһтн. Өдгә келнд эн холвасас ямарань керглгднә?

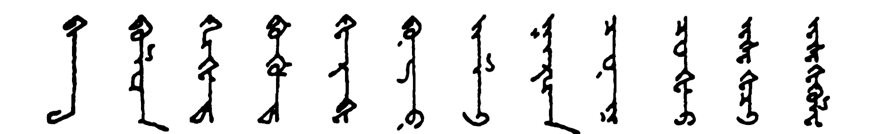

206-гч дамшлһн. А.Позднеевин толяс авсн зәңгс умштн, холвас олтн, яһж бичсинь цәәлһтн.

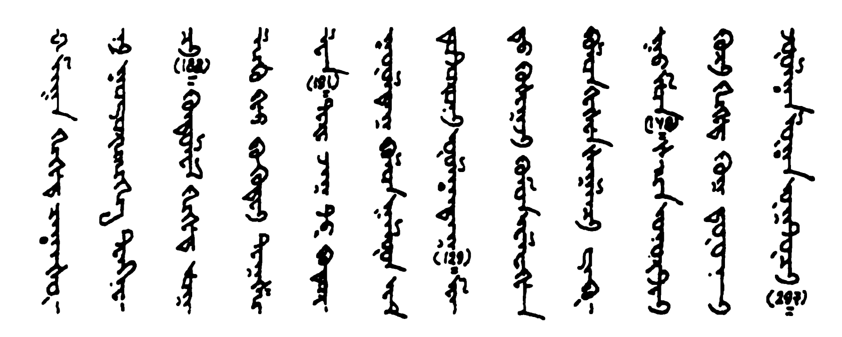

Междометь.

Междометь гисн хүврдг уга үгмүд. Эднәр дамжж күн ямр нег дотр бәәдлән (эмоцан) медүлнә. Ямр нег ә дурагч үгмүд междометьд бас орна.

Хальмг келнә междометь эврәннь чинрәр олн зүсн болна:

1. Хөәкргч междометь.

2. Малын туск междометь.

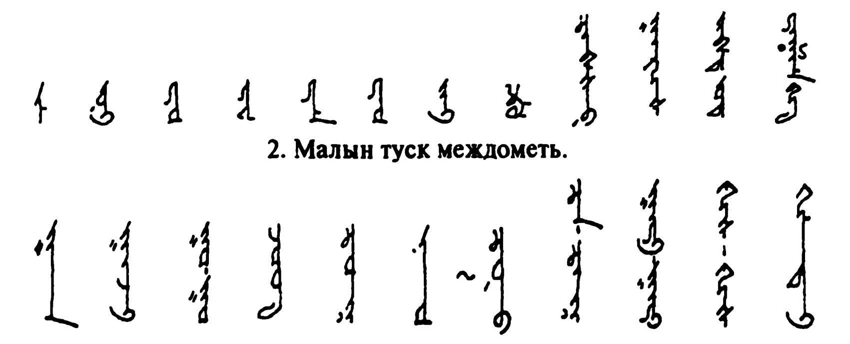

3. Ямр нег ө дурагч междометь.

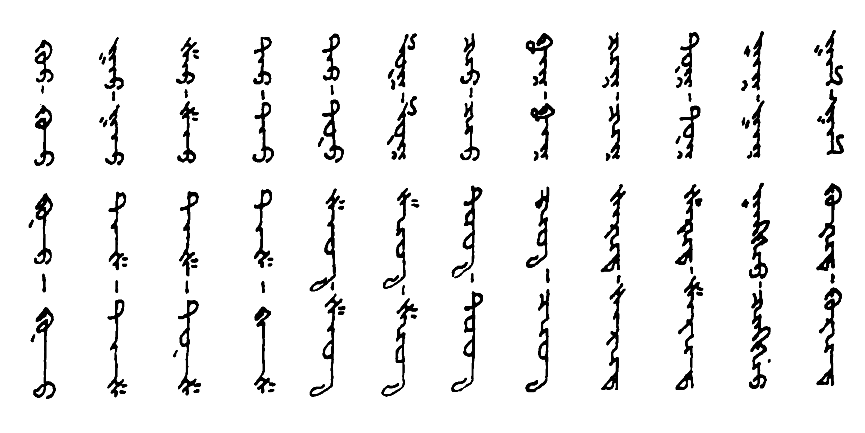

4. Ямр нег бәәдл дурагч междометь.

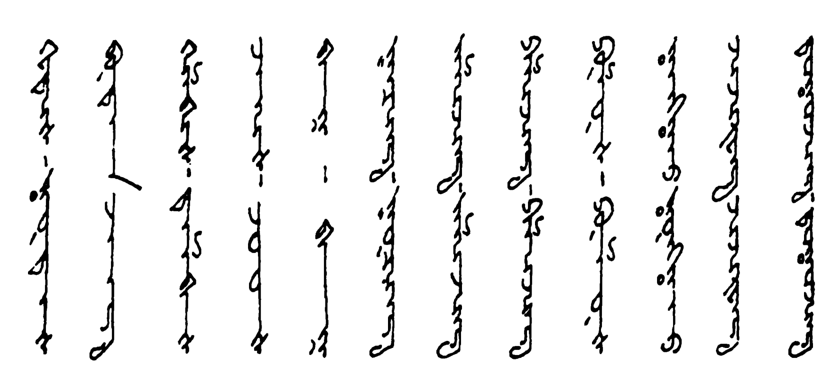

5. Шулун, хурднинь медүлгч междометь.

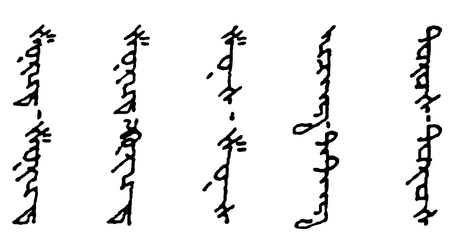

Герин даалһвр. Дассан давтлһн.

фак. Вост. яз. Профессоръ А. Позднѣевъ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Исторія Убаши-хунтайджія и его войны съ Ойратами.

Въ дополненіе къ *Алтанъ-Тобчи* сообщаемъ любопытный эпизодъ изъ монгольской исторіи исхода XVI вѣка, сохранившійся въ довольно подробномъ разсказѣ лишь на калмыцкомъ языкѣ.[1]

1. Труды восточного отделения императорского археологического общества, ч.6, Санкт-Петербург, 1858 г.
2. Алтан Тобчи. Монгольская летопись с приложением калмыцкого текста "Истории Убаши Хунтайджия и его войны с ойратами" стр. 198-212.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (25) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] (26) [illegible]

[illegible]

[illegible] (27) [illegible]

[illegible] (28) [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible] 13*
[illegible]
[illegible] (30) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] (29) [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

(51)

(50)

Разночтенія.

Для изданія калмыцкаго текста мы имѣли три рукописи: приводимъ здѣсь ихъ разночтенія, означивъ слова напечатаннаго нами текста литерою А, а варіанты двухъ другихъ рукописей буквами В и С.

(1) А. [illegible] : В. [illegible] :

(2) А. [illegible] : В. [illegible] :

(3) А. [illegible] : В. [illegible] :

(4) А. [illegible] : В. [illegible] :

(5) А. [illegible] : В. [illegible] :

(6) А. [illegible] : В. [illegible] :

(7) А. [illegible] : В. [illegible] :

(8) А. [illegible] : В. [illegible] :

(9) А. [illegible] :

(10) А. [illegible] : В. [illegible] :

(11) А. [illegible] : В. [illegible] :

(12) А. [illegible] : В. [illegible] :

(13) А. [illegible] : В. [illegible] :

(14) А. [illegible] : В. [illegible] :

(15) А. [illegible] : В. [illegible] :

(16) А. [illegible] : В. [illegible] :

(17) А. [illegible] : В. [illegible] :

(18) А. [illegible] : В. [illegible] :

(19) А. [illegible] : В. [illegible] :

(20) А. [illegible] : В. [illegible] :

(21) А. [illegible] : В. [illegible] :

(22) А. [illegible] : В. [illegible] : С. [illegible] :

(23) А. [illegible] : В. [illegible] :

(24)A. [illegible] : B. [illegible] : C. [illegible] :

(25)A. [illegible] [illegible] [illegible] : B. [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] :

(26)A. [illegible] : B. [illegible] :

(27)A. [illegible] : B. [illegible] :

(28)A. [illegible] : B. [illegible] [illegible] :

(29)A. [illegible] : B. [illegible] :

(30)A. [illegible] : B. [illegible] :

(31)A. [illegible] : B. [illegible] :

(32)A. [illegible] :

B. [illegible] :

(33)A. [illegible] : B. [illegible] :

(34)A. [illegible] : B. [illegible] :

(35)A. [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] : B. [illegible] [illegible] :

(36)A. [illegible] [illegible] : B. [illegible] [illegible] :

(37)A. [illegible] : B. [illegible] :

(38)A. [illegible] : B. [illegible] :

(39)A. [illegible] : B. [illegible] :

(40)A. [illegible] :

B. [illegible] :

(41)A. [illegible] [illegible] : B. [illegible] [illegible] [illegible] :

(42)A. [illegible] : B. [illegible] :

(43)A. [illegible] :

B. [illegible] :

(44)A. [illegible] : B. [illegible] :

(45)A. [illegible] : B. [illegible] [illegible] [illegible] :

(46)A. [illegible] : B. [illegible]

(47)A. [illegible] : B. [illegible] :

(48)A. [illegible] : B. [illegible] :

(49)A. [illegible] [illegible] : B. [illegible] :

(50)A. [illegible] : B. [illegible] :

(51)A. [illegible] : B. [illegible] :

[illegible]

[illegible]

1) § 17. 2) § 62. 3) вмѣсто [illegible]. 4) § 37. 5) § 77. 6 и 7) § 7. 8) § 68. 9) § 45. 10) § 42. 11 и 12) § 22. 13) § 62. 14) § 74. 15) § 9. 16) § 67.

---

1. А. Поповин грамматикәс, стр. 352-355.

Иим темдгүд өггдж: 1.тэрэ талаки, 2. хамуhа буй, 3.мэтү буйу, 4.ирэ: өдөй, 5. Камышин, 6. күүнэлдүгсэн э:цэ, 7. Дондук Омбо гисн Дасаңгин үй, Аюка ха:на бас нег ач, 8. баhа ца:тан гисн баhа то:тан гиснлә әдл, баhа тоота, 9.§34, 10. Саратов, 11. дэ:гшэ:н гисн деерксүргисн, деед дарhасур гисн.

Ик цаажин бичгәс

Иим темдгүд өггдж: 1, 2, 3 4-гчнь 66 параграфас, 5.ормднь өгх, вернуть, 6. бэркэ гисн нег темә, эс гиж нег мөр, эс гиж нег хуйг авлһн, 7. §40, 8. §48 9. моңһолдукини гиснд -ду, -ки, -ни - аффиксмүд, 10. §13, 11. әмд күн, 12. цогцинь, эндән келхд күүг хәрү хәрүлх, 13. Дайичингин болн Цөүкэрин ястн, 14. Табунаңгас авдг закаһар, 15. латы, 16. эркэтэн гисн сул улс, 17. йисн мал (2 мөрн, 2 цар, 2 үкр, һурвн нас күрсн 2 цар болн хойр наста 1 цар), 18. потомство, 19. босхж өгх.

1630

1628

1618

1655

1640

1681

1677

1673

1670

1661

1697

1686

[illegible]

1708

[illegible]

1701

[illegible]

1713

1712

10

1678

1710

[illegible]

1717

[illegible]

1715

[illegible]

[illegible]

1731

1725

*1

1735

1734

1741

1737

1736

[illegible]

1742

3000

1734

[illegible]

1757

1755

1761

1771

5

33000

[illegible]

ХӨӨН ҮГ

"Тодо бичгин" чикәр бичлһнә зокалд Зая-Пандитин хөөн цагин эргцәр ямр нег хүврлт орсн мөн. Иим йовдл әмд келнә делгрлтәс иштәһәр һардг бәәҗ. Хамгин түрүн "Тодо бичгин" бичлһнә зокалын халхар дигллт кеснь профессормуд А.Попов болн А.Бобровников. Терүнә хөөн эн бичлтд ик биш хүврлт орулснь профессормуд К.Голстунский болн А. Позднеев. Аш сүүлднь "Тодо бичгин" зокалыг зөвәр икәр хүврүлҗ әмд келнлә залһлдулснь профессор В.Котвич болдг мөн.

Эн учебникин кичәл болһнд өггдсн дамшлһна шин материалмудыг А. Поповин болн А.Бобровниковин грамматикәр һардвр кехләрн, Зая-Пандитин цага текстәс һарчах зокалмуд болн үгмүд оньгт бас авгдв. Нег цөн үгмүдиг Зая-Пандитин цагинәр иигҗ бичүвидн: кэзэ:нэй, тиб, зэли, кэйитэн, дүңгэй, цуурда:д, үгэйигэ:р, эчигэ. Зәрм текстд иигҗ харһна: кэзэ:-. нэ, төб, зэ:ли, кийитэ:н, дүңгэ:, цурда:д, үгэ:гэ:р, эцэгэ.

Зәрм кичәлмүдт сурлһна материал зөвәр элдәр өггдв. Нег кичәл деер цуг тер материалыг күццднь олзлҗ болшго болхла, кергтә тоотынь олзлҗ болҗана. Үлгүрлхд, 23-гч кичәлин материал ик болв. Энүнд оньган өгхнь - давхр, эврә болн бий киискврмүдин аффиксмүд, тедниг яһҗ бичхинь цәәлһҗ медүллһн. Энүнә төлә оютнр амр киисклһнә киисквр сәәнәр медх зөвтә. Зәрм текстсиг транслитерацин дамшлтар бичҗ йилһринь цәәлһхмн.

Ямаран чигн кичәл деер һол оньг чикәр умшлһнд, умшсан медлһнд, грамматикин болн чикәр бичлһнә һол зокалмудт өггдх зөвтә. Эн цагт хальмг келнә фонетикин болн грамматикин халхар һарсн хүврлтд оньган өгчәхмн. Тиигхлә, серлтә кевәр хуучн бичмр кел дасхд амрхн болх.

Хасгдсн нерд.

Б.А.- Бадмин Алексей
Бл.А. - Балакан Алексей
Б.Б. - Басңга Баатр
Б.Т. - Бембин Тимофей
Б.Е. - Буджала Егор
Д.Б. - Доржин Басң
Ж.А.- Жимбин Андрей
Ж.Б. - Жимбин Бемб
И.Л. - Инжин Лиж
К.С. - Калян Санж
К.Д. - Көглтин Дава
К.А. - Куукан Анатоль
Л.Ц. - Леежнә Церн
М.Н. - Манжин Нимгр
Н.М. - Нармин Морхаж
Н.В. - Нуура Владимир
С.Б. - Санһжин Бося
С.А. - Сусен Аксен
СБ.Х.- Сян-Белгин Хаср
Х.М. - Хоньна Михаил.
Ш.В. - Шугран Вера
Э.К. - Эрнжәнә Константин

Литератур

1. Бадмаев А.В. Зая-Пандита (Списки калмыцкой рукописи "Биография Зая-Пандиты"). Элиста, 1968.
2. Бадмаев А.В. Практический самоучитель старокалмыцкой письменности. Элиста, 1971.
3. Бадмин А. Оюни зул.Тод үзгин Цаһан толһан даслур. Элст, 1998.
4. Бадмаев Н. Краткий русско-калмыцкий словарь. СПб,1899.
5. Бадмаев Н. Калмыцко-русский букварь. СПб, 1910.
6. Бобровников А. Грамматика монгольско-калмыцкого языка. Казань , 1849.
7. Болдырев Ш. Хонхо. Калмыцкая хрестоматия. Прага, 1927.
8. Голстунский К.Ф. Русско-калмыцкий словарь. СПб, 1860.
9. Калмыцко-русский букварь. СПб, 1871.
10. Котвич В.Л. Опыт грамматики калмыцкого разговорного языка. Петроград, 1915.
11. Лувсанбалдан Х. Тод үсэг, түүний дурсгалууд. Улаанбаатар, 1975.
12. Павлов Д.А. К вопросу о создании "Тодо бичиг" - Записки КНИИЯЛИ, выпуск 2. Элиста, 1962, с.109-132.
13. Павлов Д.А.Некоторые вопросы развития фонетики калмыцкого языка по "Тодо бичиг"- Ученые записки КНИИЯЛИ, выпуск 7, Элиста, 1969, с.239-260.
14. Павлов Д.А. Зая-Пандита - создатель старокалмыцкой письменно - сти и калмыцкого литературного языка. Сб. КНИИЯЛИ "320 лет старокалмыцкой письменности" Элиста, 1970.
15. Позднеев А. Калмыцко-русский словарь. СПб, 1911.
16. Позднеев А. Калмыцкая хрестоматия. СПб, 1907.
17. Позднеев А. Калмыцкие народные сказки. СПб, 1886.
18. Позднеев А. Памятники исторической литературы астраханских калмыков в подлинном калмыцком тексте. СПб, 1885.
19. Попов А. Грамматика калмыцкого языка. Казань, 1847.
20. Санжеев Г.Д. Сравнительная грамматика монгольских языков. т.1. М, 1953.
21. Смирнов П. Краткий русско-калмыцкий словарь. Казань, 1857.
22. Тод үсгийин Гэсэр. Улаанбаатар, 1960.

ҺАРГ

Учебное издание

Павлов Д.А., Цеденова С.Н.

ТОДО БИЧИГ

Издание третье, переработанное и дополненное

Компьютерная верстка Павлов Т.С.

Подписано к печати 11.05.2010.
Печать офсетная. Формат 60х84/16.
Усл. печ. л. 16,74. Тираж 1000 экз.
Заказ 1312-10.
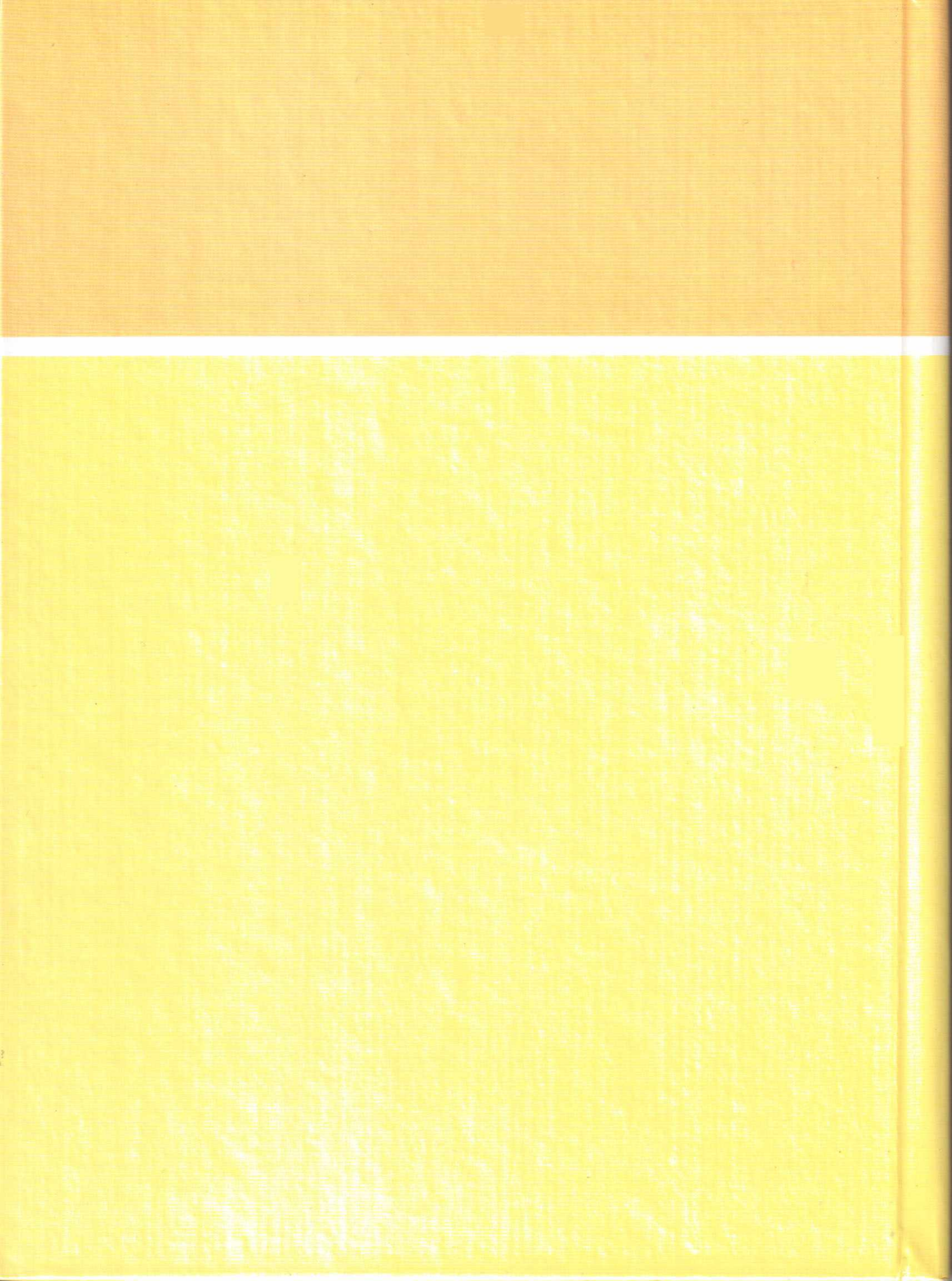
Отпечатано с готового оригинал-макета
в ЗАОр «НПП «Джангар», Республика Калмыкия,
358000, г. Элиста, ул. Ленина, 245